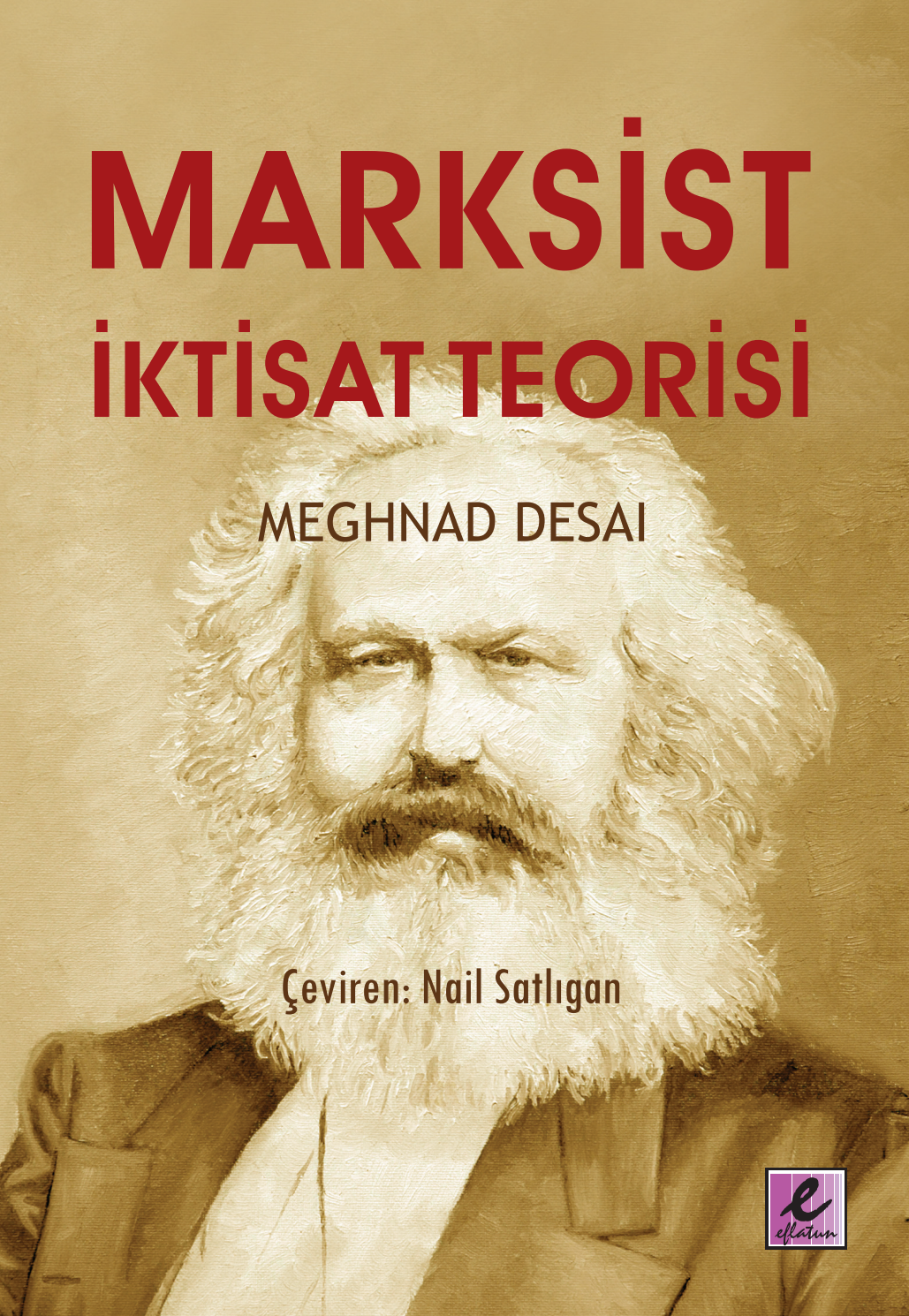
MARKSİST İKTİSAT TEORİSİ

MEGHNAD DESAI

Çeviren: Nail Satlıgan

efkatum

MARKSİST İKTİSAT TEORİSİ

MEGHNAD DESAI

MARKSİST İKTİSAT TEORİSİ

Çeviren
Nail Satlıgan

Genel Yayın Nu.: 17
Sertifika Nu.: 12131
ISBN: 978-605-4160-19-8
2. Basım, Temmuz 2009

MARKSİST İKTİSAT TEORİSİ

© Copyright 2009, EFLATUN YAYINEVİ

Bu kitabın bütün hakları Eflatun Yayınevi'ne aittir. Yayınevinin izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

Sayfa Tasarımı
Türkan Sarı

Kapak Tasarımı
Meryem Kocabay

Baskı ve Cilt
Reproton Ltd. Şti.

EFLATUN YAYINEVİ
Gazi Mustafa Kemal Bulvarı
118/3-4 Maltepe/ANKARA
Tel: (0 312) 232 00 36-232 00 86
GSM: 0 541 232 00 96
www.eflatunyayinevi.com

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BASKI SUNUŞU IX

ÇEVİRMENİN BU BASKI İÇİN NOTU XV

ÖNSÖZ XVII

SERMAYENİN ÜÇ DEVRESİ XIX

CEBİRSEL SİMGELER ÇİZELGESİ XXI

I. BÖLÜM 1

GİRİŞ 1

II. BÖLÜM 7

KLASİK, NEOKLASİK VE MARKSİST İKTİSATTA DEĞER TEORİSİNİN ROLÜ 7

Marksist Değer Teorisi 10

Üretim İlişkileri 11

Sömürü ve Üretim İlişkileri 15

III. BÖLÜM 19

FARKLILAŞMAMIŞ VE SOYUT EMEK: BİR SOYUTLAMA VE TARİHÎ BİR SÜREÇ 19

Özgül Emek ve Soyut Emek İkiliği 19

Artık-Değerin Yaratılması ve Paranın Rolü 23

IV. BÖLÜM 27

TOPLUMSAL BİR SÜREÇ OLARAK ARTIK - DEĞERİN YARATILMASI 27

V. BÖLÜM 31
SERMAYENİN ÜÇ DEVRESİ 31

VI. BÖLÜM 39
BASİT YENİDEN ÜRETİM VE GENİŞLEYEN YENİDEN ÜRETİM.
BİR ÖN BAKIŞ 39

VII. BÖLÜM 45
SÖMÜRÜ HADDİ VE KÂR HADDİ 45

VIII. BÖLÜM 49
FİYATLAR VE DEĞERLER: DÖNÜŞÜM SORUNU 49
Tarihî Bir Giriş 49

IX. BÖLÜM 53
DEĞERLER VE FİYATLAR: SORUNUN MARX
TARAFINDAN KONULUŞU 53

X. BÖLÜM 59
DEĞERLER VE FİYATLAR:
SORUNUN BORTKIEWICZ TARAFINDAN ÇÖZÜLÜŞÜ 59

XI. BÖLÜM 65
DEĞERLER VE FİYATLAR: SORUNU ÇÖZMEK GEREKLİ Mİ? 65

XII. BÖLÜM 69
SORUNA ALTERNATİF YAKLAŞIMLAR 69

XIII. BÖLÜM 89
GENİŞLEYEN YENİDEN-ÜRETİM: GİRİŞ 89

XIV. BÖLÜM 97
ROSA LUXEMBURG'UN ELEŞTİRİSİ 97

XV. BÖLÜM 101
ROSA LUXEMBURG'UN ÇÖZÜMÜ 101

XVI. BÖLÜM 105
GENİŞLEYEN YENİDEN-ÜRETİM: EK DÜŞÜNCELER 105

XVII. BÖLÜM 113
AZALAN KÂR HADDİ 113

XVIII. BÖLÜM 119
GILLMAN'IN AZALAN KÂR HADDİ TESTİ 119

XIX. BÖLÜM 125
MARKSİST İKTİSAT TEORİSİ'NİN ÇAĞDAŞ ÖNEMİ 125

"KAPİTAL" DEN ALINTILAR 139
MALİYET FİYATI, KÂRLAR VE ARTIK-DEĞER: SERMAYECİ DURUMU NASIL GÖRÜR? 170

YARARLANILAN KAYNAKLAR 175

BİRİNCİ BASKI SUNUŞU

Meghnad Desai'nin kitabı canlı bir ihtiyaçtan doğmuştur. Gelişmiş kapitalist ülkelerin neoklasik gelenek içinde eğitim gören iktisat öğrencilerine Marx'ın iktisat teorisini bir bütün olarak ve bildikleri analiz araçları ile ilişkisini de kurarak anlatmak. Ancak, buradan hareketle, kitabı sıradan bir ders kitabı gibi görmek yanlış olacaktır. Çünkü, Desai, Marksist iktisadı yaşayan bir teori olarak ele alıyor ve bir yandan eksiklik ve hattâ yanlışlıklarını vurgularken, öte yandan kapitalizmin çağımızdaki dinamiğini de açıklayacak yönde geliştirilmesi için öneriler getiriyor. Türkiye'de de, Marksist iktisada ilgi her geçen gün artarken, iktisat eğitimi bütünüyle anglosakson geleneğini sürdürüyor.

Bu açıdan, kitabın Türkiye'de önemli bir boşluğu dolduracağını sanıyorum.

Marx, iktisat teorisine eğilen eserlerini her zaman «politik iktisadın eleştirisi» diye nitelemiştir: **Kapital - Politik İktisadın Eleştirisi; Politik İktisadın Eleştirisine Katkı; Politik İktisadın Eleştirisinin Temelleri** (Grundrisse), vb. Nedir Marx'ın bu kadar ısrarla eleştirdiği «politik iktisat»? Bu soruya verilecek cevap, aynı zamanda Marksist iktisadın maddeci toplum (ve tarih) bilimi içindeki yerinin saptanmasında yararlı olacaktır.

Tüm toplumla ilgili teoriler gibi, politik iktisat somut bir toplumsal pratiğin içinden doğmuştur. 18. yüzyıl ortalarından itibaren İngiltere ve Fransa'da hızla gelişen sanayi burjuvazisinin, giderek toplumsal üretimin belirleyici öğesi olmaya başladıkça, politik iktidarı elinde tutan büyük toprak sahipleri (aristokrasi) ile çıkar çatışmalarının arttığını görü-

yoruz. Bu süreç içinde, sanayi burjuvazisi, politik iktidarı (devlet) kendi lehine işletebilmek için ideolojik düzeyde kendi çıkarlarını toplumun tümünün çıkarları olarak ifade edebilecek bir alete ihtiyaç duymuştu. Politik iktisat, ekonomik ve politik düzeydeki bu sınıf çatışmasının ideolojik düzeye yansımasıdır. Uzun süredir oluşan eğilimleri ilk kez senteze ulaştıran Adam Smith'in ünlü **Milletlerin Zenginliği** adlı eseri, bir dizi analitik sorunu içinde taşımasına karşın (bunlardan değer teorisi ile ilgili olanlar daha sonra David Ricardo tarafından yeniden ele alınacaktır) politik iktisadın ilk sistematik sorunsalını ortaya koyuyordu.

Bu sorunsalın en önemli öğesi, kapitalizmin **en etkin** (ve doğal) iktisadî örgütlenme biçimi olduğudur. Bu şekilde kapitalizme özgü iktisadî hesaplama ve rasyonelliğe, zaman ve mekândan bağımsız bir evrensellik atfedilmektedir (doğal düzen). Böyle olunca, bu rasyonelliğe dışarıdan yapılacak her türlü **müdahale** etkinliği azaltıcı bir etki yapacağından, aristokrasinin hâkim olduğu devletin iktisadî düzeyden elini çekmesi, kapitalistleri kapitalist oyunun kuralları (piyasa mekanizması) içinde rahat bırakması gerekir: **laissez-faire, laissez-passer** (bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler). Liberalizm, doğduğu somut konjonktürde, İngiliz kapitalizminin her alanda çıkarınadır. Devletin ekonomiye müdahalelerinin ortadan kaldırılması, aristokrasinin bir yandan tarım mallarına konan ithal yasakları (ve yüksek gümrükler) aracılığı ile toplumsal artık-değerin önemli bir kısmına toprak rantı halinde el koymasını, öte yandan da ayrıcalıklı tekellerdeki korunmuş yüksek kârlarını ortadan kaldıracaktır. Aynı zamanda, hızla gelişen sanayi burjuvazisine karşı, aristokrasinin işçi sınıfı lehine yapacağı müdahalelerle kurması mümkün bir sınıf ittifakı da engellenmiştir. Nihayet, üstün İngiliz sanayiinin içeride hiçbir rekabet korkusu yokken, başka ülkelere (öbür Avrupa ülkeleri de dahil) cılız sanayilerini korumamaları önerilmektedir. Dikkat edilirse, klasik (politik) iktisattan çok farklı bir değer teorisinden hareket eden neoklasik iktisadın ekonomi politikası ile ilgili olarak aynı sonuçlara ulaştığını görmekteyiz. Birbiri ile ilintisiz gibi duran iki ayrı teorinin (emek-değer/fayda değer), aynı sınıfın çıkarlarını özümlemeleri nedeniyle aynı politika sonuçlarına ulaşmaları iktisat teorilerinin bir ideoloji olarak sınıf mücadelesindeki yerini bir kez daha vurguluyor.

Yukarıda kısaca değinilen politik iktisadın Marx tarafından eleştirilebilmesi, Marx'ın iktisadî olayları toplumsal bütünün bir parçası (ya da düzeyi) olarak gören bir bilimi, toplumun (ve tarihin) bilimini kurmuş olmasındandır: Tarihî maddecilik. Bu bilimin ilk özelliği, kapitalizmin evrensel (ve ebedî) bir iktisadî örgütlenme biçimi olmayıp, insanın doğa ile ilişkileri sürecinde ulaşılan ve aşılacak bir tarihî-toplumsal aşama olduğunu ortaya koymasıdır: Kapitalist üretim tarzı. Buna göre, Marksist iktisat ancak ve ancak tarihî maddeciliğin bir uğrağı (moment), yani maddeci toplum (ve tarih) biliminin kapitalist üretim tarzının temel insan-insan ilişkilerinin (ve çelişkilerinin) analizine uygulanması olarak anlaşılmalıdır. Bu noktayı özellikle belirtmemizin nedeni, sık sık Marksist iktisadı tarihî maddeciliğin yerine ikame etme eğilimlerinin güç kazanmasıdır. Marx'ın kapitalist üretim tarzını incelerken kurduğu teorik yapı ile (bütün) toplumların belirlenme ve gelişme (devinme) kurallarını koyan tarihî maddeciliği ayırt etmediğimizde, ekonomizmin tuzağına düşmemiz kaçınılmazdır. Bu açıdan, bu kitabın sadece maddeci toplum biliminin ışığında kapitalist üretim tarzının belirli bir düzeyini - iktisadî düzey- ele aldığını unutmamak gerekir. Marksist iktisat teorisinin, kapitalist toplumun öteki düzeylerinin - politika, ideoloji - teorileri ile eklemlenmesi ve bu şekilde bütünleşmiş bir «kapitalist üretim tarzı kavramı» elde edilmesi, bütün güncel önemine karşın, bu kitabın kapsamının çok dışındadır.

Benzer bir sorun emek-değer teorisi için söz konusudur. Tarihî maddeciliği ekonomi politiğe indirgeyemeyeceğimiz gibi, iktisadı da değer teorisine (emek-değer teorisi) indirgememiz gerekir. Değer-teorik çerçeve, kapitalist-emekçi sınıf ilişkilerinin yeniden üretiminin anahtarını verir. Fakat, bu, analizimizin sonu değil, olsa olsa bir başlangıcı olmalıdır. Bu anahtar ancak ve ancak (kapitalist) iktisadî düzeyin işleyişini en ince ayrıntılarıyla anlamamıza imkân veren bir teorik bütün içinde anlam kazanır. Az önce söylediklerimizle bir benzetme yaparsak, nasıl ki iktisadî düzeyin teorisi, politik, ideolojik düzeylerin teorileri ile bütünleşerek kapitalist üretim tarzı kavramını veriyorsa, emek-değer teorisi de, yeniden üretim, gerçekleşme sorunları, iktisat politikaları, vb. ile bütünleşince kapitalizmin iktisat teorisi elde edilebilir.

Sanıyorum ki buradan neden Marksist iktisadı yaşayan bir teori olarak almamız gerektiği sorusuna geçebiliriz. Marx, her teorisyen gibi, bir yandan kendinden önce üretilmiş (teorik) bilgi, öte yandan da içinde yaşadığı çağın somut toplumsal pratiği ile belirlenmiş bir nesnel dünyada iktisat teorisini kurdu. Oysa **Kapital**'in yazıldığı 1860'lardan bu yana gerek teorik düzeyde gerek toplumsal pratikte önemli gelişmeler oldu. Yaşayan bir iktisat teorisinin bunlara ilgisiz kalması söz konusu olamaz. Bu durumda, Marksist iktisat teorisinin içinde yaşadığımız ve anlayıp dönüştürmeye çalıştığımız çağın iktisat bilimi olarak Marx'ın iktisat teorisinden gereğinde ayırt edilmesi gerekir. Aksini, yani Marx'ın yazdıklarının değiştirilemez (modify) **mutlak bilgi** olduğunu önermek bizi pek de maddeci olmayan bir yere götürebilir. Buradan Marx'ın yanlış olduğunu söylediğim ya da Marx'ı küçümsediğim anlamını çıkartmayalım. Olsa olsa, Marx'ın **mukaddes kitaplar** yazan bir peygamber olmadığını, ciddi bir bilim adamı olduğunu ve teorilerin de **dogma** olmayıp yanlışlanabilir (falsifiable) bilimsel hipotezler olduklarını vurgulamak istiyorum.

Çağdaş bir Marksist iktisat teorisinin mutlaka hesaplaşmak zorunda kalacağı iki önemli teorik gelişme var. İkisi de Marksist sorunsalın dışından fakat hakim neoklasik iktisat teorisine radikal bir eleştiri olarak geliştirilmiş: Sraffa ve Keynes. Sraffa, kısmen Marx'dan etkilense bile temel desteğini Ricardo'dan ve çağdaş matematiksel araçlardan alarak (von Neumann), değer teorisine yeni bir yaklaşım getiriyor. Neoklasik (marjinalist) bölüşüm teorisine öldürücü denecek güçte bir darbe vurması yanında, Marx'ın değer teorisine olan ilginin de artmasına sebep oldu. Ancak, emek-değer teorisi ile Sraffa sisteminin ne ölçüde uyuşabilecekleri her geçen gün daha fazla tartışılmakta.[1] Keynes ise, liberalizmin özüne karşı çıkarak ekonomiye devlet müdahalesini meşrulaştırıyor. Keynesgil teorinin dayanak noktası olan efektif talep yetersizliğini Marx'ın gerçekleşme sorunu olarak çok önceden görmüş olması ilginç. Fakat daha da ilginç olan, 19. yüzyıldan 20. yüzyıla sınıf çatışma ve ittifaklarında meydana gelen hangi değişmelerin burjuvaziyi devlet müdahalesini kabul etmeye razı ettiğini anlamak.

1 Sencer Divitçioğlu'nun **Değer ve Bölüşüm** (İktisat Fakültesi, 1976) adlı kitabında gerek Sraffa iktisadı ve gerek **Marksist değer teorisi** üstüne ayrıntılı bilgi bulunabilir.

Üstelik, özellikle Keynesgil teorinin, aynı anda bir eylem kılavuzu olduğundan, kapitalist dünyanın somut toplumsal pratiğinde de hafife alınamayacak sonuçları var. Son 30-40 yılda kapitalist ülkelerin ekonomik krizleri engellemekte epey başarılı oldukları ve reel ücretlerde önemli mutlak artışları gerçekleştirdiklerini biliyoruz. Bunda, kapitalist devletin ekonomiye müdahalelerinin büyük bir rol oynadığı çok açık. Az gelişmiş ülkelerde de, devletin doğrudan üretime katılmasına kadar varan (iktisadî devlet teşebbüsleri, kalkınma planları vb.) yoğun bir devlet müdahaleciliği tümüyle kapitalist üretim ilişkilerinin hızla geliştirilmesine yarıyor. Kapitalist devletin ekonomiye bu tür müdahalelerinin Marx'ın sorunsalına tamamen yabancı olduğunu unutmamamız gerekir. Artan devlet müdahalesi ile kullanılan iktisat politikaları karmaşıklaştıkça, bunların sömürülen sınıflar açısından değerlendirilebilmesi için gerekli aletlerin geliştirilmesi de çağdaş Marksist iktisat teorisine düşen en önemli görevlerden biri oluyor.

Yukarıdaki listeyi uzatmak mümkün: Marksist dış ticaret teorisi, para teorisi, planlama teorisi, rant teorisi vb. Ancak, benim amacım teorinin gelişme yönlerinin neler olması gerektiğini söylemek değil; sadece, neden Marksist iktisat teorisine yaşayan bir teori olarak bakmamız gerektiğini vurgulamak istiyorum. Desai'nin kitabı bu açıdan iyi bir başlangıç olabilir.

Asaf Savaş Akat

1977

ÇEVİRMENİN BU BASKI İÇİN NOTU

Meghnad Desai'nin **Marksist İktisat Teorisi** yayımlanalı otuz yılı aşkın bir süre geçti. Kitabın İngilizcede ilk yayımlanışı, "1968"in bir uzantısı olarak, Marksist iktisadın Batı üniversitelerinin müfredatında yer bulmaya başlamasının bir ürünüydü. Kitap, yazarının Londra İktisat Okulu'nda verdiği Marksist iktisat dersinin notlarından oluşmakta. Marx'ın, en olgun ifadesini **Kapital**'de bulmuş olan kendi teorilerinin yanı sıra, Marx'ın ölümünden sonra Marksist düşünürler arasında yapılan önemli tartışmaları da kapsamakta; bu açıdan, dönemin Marksizm el kitaplarının çoğunun bıraktığı bir boşluğu doldurmaktaydı. Bu özelliğin, dünya çapındaki finansal-iktisadi bunalımın etkisiyle Marx'ın iktisat teorisine olan ilginin bir kez daha canlanmakta olduğu günümüzde de yararlı olacağı beklentisiyle Eflatun Yayınevi'nin, 1977 yılında Birikim Yayınları arasında çıkmış çevirimin yeniden yayımlanması talebini olumlu karşıladım.

Ancak son otuz yılda, kitabın ana gövdesini oluşturan Marksizm içi tartışmalar alanının durulmuş olmadığını vurgulamak yerinde olur. Olsa olsa yaklaşımların derinleşip zenginleştiğinden, hatta yepyeni yaklaşımların ortaya çıktığından söz edebiliriz. İyi ki Türkçe Marksist iktisat edebiyatı son birkaç yıldan beri eskiden olduğu kadar çorak değil. Elinizdeki kitabın yayımlanışı ile bugün arasındaki açığı kapatmak bakımından, Ben Fine, Ernest Mandel, Alfredo Saad-Filho gibi Marksist yazarların yakın zamanlarda Türkçeye çevrilmiş yapıtlarına başvurmak mutlak bir gerekliliktir.

Çeviride, günümüzde artık gereksiz hâle gelmiş bazı açıklayıcı dipnotların çıkarılması dışında esaslı bir değişiklik yapmadım. Bir de, ilk ya da yeni Türkçe çevirileri son 32 yıl içinde yayımlanmış birkaç kaynağın künyelerini Bibliyografya'ya ekledim.

İlk baskının hemen ardından Birikim dergisinde Makoto İtoh ile Ertuğrul [Ahmet] Tonak'ın bir eleştiri ve tanıtma yazısı yayımlandı. Bu yazıda Desai'nin kitabının IX. bölümündeki matematiksel geliştirmelerdeki bazı yanlışlar gösterilip düzeltiliyordu. Bu hatalar Desai tarafından da kabul edilip kitabın Japonca çevirisinde düzeltildiği için İtoh ile Tonak'ın düzeltmelerini metne dâhil ettim. Meraklı okur bu yazının tamamına da başvurabilir.[1]

Nail Satlıgan

Haziran 2009

1 Makato [Makoto] İtoh ve Ertuğrul Ahmet Tonak, Değer ve Buhranlar Üzerine Bir Not (M. Desai'nin Marksist İktisat Teorisi'ni Gözden Geçirirken), Birikim, C 7, Nu. 45 (Kasım 1978), s. 86-89

ÖNSÖZ

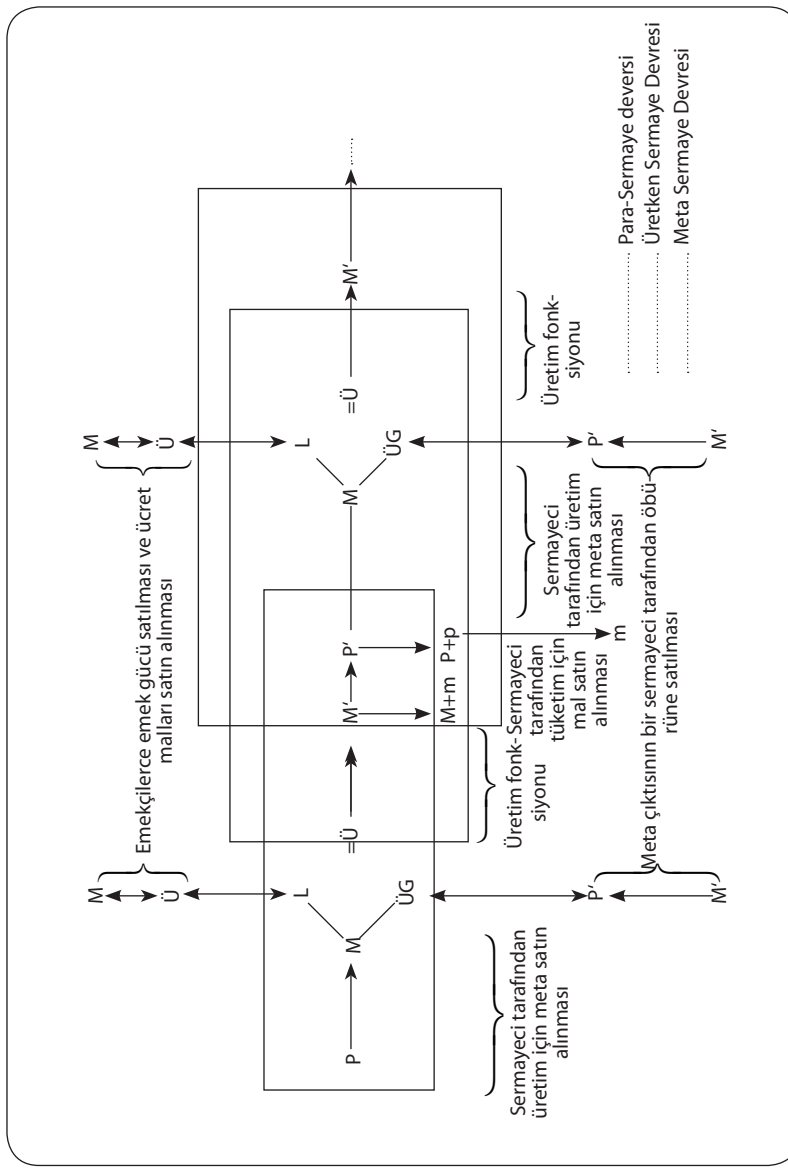
Son dört yıldır, Profesör Peter Wiles ile birlikte Marksist İktisat üzerine bir ders vermekteyiz. Onun genç Marx'ı ve tam komünizmin analizini ele almasına karşılık, ben, Marx'ın kapitalizm eleştirisi üzerinde duruyorum. Bu kitap, derse yaptığım katkıların genişletilmesi ve gözden geçirilmesi ile ortaya çıktı.

Birçok öğrencim, Marx'ı anlayışımı ilerletti ve eski fikirleri yeniden-düşünmeyi öğretti. Asaf Savaş Akat, Dada Yaffe, Stephen Lord, Peter Nore, Nat Levy ve başkalarına teşekkür borçluyum. Mark Blaug ve Gail Wilson müsveddeleri okudular ve çeşitli bakımlardan düzelttiler. Müsveddeleri daktiloya çeken Geraldine Preece, Carol Martin ve Anne de Sayrah'ya ayrıca teşekkür ederim.

Meghnad Desai

Londra İktisat Okulu, 1973

SERMAYENİN ÜÇ DEVRESİ

CEBİRSEL SİMGELER ÇİZELGESİ

P	Para, aynı zamanda para-sermaye.
P′	Para, aynı zamanda para-sermaye.
p	Para, P′ ve P arasındaki fark.
M	Meta, genellikle meta girdileri.
M′	Meta, genellikle çıktı-meta; meta sermaye de denir.
L	Emek; emekçi tarafından satılan emek gücü ve üretim sırasında harcanan emek.
ÜG	Üretim gereçleri.
L ve ÜG	Birlikte M'yi oluştururlar, o da eşittir:
Ü	Üretken sermaye.
m	M′ ve M arasındaki fark.
C	Değişmez sermaye.
V	Değişir sermaye.
M	Artık-değer.
r = S/V	Artık-değer haddi.
g = C/C+V	Sermayenin organik bileşimi.
$\bar{\mathbf{p}}$	(Değer) kâr haddi.
p	Kâr haddi (parasal mı, değer mi olduğu belirsiz).
ϱ	(Parasal) kâr haddi. .
$\mathbf{Y_1}$	I. kesimin çıktı değeri.
$\mathbf{Y_2}$	II. kesimin çıktı değeri.
Y	Toplam çıktı değeri.
$\mathbf{p^1}$	I. kesim tarafından üretilen metanın fiyatı.

$\mathbf{p^2}$	II. kesim tarafından üretilen metanın fiyatı.
$\mathbf{p^3}$	III. kesim tarafından üretilen metanın fiyatı.
R	Toplam Kâr

i altı, genellikle **i**'inci kesimi gösterir, yani C_1, I. kesimde kullanılan değişmez sermayenin doğru (**true**) değeridir.

Bunlar ve daha seyrek kullanılan bazı öteki rumuzlar metnin ilgili yerlerinde de açıklanmaktadır.

[ ] içindeki sayılar, kitabın sonunda ayrı bir kesim halinde sıralanan Marx alıntılarının numarasını göstermektedir.

Dipnotlarda kullanılan ( ) içindeki sayılar, kaynakça numarasını göstermektedir.

I. BÖLÜM

GİRİŞ

Marx ve Marksist iktisat teorisi, İktisat'ta, her zaman kural dışı bir yer işgal etmiştir. Üniversitelerin çoğu, Marksist iktisadı ayrı bir konu olarak öğretmezler; birçokları ise Marx'ın adını önemli bir iktisatçı olarak anmazlar bile. İktisat ders programında yer bulabildiği ender hallerde de, kendisinden, İktisadî Düşünce Tarihinde önemsiz bir Ricardo-sonrası kişilik olarak söz edilir.

Gelgelelim, Marx ve iktisadının daha çok öğretilmesi yolundaki öğrenci talepleri hiç eksik olmamış, ama hep giderilmeden kalmıştır. Öğrencilerin her hareketlenmesi, bu talebin yükselmesiyle birlikte gelişmiş, İktisat Kodamanları, Ortodoksluklarına meydan okuyan Marksist iktisadı bile bile örtbas etmekle suçlanmışlardır. Böyle protestolarla karşılaşan üniversite iktisatçılarının önünde türlü şıklar vardır. Zevklerdeki geçici kaymaların ders programlarını etkilemesini reddedebilirler pekâlâ. Tüketici egemenliğine boyun eğip içlerinden birinin bir Marksist iktisat ya da Radikal Ekonomi Politik dersi vermesini kararlaştırmaları da mümkündür. Bunu yaparken de niyetleri, Marx'ın yazdıklarının çoğunun, ne kadar can sıkıcı ya da yanlış olduğunu kanıtlayarak öğrenci taleplerini hüsrana uğratmak olabilir. Bir başka şık, Marksist iktisat dersinin, ancak, benzer başka derslerle - Binbaşı Douglas'ın İktisat Teorisi gibi - ilgili taleplerin de karşılanması halinde konabileceğini ileri sürmektir.

Eğer konuyla ilgili bir ders verilmiyorsa, Marx'ın iktisadı üzerine gene de bir şeyler öğrenmek isteyen öğrencinin önünde başka yollar vardır. Marksistleri ya da Marx üstüne yazan iktisatçıları okuyabilir. Hyndman'ın kötü örneğine uyan Marksistler, genellikle, ilkel ekonomilerden yola çıkarak toplumun bütün aşamalarından betimsel bir biçimde geçerler. O arada da, otoritelere atıf yoluyla, emeğin bütün zenginliklerin kaynağı, Marksist şemanın da, hâlâ, tek doğru değilse bile, geçerli bir

doğru olduğunu «kanıtlamaya» çalışırlar. İçlerinden pek azı Marx'ın düşüncesinin analitik zenginliğine hakkını verir. Öğrencilerin Marx üzerine okuyabildikleri iktisatçılara gelince; bunlar, daha Ortodoks olan meslektaşlarının aksine, Marx'ın önemsiz değil, önemli bir Ricardo sonrası iktisatçı olduğu düşüncesindedirler. Bu grubun iddiasına göre, Marx'ın önemi, iktisattaki yeni gelişmelerin çoğunu öncelemiş olmasında yatar. Onlara göre, Marx, Walras'ı, Keynes'i, von Neumann'ı, Leontieff'i, Millî Gelir Analizini, İki kesimli Büyüme Modellerini, vb. öncelemiştir. Yani onlar Marx'ı modern iktisadın süzgecinden geçirmektedirler. Bütün türedi iktisadî teoriler, kimilerinin, Marx'ı yeniden-yorumlamasına ya da onu bu yeni teorinin öncüsü olarak selâmlamasına yol açmıştır. Tabii, Marx'ın bu gözle görülmesi, ancak, yeni teorinin ileri sürülmesinden sonra olur, daha önce değil. Nitekim, **Genel Teori**'nin yayımlanmasıyladır ki, Marx'ı okumanın yeni bir biçimi ortaya çıktı. Birdenbire Marx'ta Keynes'i bulanlar oldu. (Her iki kümenin -Marksistler ve İktisatçılar- arakesiti, bereket versin ki, boş olmayan bir kümedir; ne var ki, sadece bir tek öğeden oluşur -Paul Sweezy. Onun **Theory of Capitalist Development**[1] adlı kitabı, şüphesiz, Marx'ı incelemek isteyen herkes için vazgeçilmez bir eserdir. Ama yayımlanışının üzerinden de otuz yılı aşkın bir süre geçmiştir. Bu süre içinde, hem iktisat teorisinde, hem de siyasal iklimde, Marksist iktisat teorisine taze bir bakışı gerektiren birçok gelişmeler yer aldı).

Bu iktisatçıların yaklaşımındaki pürüz, Marx'ı değerlendirişlerinin, günlük modaların ve egemen iktisat tekniklerinin rengini taşımasıdır. Marx'ı bir öncü vb. olarak överken onlara ışık tutan egemen modern iktisattır. Ama o halde Cournot, Marshall'ı, Malthus da, başkalarıyla birlikte Keynes'i öncelemiştir. Gelgelelim, Quesnay, Malthus ya da Cournot İktisadı üzerine dersler vermek zorunda hissetmiyoruz kendimizi. Marshall, Edgeworth ve Pigou bile, kendi adlarına ders düzenlenmesine lâyık değildir. Öyleyse, neden Marx?

Marksist iktisat, eğer öğretilecekse, Marx'ın analizinin süregelen siyasal öneminden ötürü öğretilmelidir. Bunu derken, Sovyet ve Doğu Avrupa ekonomilerinin analizi açısından taşıdığı önemi kastetmiyo-

1 Türkçesi: **Kapitalist Gelişme Teorisi**, çev. Gülsüm Akalın, İstanbul, Kalkedon Yayınları, 2007.

rum. Bu ülkelerin önderlerinin ve iktisadî plancılarının, genellikle gizemli sözlerini anlamakta bir kılavuz olarak önemi de değil aklımdaki. Marksist iktisat teorisi, kapitalizmi analizde bir alettir. İncelemeyi hak edişi de işte bu niteliğinden ötürüdür. Bu anlamda, Marksist iktisat teorisi, iktisattaki ana gelenekten ayrı olarak incelenmelidir. Bu gelenek, Adam Smith'e, David Ricardo'ya, John Stuart Mill'e, Stanley Jevons'a, Leon Walras'a, Böhm-Bawerk'e, modern zamanlarda ise Marshall'a, Keynes'e, von Neumann'a, Leontieff'e ve başkalarına sahip çıkmaktadır. Marx'ı bu fikirler zincirine uydurmak yolundaki her çaba, ancak, onun sisteminin iğdiş edilmesiyle ya da yol arkadaşlarının rahatını kaçırmakla sonuçlanabilir. İktisatta ayrı bir geleneğin, Klasik okuldan türeyen, ama aynı zamanda ondan kopan bir geleneğin öncüsü oluşudur Marx'ı önemli kılan.

Bu, Marx'ın fikirlerini modern iktisat teorisi ile ya da klasik gelenekle karşılaştırma sorununu hafifletmez. Son yıllarda geliştirilen birçok analiz tekniği, güçlü birer mantıkî yardımcıdır. Ama Marx'ı kendi zemininde ele almakla, onun derdini Ricardo'nunki ile karşılaştırma yanılgısından sakınmış oluruz. Aynı zamanda Marx'ı matematikleştirme ya da marjinalleştirme sevdasından da kaçınabiliriz. Keşke Marx Jevons'ı okusaydı ya da kalkülüs[2] bilseydi, diyenler olur sık sık. (Marx kalkülüs biliyordu. Jevons'ı okumuş olduğuna dair bir kayıt yoksa da, onun kadar çok okuyan bir kişinin, **Theory of Political Economy'**nin yayım tarihi olan 1871 ile Marx'ın öldüğü yıl olan 1883 arasındaki herhangi bir evrede Jevons'ı okumuş olmadığını düşünemeyiz. Marx'ın Jevons'ı ya da Walras'ı okuduğunu gösteren yazılı bir kaydın, hiç değilse şimdilik, elde edilmemiş olması, şaşırtıcıdır). Marx'ı yeniden yazarken bu tarza bağlı kalmakta ısrar ettim.

Bu kitabın ana tezi, Marx'ın değer teorisinin, Ricardo'nunkinden de, Neoklasik teoriden de farklı olduğu yolundadır. Marx'ın eserinde değer teorisinin rolü, kapitalist toplumda sınıf mücadelesinin iktisadî mübadele ilişkileri üzerindeki etkisini ortaya koymaktır. Nitekim, değer denklemlerinin ve fiyat denklemlerinin iki ayrı sistem halinde oluşu, Marksist modelin zorunlu bir özelliğidir. Yüzeyde görünür olan müba-

2 **Calculus:** Hesap. İngilizcede diferansiyel ve integral hesabını birlikte ifade eder.

dele ilişkileri sistemidir; fiyat denklemleri bu sistemi tanımlar. Mübadele ilişkilerinin altında, sınıf ayrılığının belirdiği üretim ilişkileri yatmaktadır. Bu ilişkileri ise değer denklemleri tanımlar. Değerlerin fiyatlara dönüşümü ve tersi süreç, yasa önünde eşitlik ve serbest mübadele olayının altındaki sınıf ayrılığı gerçekliğinin anlaşılması için gereklidir. Bu sorun ihmal edilirse, Marx'ın sistemi, Ricardo'nun sisteminin bir çeşidi haline gelir ve böylelikle ikincisinin analitik sorunlarından kurtulamamış olur.

Böyle bir bakış, aynı zamanda, Marx'taki emek-değer teorisinin, bir nispî fiyatlar teorisi ya da bir kaynakların dağılımı teorisi olmadığını açıklığa kavuşturmaktadır. Değer, toplumsal bir ilişkidir; (üretim) fiyat(ın)ın modası geçmiş bir adı değildir yalnızca. Ama bu, Marx'ı bu sayfalarda eleştirmeden ele aldığımız anlamına gelmez. Değer fiyat ayrımına kesinlikli olarak (**rigorously**) bağlı kalmayışını, dönüşüm sorununu çözerken düştüğü hataların kaynağı olarak görüyoruz. Genişleyen yeniden üretimle ilgili aritmetik örneklerini eserlerinin başka yerlerindeki eşitsiz gelişme ve bunalım teorisine bağlamayışına Rosa Luxemburg işaret etmişti. Ben bu irdelemeyi genişleterek değe/fiyat ayrımına bağlıyorum.

Marx'ı irdelerken karşı karşıya gelinen bir sorun da şudur: Eseri hakkındaki yargılarımız, henüz kendisinin yazdığı tek bir satırı okumadan oluşturulmaktadır. Bazılarımızın bildiği, kehanetlerinin yanlış çıktığı, devrimlerin gelişmiş kapitalist ülkelerde gerçekleşmediği, işçilerin yoksullaşmadığı ve bunalımdan çok refahın hüküm sürdüğüdür. Başkaları ise, onun ve sadece onun doğruyu (**truth**) söylediğinden ve kıyametin kopmak üzere olduğundan, aynı derecede emindir. Pek azımız Marx'ı okumuşuzdur. Okuduklarımız, onun hakkında yazılanlar ya da falanca yazarın kendi özel iddiasını kanıtlamak üzere yaptığı bölük pörçük alıntılardır. Bu nedenle, bu kitabın okunması, **Kapital**'in her üç cildinin okunmasının yerini tutamaz. Ama okurların Marx'ın sözlerine benim yorumlarımdan etkilenmeden bakabilmeleri için **Kapital**'den yapılan bütün alıntılar kitabın sonunda bir araya getirilmiştir. Okurların bu alıntıları metinle birlikte okumalarını içtenlikle umuyorum.

II. Bölüm, Marksist iktisat, Klasik iktisat ve Neoklasik iktisat arasındaki ayrılığı vurgulamaktadır. Bunu anlamak için, Marx'ın, sömürünün

tabiatı hakkındaki görüşünü araştırmamız gerekmektedir. Bu ve bunu izleyen bölümde, değer teorisinin anlaşılması için gerekli olduğu kadarıyla, Marx'ın tarihî perspektifini yorumluyorum. Bu sayfalarda Marx'ın tarih görüşünü düzeltme ya da haklı gösterme yolunda bir çabaya girilmemiştir. IV. Bölüm'de ise, değer kavramlarının anlaşılması için gerekli temel arka plan tamamlanmaktadır.

V. Bölüm, **Kapital**'in II. Cilt'inde yer alan, sermayenin üç devresini[3] (**circuit**) betimlemektedir. Marx'ı ele alanların çoğu bu alanı umursamamaktadırlar. Marx'ın modelinde parasal ilişkilerin önemi, ancak, her üç devreye birlikte baktığımız zaman, açıkça ortaya çıkar.

VI. ve VII. Bölüm'de daha iyi bilinen bir alan olan Marx'ın temel denklemlerine girilmektedir. Umarım ki, daha önceki bölümler, bu rumuz ve denklemlerin mekanik olarak eğilip bükülmemesi (**manipulate**) gerektiği yolunda okuru yeterince uyarmış olacaktır. Tarihî arka plan her an akılda tutulmalıdır.

Daha sonraki beş bölüm, ünlü dönüşüm sorununun irdelenmesinden oluşmaktadır. Kısa ve araştırmacılara belki de üstünkörü gelecek bir girişten sonra, Marx'ın çözümünü özetliyor ve yanlışlarını gösteriyorum. Daha sonra Bortkiewicz'in önerdiği çözüm özetlenmekte ve onun çözümünün ışığında, Marx'ın yanlışları açıklığa kavuşturulmaktadır. Bortkiewicz tarafından önerilen çözümün toplumsal içeriği Marx'ınkinden farklıdır. Bu konuyu da kısaca irdeliyorum. XI. Bölüm'de, Dönüşüm Sorunu'nun neden Marx'ın modeli içinde çözülmesi gerektiği hakkındaki kendi görüşüm yer alıyor. Bu görüş, egemen yorumlardan önemli ölçüde ayrıldığı için, Marx'ın modelinin Samuelson ve Morishima tarafından yapılan irdelemesini inceliyorum. Ayrıca, Marksist iktisatla ilgilenenler arasında büyük ilgi uyandıran Sraffa'nın eserini kısaca irdeliyorum.

Daha sonraki dört bölüm, Marx'ın Genişleyen Yeniden Üretim Modelini özetlemektedir. Kapital'in II. Cilt'inin son bölümlerindeki temel

3 İngilizcedeki **circuit** terimini devre, **cycle** terimini ise çevrim sözcükleri ile karşılıyoruz. Türkçede bu iki sözcüğün **circuit** yerine **cycle** karşılığı olarak (ya da tersi) veya birbirlerinin yerine kullanıldığı da oluyor. Aslında İngilizcede de özsel bir ayrım yoktur.

model, XIII. Bölüm'de özetlenmiştir. Daha sonra Rosa Luxemburg'un Marx'ın modeline yönelttiği eleştiri ve getirdiği çözüm irdelenmektedir. Onun açıklamalarının sadece analitik bakımdan ilginç olan yönlerini aldım. Değer/fiyat ayrımının önemini onun Marx eleştirisi bile ortaya koymamaktadır. Bunu modelle bütünleştirmek için XVI. Bölüm'de, birer deneme niteliğinde olmak üzere, bazı yollar öneriyorum.

Marksist teoriye sık yöneltilen bir eleştiri, öndeyilerinin (**prediction**) sınanamayacağı ya da sınanarak reddedilmiş oldukları halde, Marksistlerin bunu itiraftan kaçındıkları yolundadır. Bu yöntemsel soruna hiç girmedim. Buradaki kanıtlama, büyük ölçüde, safdil yanlışlamacı (**naive falsificationist**) denebilecek yaklaşım içinde yürütülmektedir. Azalan kâr haddi ile ilgili ön deyiyi epey ayrıntılı olarak analiz ettim. Yasanın Joseph Gillman'a ait ampirik soruşturması XVIII. Bölüm'de özetlenmektedir. Aynı yerde, Marx'ın ön deyilerini, uygun bir sınamanın uygulanmasına elverecek biçimde özgülleştirme sorununu irdeliyorum.

Son bölümde, Marksist iktisat teorisinin çağdaş önemine ilişkin bir dizi sorun irdelenmektedir. Burada da ağırlık, Marksist teorinin gelişmesinde ortaya çıkan analitik yanlar üzerindedir. Ne var ki, elinizdeki, radikal ekonomi politik üstüne bir kitap değildir. Bu yüzden ırkçılığı, cinsiyetçiliği, emperyalizmi vb. irdelememekteyim. Kitap, Neoklasik iktisat teorisinin bir eleştirisi de değildir. Bu yüzden de sermaye teorisi üzerindeki son tartışma gibi konulara değinilmemiştir. Bu kitap, Marksist iktisadı, çözülmemiş birçok sorunun cevaplarını beklediği sürekli bir araştırma programı olarak ele almaktadır.[4] Olabildiği kadar çok sayıda insanın izleyebilmesi için irdelemeyi matematiksel olmayan bir tarzda yürüttüm. Ayrıca, bu alanda yazan filozoflara özgü kuş dilinden (**jargon**) kaçındım.

4 (23)'teki irdelemeye, özellikle Lakatos'un makalesine bakınız. «Bilim» ve «sözde bilim» sorunu bütünü ile karmaşıktır. Burada bu soruna hiç girmeyeceğiz. Bu kitapta, Marx'ın teorisinin, Lakatos'un terminolojisi ile, ilerleyen bir araştırma programı olduğu yolundaki görüşü benimsiyorum. Belirtmeye gerek yok ki, bu, henüz tam olarak geliştirilmemiş kişisel bir görüştür.

II. BÖLÜM

KLASİK, NEOKLASİK VE MARKSİST İKTİSATTA DEĞER TEORİSİNİN ROLÜ

Önemli iktisadî düşünce okullarının hepsinin yüreğinde bir değer teorisi vardır. Değer kavramının kendisi felsefî nitelikte olmakla birlikte mantıken yeterli bir değer teorisi, sadece teorik sorunlarla uğraşma bakımından değil, aynı zamanda pratik ve işlemsel soruların cevaplandırılması açısından da can alıcı öneme sahiptir. İlkin, değer teorisinin, bir yanda Marksist, öbür yanda Neoklasik ve Klasik iktisatta oynadığı roldeki ayrılıkları anlamaya çalışalım. Klasik iktisattan anladığımız Adam Smith, David Ricardo ve John Stuart Mill geleneğidir. Neoklasik iktisat, günümüzde egemen olan ve 1870'lerde William Stanley Jevons, Carl Menger ve Leon Walras'ın öncülük ettikleri gelenektir.

Modern (Neoklasik) iktisat teorisinde değer teorisinin rolü, bir nispî fiyatlar teorisi sağlamaktır. Bütün malların (**numeraire** dışında) nispî fiyatlarıyla üretilen ve mübadele edilen miktarların eş anlı belirlenmesi, genel dengenin varlığının merkezî sorunudur. Matematiksel iktisattaki son gelişmelerin önemli bir başarısı, tüketici tercihlerinin ve teknolojinin tabiatı hakkında en az varsayımla, bir denge fiyatlar ve miktarlar dizisinin varlığını kanıtlayabilen bir aygıtın oluşturulması olmuştur.[1]

Buna karşılık, Klasik iktisatta, değer teorisi farklı bir rol oynadı. Birinci görevi, zenginliğin faydalı mallardan meydana geldiğini göstererek sadece kıymetli madenleri (gömü) değerli sayan Merkantilist yanıltmacaya karşı çıkmak oldu. Ama kullanım değeri olan bütün malların

1 Bu görüşün en son ve kesinlikli sergilemesi için, bkz. (1).

mübadele değerine de sahip olduğu söylenemezdi. Mübadele değerleri, bir metanın değerli madenlere oranından (parasal fiyatı) çok, o metayı üretmenin göreli zorluğu tarafından belirlenmekteydi. Büyük-çap fabrika üretiminin ortaya çıkmasından önceki bir çağa uygun olarak sorunu basitleştirmek bakımından, harcanan emek, nispî değerlerin en iyi belirleyeni olarak görünmekteydi. Servet, değerli mallardan, kendileri de şimdiki ya da geçmişte harcanmış emeklerin ürünü olan başka mallarla (makineler) birlikte elde bulunan emek tarafından yapılabilen mallardan meydana gelmekteydi.

O halde, servetin birikim haddi, gelir sahiplerinin servetlerini, daha çok mal üretmeye mi, yoksa başka ve dolayısıyla üretken olmayan kullanımlara mı harcadıklarına bağlı bulunmaktaydı. Değer teorisinin nihaî görevi, geliri kimlerin aldıkları ve bunu muhtemelen nasıl harcadıkları sorunlarını birbirine bağlayarak, değer, birikim ve bölüşümün karşılıklı bağımlı özelliğini ortaya koymaktı.[2] Klasik emek-değer teorisinde, bütün malların fiyatlarının, şimdiki emek girdisinden ve üretim gereçleri (**materials of production**) içinde cisimlenmiş emek girdisinden türetilmesine çalışılır. Emeğin yalnızca bir değer **ölçüsü** olarak mı kullanıldığı, yoksa değerin nedeni, kaynağı olarak sadece emeğin mi ileri sürüldüğü konusunda bir miktar belirsizlik, Klasik gelenekte her zaman var olmuştur. Birçok şey, bu iki ihtimalden hangisinin ileri sürüldüğüne bağlı bulunuyordu. Çünkü, değerin tek kaynağının emek olduğu yolundaki, 1820'ler ve 1830'larda birçok İngiliz radikalinin benimsediği görüşe göre, kârlar, sadece emeğin yarattığı değerden yapılan haksız bir kesinti (kesip alınan parça) olarak düşünülebilirdi. Ama emeği bir değer ölçüsü olarak alsak bile, Klasik emek-değer teorisinde geriye daha birçok mantıkî zorluk kalır.

Önemli bir sorun, değer ölçüsünün, üretim yapısına ve gelir bölüşümüne göre değişmez olmayışıdır. Ekonomi büyüdükçe, teknolojideki, üretilen malların miktarları ile çeşitliliğindeki ve tüketim kalıbındaki değişmeler, ister gelir artışına ister zevklerdeki değişmelere bağlı olsunlar, bir birim emeğin değerini değiştirirler. Bu sorundan kaçınmak için, üc-

2 Bu, klasik görüşün çok kabataslak bir özetidir. Daha fazla bilgi için, bkz. (4), (5), (13) ve (35).

retlerin kesinlikle en az geçim düzeyinde belirlendiğini ve teknolojinin değişmediğini varsaymak gerekir. Eğer büyüme ve teknik göz önünde tutulacaksa, bunların, emek değerini değiştirmeden gerçekleştiği özgüllenmelidir. Bu aşamada teori işlemsel bakımdan gerçekçilikten uzak ve totolojiktir.[3]

Matematiksel iktisattaki son gelişmeler ve özellikle Leontieff, von Neumann ve Sraffa'nın çalışmaları, Klasik emek-değer teorisine ilişkin birçok konuyu açıklığa kavuşturmuştur.[4] Bunların başında, nispî fiyatların sadece emek içeriği oranıyla orantılı olup olmadığı konusu gelir. Şimdi biliyoruz ki, herhangi bir metanın üretiminde, dolaysız emek kadar, meta girdilerinin içinde cisimleşmiş dolaysız emek de kullanıldığına göre, dolaylı girdilere kâr haddine göre ağırlık vermek zorundayız. Demek ki, nispî fiyatları türetmek için, emek ve meta girdileri teknolojisinin yanı sıra, ekonomide geçerli olan kâr haddi hakkında bilgi sahibi olmamız gerekmektedir. Üretim sürecinde bundan başka dayanıklı sermaye malları da kullanılmakta ise, emek teorisinin hesabı daha da karışık bir hale gelir. Fakat şimdi bütün bu sorunlar analitik olarak çözülebilmekte ve teknik katsayılarla kâr haddi verilmişken bir denge fiyatlar ve miktarlar vektörü türetilebilmektedir. Modern matematiksel iktisatta yeniden formüllenen Klasik emek-değer teorisi, iktisat teorisinin, sermayenin değerlendirilmesi (**valuation of capital**) gibi belirli sorunlarıyla ilgili birçok içgörü (**insight**) vermekte ve fiyatların gelir bölüşümüne bağımlılığını ortaya koymaktadır.

Değer teorisinin Klasik ve Neoklasik iktisattaki rolü, gözlemlenen fiyatlar ve miktarların yapısını açıklamaktır. Yaklaşımlardaki ayrılıklar, birinin statik kaynak dağılımı sorununu, öbürünün büyüme teorisiyle ilgili bir yönelimi (**orientation**) vurgulamakta olmasıdır. Ama ikisi de, kendilerini sırf iktisadî ilişkilerin incelenmesiyle sınırlamakta ve emek dahil, üretilen ve tüketilen malların miktarları, bunlara biçilen fiyatlar, birikim ve teknik değişme haddi vb. gibi gözlemlenmiş iktisadi olguların açıklanmasını amaçlamaktadırlar.

3 Değerin değişmez ölçüsü sorunu (44) ve (13)'te irdelenmektedir.

4 Bir bibliyografya için, bkz. (42).

Marksist Değer Teorisi

Marx için, değer teorisi, kapitalist toplumun özelliğini açıklamanın anahtarı idi. Değer kavramı, ona göre, hüküm süren toplumsal ve iktisadî koşulların - gelişen üretici güçler ve servet birikiminin, bir yanda geçimini sağlamak için çalışmak zorunda olanlar, öte yanda bunları kendileri için çalıştıranlar olmak üzere toplumun sınıflara bölünüşünün, sefalet ve zenginlik karşıtlığının- bir açıklamasının merkezini oluşturmaktaydı. Ancak Marx'a göre değer hesabı kapitalist bir topluma özgü idi. Neoklasik iktisat teorisinin, kendi modelini bütün toplumları kapsayacak biçimde zaman ve mekân boyunca yaymasına karşılık, Marksist teori, iktisadî kategorilerin tarihî göreliliğini vurgular. Nitekim, Marx'a göre, değer ilişkileri, feodal ya da komünist toplumlarda değil, sadece kapitalist toplumda geçerlidir. Marx'ın değer kavramını anlamak ve aralarında benzerlik bulunan Klasik değer teorisiyle karşılaştırmak, mutlak olarak gereklidir. Böyle yapılmaması, aşırı bulanıklıklara ve bir sürü abuk sabuk tartışmaya yol açmıştır.

Marx için değer bir **toplumsal ilişkidir**. Bu değer kavramını anlamanın en iyi yolu, Marx'ın sömürü sorununu nasıl ele aldığına bakmaktır. Feodal ayrıcalığın ve serfliğin sona erdirilmesi, eşitliğin, sözleşme özgürlüğünün ve keyfî engellerle karşılaşmadan kişisel mülk sahipliğinin gerçekleştirilmesi, Fransız Devrimi'nin ve ona paralel öteki liberal demokratik devrimlerin bir öncülü idi.

Nasıl olur da, herkesin yasa karşısında eşit olduğu ve insanların zorlamayla karşılaşmadan serbestçe sözleşme yaptıkları bir toplumda, sömürü olabilir? Marx'a göre değer teorisinin en başta cevapladığı soru işte budur.

Burada kafalardan silinmesi gereken ilk düşünce, sömürülenlerin cehaletinden ya da rekabetçi yapıdaki eksikliklerden ileri gelen sömürü kavramıdır. Modern iktisat, sömürüyü, Joan Robinson'ı[5] izleyerek, ücretle emeğin Marjinal ürünü arasındaki, tekelci öğelerin yarattığı açık biçiminde tanımlamaktadır. Marx'taki sömürü kavramı bu tür eksikliklere

5 Buradaki gönderme (40)'adır. Bu fikrin ekonometrik bir uygulaması için, bkz. (8).

bağlı değildir. Öyle eksiklikler ne kadar gerçek olurlarsa olsunlar, bunların bulunmadığı bir dünyada sömürüyü açıklamaktır, önemli olan.

Mübadele, mübadelenin sözleşme özgürlüğüne dayalı olduğu bir dünyada karşılıklı yararlanma sağlar [11]. Kapitalist toplumlarda, emekçiler, en çok parayı ödeyen işverene kendilerini kiralamakta özgürdürler. İşverenler de aynı biçimde özgürdür. Bu koşullar, zaman ve yer bakımından evrensel olmayıp, kapitalist toplumda özgül bir tarihî koşul olarak ortaya çıkarlar. Feodal toplumda, serf, ne beyi ne de bir başkasıyla sözleşme yapma özgürlüğüne sahiptir. Serbest mübadele ve karşılıklı yararlanmaya dayanan ticaret düzeyinde sömürü açıklanamaz. Mübadele ilişkilerini incelemekle kendimizi sınırlarsak -Marx'ın deyimiyle iktisadi **biçimler** düzeyinde- sömürüyü gözlemlemek ve/veya açıklamak mümkün olmaz [21]. Bunu yapabilmek için, üretim ilişkilerine ya da, Marx'ın koyduğu gibi, biçimlerin arkasındaki gerçekliklere girmemiz gerekir. Marx'a göre, zamanın burjuva ekonomi politiğinin yanılgısı, iktisadî sorunları sadece piyasa mübadelesinin biçimsel düzeyinde incelemesinde yatıyordu.

Üretim İlişkileri

Üretim ilişkileri nedir? Marx'taki bütün kavramlar ve kategoriler gibi, bunlar da, tarihî olarak ortaya çıkarlar ve belirli toplumlara ya da üretim tarzlarına özgüdürler. Yani şimdi kapitalizme ve kapitalist üretim tarzına (ve, diye eklenebilir, Marx'ın incelediği 19. yüzyıl kapitalizmine) özgü üretim ilişkilerinden söz etmekteyiz. Söz gelimi, kapitalist toplumdaki üretim ilişkileri, feodal toplumdan ya da geçimlik (**subsistence**) bir ekonomiden ne kadar farklıdır? Kapitalizmle söze başlayalım ve öteki tarzları sadece arka plan olarak kullanalım.

Kapitalizmde, ilk ele alacağımız, özgür emek kategorisidir [16]. Bu özgür emek iki anlamda özgürdür. Feodal bağlardan ve her türlü iktisatdışı zordan kurtulmuştur: Sözleşme yapmakta özgürdür. Özgürlüğün bir başka anlamı da şudur: Üretim araçlarından koparılmıştır. Kendi

(sahip olduğu ya da kiraladığı) toprağını işleyen çiftçinin ya da dokuma tezgâhında ya kendisi için ya da bir eve iş verme sistemi[6] içinde çalışan dokumacının aksine, özgür emekçinin, üzerinde çalışabileceği üretim aracı, meslekî aletleri yoktur. Üretim araçlarıyla emek arasındaki bu kopuş, köylüleri vasıfsız sanayi emeği haline getiren, Loncaları parçalayan ve ev sanayilerini yıkan uzun bir tarihî sürecin sonucudur [17]. Kapitalizm, varlığını korumak üzere, üzerinde çalışacağı makineler, sermayecilerin sahip oldukları makineler bulmaktan başka çaresi olmayan özgür emeğin doğuşuna tanık olmuştur. Bir salt kapitalizm modelinde, sadece özgür emek ve sermayeciler yer alır. Gerçek dünyada ise, kendi işinde çalışanlar, serbest meslek sahipleri, toprak sahibi çiftçiler vb. gibi ara kategoriler vardır. Ancak, nüfusun çoğunluğu, özgür emek kategorisi içindedir.

Özgür emeğin doğuşu, farklı toplumlarda farklı tarihî biçimler alabilir. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde, güney eyaletlerindeki kölelik düzeni dışında, ülkenin büyük bölümünde feodal kurumlar yoktu. Buna karşılık, bireysel çiftçilerin yerleşebileceği bol toprak vardı. İşlenmemiş toprakların varlığı, sanayi bölgelerindeki iş gücünü oluşturan büyük Avrupalı göçmen dalgalarına alternatif bir mahreç sağladı. Bu göçmenler, çoğunlukla, feodal-benzeri bir köylü konumundan çıkmışlardı ve ABD'de özgür emek konumuna girmekteydiler. Böyle bir durumda, sömürü derecesi, kişilerin kendileri için üretimde bulunabilecekleri toprakların sağlanılabilirliği ölçüsünde, yumuşamış olmaktaydı.[7] Buna karşılık başka birçok ülkede özgür emeğin doğuşu, köylülerin ya da ortakçıların belirli bir toprak reformu yasasıyla ya da günümüzde aşiretsizleşme (**detribalization**)-kentleşme, yabancı plantasyonlara (**ekim alanı**) göç vb. olarak bilinen süreçlerle mülksüzleştirilmeleri biçiminde gerçekleşmektedir.

---

6 **Putting out system**: «Lonca sisteminde olduğu gibi usta ile yardımcılar evde çalışarak büyüyen dış pazar için üretim yaparlar. Ama bir önemli fark vardır. Ustalar artık bağımsız değildir; araçlarına sahiptirler ama hammaddelerini kendileriyle tüketici arasına giren aracıdan alırlar, artık ücretle çalışan parça işçisi olmuşlardır. Onaltıncı ile onsekizinci yüzyıllar arası.» (Leo Huberman, **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, Bilim Yayınları, 2. Baskı, s. 144, İstanbul 1976)

7 *Kapital*, c. I, VIII. Kısımda, Marx, ABD örneğini ve başıboş toprakların sağlanabilmesi sonucunda sömürü derecesinin bu ülkede düşük oluşunu irdelemektedir.

İngiltere'deki klasik kalıp, çiftçiler ve zanaatkârları mülksüzleştiren ve iki ya da üç yüz yıllık bir dönemde bir sanayi proletaryası yaratan Çevirme (**Enclosure**) hareketi ve ev sanayilerinin çöküşü biçiminde ortaya çıktı.[8] Kapitalizme geçişin hemen sanayileşmeyle sonuçlanmadığı birçok ülkede, yer yer, yerel toprak ağası ile feodal bir bağımlılık ya da sürekli kullanım (istihdam) ilişkisi içinde bulunan topraksız emekçilere rastlanır. Bunların, parasal ücret karşılığı çalışan geçici işçiler haline gelmeleri ve bağımlı konumdan kurtulmaları epey uzun sürer. Özgür emek konumunun kazanılması, toplumsal zorlamanın ortadan kaldırılması anlamında ilerici bir adımdır ama iktisadî durumun bozulmasıyla sonuçlandığı çok görülür. Göçten sonraki durumları kötüleşen emekçiler arasında «kerim toprak ağaları» nın yanında geçirdikleri günlere duyulan özlemle sık karşılaşılır. Herhangi bir tikel ülkeyi ya da çağı analiz ederken, özgür emeğin ya da proletaryanın doğuşunun aldığı tarihî biçimin bilinmesi önem taşır.[9]

Özgür emeğin doğuşunun öbür yüzünde, sermayecilerin elindeki üretim araçları üzerindeki sınıf tekelinin sağlamlaşması yer alır. Bu da, farklı toplumlarda farklı tikel biçimler alan, ama aynı zamanda tekdüzelikler (**uniformity**) gösteren tarihî bir olaydır. Birincisi, bu bir sınıf tekelidir, bireysel bir tekel değil. Bireysel girişimciler arasındaki rekabet, üretim araçları üzerindeki sınıf tekeliyle çelişmek şöyle dursun, onun ortaya çıkış biçimidir. Üretim araçlarını elinde toplayan sınıfa genellikle Burjuvazi adı verilir. Fakat bu kelime başka öğeler -serbest meslek sahipleri, devlet

8 Bu, çok tartışılan bir konudur. Benim verdiğim, Marx'ın düşüncesinin bir taslağıdır. Son yıllarda Çevirme (*Enclosure*) hareketi ile ilgili bu görüşe tarihçiler karşı çıkmışlardır. İngiltere'de proletaryanın oluşumuna yol açan tarihî koşullar ve Çevirme hareketinin rolü için, bkz. (10). Marx'ın şemasındaki önemli bir eksiklik, tarımsal işçi sınıfının oluşumundan söz edilmemiş olmasıdır. Marx, tarımsal sınıf ilişkileri sorununu az çok ihmal eder. Sorunu, Kautsky (20) ve birçok risalesi, ama özellikle (24) ile Lenin ele almışlardır. Chambers'ın meydan okuyuşu, bir Kautsky - Lenin tarımsal sınıf yapısı modeli açısından cevaplanabilir. Ama bu, şimdiye kadar, doyurucu biçimde yapılmamıştır.

9 Genel bir kalıbın altında yatan tikel koşulları ortaya koymak tarihçilere kalmıştır. Özellikle ilginç olan bir örnek, Rus iş gücünün İç Savaş'tan sonra değişen sınıf karakterine ve bunun Rus proletaryasının devrimci geleneğinin zayıflamasında oynadığı role ilişkin, Isaac Deutscher'in irdelemesidir (12). İngiltere örneği için, bkz. (17).

bürokrasisinin üst basamakları, ruhban sınıfı vb.- için de kullanılabilir.[10] Bu yüzden bu tekelci sınıfı sermayeciler sınıfı olarak anacağız.

Üretim araçlarının sermayecilerin ellerinde toplanması, bir yanda feodal sınıfın, öte yanda kendi işinde çalışan çok sayıda artizan ve zanaatkârın aleyhine gerçekleşir. Feodal ve kapitalist öğeler arasında mücadele, birçok Avrupa ülkesinin 18. ve 19. yüzyıllardaki tarihinin başlıca özelliklerinden biridir. Günümüzde gelişmiş denilen çoğu ülkede sonuç sermayecilerin lehine olmuş, fakat farklı biçimler almıştır. Tahıl Yasaları'nın kaldırılmasını ve Serbest Ticareti savunan ajitasyon, İngiltere'de feodal toprak ağalarıyla sanayi sermayesi arasındaki mücadelenin klasik platformu idi (ve bütün bu tür klasik olgular gibi kısmen mitolojikti). Başka ülkelerde, feodal toprak sahipleri çoğu zaman devlet yardımıyla, sanayi sermayecilerine dönüştüler (Meiji Restorasyonu'ndan sonra Japonya'da olduğu gibi). İngiltere' de bile sermayeci sınıf feodal öğelerden hâlâ bütünüyle arınmış değildir. Amerikan İç Savaşı'nda Kuzey'in sanayi kapitalizmi ile feodal Güney arasındaki karşılaşma, bir başka (gene oldukça basitleştirilmiş) örnektir. Bir başka öge, ticarî ve tüccar sermayecilerin sanayi sermayecilerine dönüşmesidir. Bu dönüşüm, çeşitli kurumsal ve hukuki biçimlerle, örneğin Emlâk Bankaları ya da Devlet Sanayi Bankaları gibi malî kurumlarla, yabancı sermayenin ya da toprakların müsaderesini öngören reformlarla kolaylaştırılır. Çeşitli ülkelerde, tikel olgular, üretim araçlarının sermayecinin elinde toplanmasına yol açan bu farklı biçimlerin birleşimini zorunlu kılmıştır.[11]

Şunu aklımızdan hiç çıkarmamalıyız: Her ne kadar iki antagonist (**muhalif**) sınıftan meydana gelen bir model Marksist iktisadın yüreğinde yatmaktaysa da, her tikel tarihî (somut) durumda, çok sayıda sınıfın göz önünde bulundurulması gerekir.[12]

---

10 Burjuvazi tanımındaki belirsizlikler devrimci hükümetlerin önüne çeşitli sorunlar çıkarmıştır. Örneğin, bkz. (9) içinde «Sınıf ve Parti» üzerine Bölüm 3.

11 Bu anlatılanlar standart Marksist konumun ana çizgilerinden öteye geçmez. Barrington Moore (40) söz konusu tezi birçok ülkeden örnek getirerek açıklamaktadır.

12 Marx'ın Fransa üzerine üç risalesi, (29), (30) ve (31), Marx'ın şeması içindeki çok sınıflı bir modelin tüm zenginliğini aydınlatmaktadır.

Sömürü ve Üretim İlişkileri

Değer teorisinin görevi, bu üretim ilişkilerinin, sömürüye neden ve nasıl yol açtığını açıklamaktır. Burada, özgür emeğin doğuşuyla sömürülmesi arasındaki, rekabetin önündeki bütün yapay engellerin yıkılmasıyla üretim araçları üzerinde bir sınıf tekelinin doğuşu arasındaki Hegelci anlamda bir çelişki ile karşı karşıyayız. Marx için değer teorisinin önemi, mübadelenin arkasındaki sömürüyü görünür kılmasıdır; Neoklasik iktisattaki fiyat teorisi ya da değer teorisinin mübadeleyi ve mübadelenin tanımladığı ilişkileri analiz etmesine karşılık, Marx'a göre değer teorisinin görevi, sömürünün maskesini düşürmekti. Patronla işçi arasındaki görünür ilişki bir meta ilişkisidir [59]. Neoklasik iktisat teorisi açısından bakacak olursak, emek piyasası, dört bir yandaki meta piyasalarının tikel bir örneğinden başka bir şey değildir. Emek gücünün (emekçinin arz ettiği meta) fiyatı, herhangi bir metanın fiyatı gibi arz ve talep tarafından belirlenir. Ama üretim süreci sırasında kullanılan, hem alıcılarının hem de satıcılarının birer sermayeci olduğu başka metala-rın tersine, emek gücünün (L) para (P) ile mübadelesinde, toplumun iki sınıfına -üretim araçlarından yoksun bırakılmış işçi sınıfı ile bu araçlara sahip olan sermayeciler sınıfı- mensup iki insan arasındaki bir alışveriş söz konusudur [60]. Bu sınıf ilişkisi, görünüşte eşitlik temeli üzerinde yer alan meta ilişkisince gizlenir. Emekçiler, iş gücü metası olarak gözükürler ve iş gücünü satarak bir başka metaya - öndelenmiş bir toplamkavuşmaya çalışırlar. Bu ise, sermayecilerin piyasada büründükleri biçim olan sermayedir. Her seferinde insanlar birbirleriyle temsil ettikleri metalar aracılığıyla ilişki kurarlar. Toplumsal bir ilişkinin, bir sınıf ilişkisinin bir meta ilişkisine, bir mübadele ilişkisine dönüşmesine, Marx, meta fetişizmi adını vermektedir. Fetişizm kapitalizme özgüdür [3][4].

Bunu anlamak için feodalizme bakalım. Serfle efendi arasındaki ilişki açıkça sömürüye dayanan bir toplumsal ilişkidir [7]. Serf, iş gününün belli bir parçasını ya da haftanın belli günlerini bey için çalışmakla geçirmek zorundadır. Böylece bey, serfin emeğinin bir parçasını doğrudan doğruya mülk edinir. Serfin özgür olmayan konumu sömürülmesini doğrudan görünür kılar. Kapitalizmde, emekçi özgür olmakla kalmaz;

onun özelliğini belirten bir uzmanlaşma biçimi (meta üretim tarzı) de vardır [8] [2]. Daha önceki toplumlarda insanlar, kısmen kendi tüketimleri için, kısmen başka metaları satın almak üzere piyasada mübadelede bulunmak için üretim yapıyorlardı. Üretici, emeğinin meyveleriyle piyasaya çıkıyordu. Kapitalizmde, üretim kullanım için değil, mübadele içindir. İşçi, mübadele için piyasaya ürününü getirmez. İş gücünü getirir, belirli bir toplam ya da mal tomarı karşılığında mübadele eder. Burada hangi malın üretimini yüklenmiş olduğu önemsizdir. İşinin nihaî ürünüyle doğrudan ilgili değildir ve bu anlamda üretken faaliyetine «yabancılaşmıştır». Ama geçinebilmesinin tek yolu çalışmaktır (çünkü tasarruf ettiği üretim aracı yoktur) ve böylece işçinin «özgür» konumu, onun, iş gücüne dönüşmesine yol açar [15]. Varoluşu için gerekli olan üretken faaliyeti, nihaî ürününe yabancılaşmıştır. İş gücü satın alınır ve bir nihaî ürüne dönüştürülür. Bu ise, başka işçilerin iş-güçlerinin dönüştürülmüş biçimi olan başka nihaî ürünlerle mübadele edilir. Böylece işçiler birbirlerine ve sermayeciye ancak metaların dolayımıyla bağlanırlar.

Emekçiyi yaşatan ve onun «özgür» konumunu koruyan, emeğin verimliliğidir [44]. Aynı şekilde, makinelerin verimliliği, sermayecinin edindiği artığı meşrulaştırır. Nesnenin verimliliği, insanların nesneye karşılık olan konumunu ebedîleştirir. Sermayecinin artığı elde etmesi, tarihî olarak verilmiş toplumsal özel mülkiyet ilişkisinden ve üretim araçları üzerindeki sınıf tekeli koşullarından ötürüdür. Mübadele düzeyinde, sermayenin, örneğin makinelerin, binaların vb. verimliliği, sermayecinin verimliliği ya da yararlılığı gibi görünür. (Başka toplumsal ilişkilerde, makineler verimli olabilir ama artığın bir sermayeci sınıfa gitmesi gerekmez, çünkü böyle bir sınıf var olmayabilir). Toplumsal ilişkilerin meta ilişkileri olarak görünmesi, meta fetişizminin nedenidir [4]. Meta ilişkileri neredeyse tarih dışı ve zamansızmış gibi görünürler. Mübadele ilişkilerinin zamansız olduğu ve iktisat teorisi hesabının toplumun bütün durumlarına uygulanabileceği sanılabilir. Feodal beyin, tıpkı bir iktisadî firma ya da girişimci gibi «optimizasyon»da bulunduğunu tasarlayanlar çıkabilir. Mübadele düzeyinde bu böyle görünür ve meşrudur. Fakat sömürü ilişkilerinin özelliği feodal ve kapitalist sistemlerde farklıdır.

Emekçinin hukuken özgür konumu ile sömürülmesi arasındaki çelişki kapitalizmin özgün çelişkisidir. Özgün oluşu, kapitalizmin kökeninde ortaya çıkmasındandır.[13] Başka hiçbir toplumda sömürü değer biçimine bürünmez, çünkü hiçbir toplumda görünür ilişkilerden gizlenmesi gerekmez. İş gücünün meta biçimi ile sermayenin meta biçimi arasındaki karşılaşma, kapitalizme özgü bir olgudur. Bazı toplumlarda (örneğin SSCB), mülkiyetin hukukî biçimi değişebilir ve bütün ya da bir bölüm üretim araçları üzerinde devlet mülkiyeti gibi biçimlere bürünebilir. Ama özgün çelişki olduğu gibi kalır. Şu anlamda ki, işçi geçinmek için kendini satmak zorundadır, üretim süregelmiştir ve meta biçimine bürünmüş bir hâkim sınıfla karşı karşıyadır.[14]

13 Bkz. (16).

14 Bkz. (38). Hem (16) hem de (38), (3) içinde yeniden-basılmıştır.

III. BÖLÜM

FARKLILAŞMAMIŞ VE SOYUT EMEK: BİR SOYUTLAMA VE TARİHÎ BİR SÜREÇ

Ürün ve meta kelimelerini birbirinin yerine kullandık. Ama Marx için burada önemli bir ayrım söz konusudur. Bütün ekonomiler **ürün** üretirler; sadece kapitalizmde ürünler **meta** biçimine bürünürler [2]. Metalar, bütünüyle değilse bile, temelde mübadele için üretilirler. Ürünlerin olsun, metaların olsun, kullanım değerleri vardır ama metaların mübadele değerleri olması zorunludur. Geçimlik bir ekonomide, üreticiler, kendi tüketimleri için üretirler. Kapitalizmde, bütün üretim mübadele içindir.

Özgül Emek ve Soyut Emek İkiliği

Çok önemli olan bu ayrıma, Marx, ikili değer biçimi demektedir [5]. Yeni bir ayrım sayılmaz bu, çünkü Marx'tan önceki ve sonraki iktisatçılar (gerçi ürünlerle metalar arasında ayrım yapmıyorlardı ama), kullanım değeri ile mübadele değeri arasındaki ayrımı biliyorlardı. Marx'ın gözünde, meta üretim tarzı ve ikili değer biçimi, belirleyici bir toplumsal olay haline gelmişti. Şöyle ki; farklı emek türleri, bir terzinin, marangozun ya da doğramacının özgül emeği, ürünlerin içinde cisimleşmektedir. Bunlar metalar halinde mübadele edildiklerinde, bu farklı ürünlerin serbestçe birbirlerine dönüşmesini sağlayan nispî değer oranları oluşmaktadır. Ceket, masa haline, masa da makine haline gelir, çünkü bunların hepsi belirli oranlara göre mübadele edilmektedir. Doğramacının ya da terzinin özgül emekleri (ve işçilikleri) silinir ve soyut ya da farklılaşmamış emeğe göre oranlar belirlenir [3].

Her şeyden önce bir formüldür bu -emek-değer teorisinin temel formülü. Oranı belirleyen, bir metayı üretmek için bir başkasına göre toplumsal olarak gerekli olan emek-zaman miktarıdır [1]. Bu, klasik emek teorisindeki oldukça standart bir tanımdır. Marx için önemli olan, bütün ürünlerin genel bir değer formülüne bu indirgenişinin, özgül bir tarihî süreci gizlemekte oluşudur. Özgül emeğin, önceki tarzlardan herhangi birinde değil de, meta üretim tarzında ortak bir ölçüye -kapitalizmde en elverişli ölçü soyut emektir- indirgenebilmesinin sebebi, vasıflı uzmanlaşmış emeğin eş anlı olarak ortadan kalkmasıdır. Sözünü ettiğimiz tarihî süreç, zanaatkârları, artizanları ve özgül vasıflı işçileri, üretim araçlarından ayrılmış, Lonca düzenlemelerinden kurtulmuş proletarya haline dönüştüren süreçtir. İşbölümü süreci tikel bir insanı tikel bir işleme indirger. Vasıf öğesi, ortak, homojen, farklılaşmamış emek ögesine indirgenir. Bu, uzun bir tarihî süreçtir ve hiçbir zaman tamamlanmamıştır. Günümüzün gelişmiş ekonomilerinde vasıflı zanaatkârlarca yapılan elişi mallar da vardır. Ama metaların ezici çoğunluğu, içlerinde cisimleşen özgül emek hiç anılmadan, birbirleriyle mübadele edilebilmektedir.

Bu yüzden, emek-değer oranı, bir formül ve aynı zamanda tarihî bir süreçtir. Dolayısıyla, soyut, farklılaşmış emek kategorisi, bir soyutlama değil tarihî bir eğilimdir.[1] Farklılaşmamış emeğe indirgendikten sonra, özgül emek tiplerinin özelliğini ortaklaşa belirten tek şey, bunların **insan** emeği oluşudur. Vasıf, yerleşme, kast ya da aşiretle ilgili başkaca hiçbir ayrım yoktur. Genel mübadele formülü -bütün ürünlerin piyasada mübadele edilmesi olgusundan ötürü- farklı çalışma koşullarındaki ortak öğeyi açığa vurur ve böylelikle bireysel işçileri bir proletarya sınıfı halinde birleştirir.

Kapitalizmin -meta üretim tarzının- ayırt edici özelliği, üretimin mübadele için olması değildi, çünkü kapitalizm öncesi ekonomilerin çoğunda yaygın bir iç ve dış ticaret vardı. Marx'a göre kapitalizmi önceki üretim tarzlarından ayırt eden özellik, emeğe özgü bir meta piyasasının doğuşu idi. Emek piyasası bütün öbür meta piyasalarından farklıdır. Eğer Marx'ı, diyelim, Ricardo'dan ayırt edeceksek, bu farkı anlamamız

1 Bkz. Kapital, c. I, Bölüm 1, kesim 1 ve 4.

şarttır. Emek ile iş gücü arasındaki ayrımı getiren Marx'tır [14]. Emeği satmak üzere yapılan anlaşma belli aralıklarla -günlük, haftalık ya da yıllık- yenilenen bir anlaşmadır. Günün sonunda yeniden sözleşme yapmakta özgür olabilmesi için, emekçinin özgürlüğünü koruması gerekir. Hayat boyu bir akit yapamaz -bu kölelik düzenine benzer. Gerçekte, emekçinin her gün sattığı, Marx'a göre, iş gücü, yani belirli uzunlukta bir iş günü boyunca potansiyel çalışma kapasitesidir [15]. Bunu tekrar ve tekrar yapabilmesi için kendisini yeniden üretebilmelidir. Nüfus artışı anlamında yeniden üretim değil, hayatta kalmak ve çalışma kapasitesini korumak anlamında. İş gücünün -emekçinin sattığı meta- değeri başka tüm metaların değeri gibi, yeniden üretimi için gerekli toplumsal emek -hem tarihî, hem ahlâkî görüşlerin etkisinde oluşan geçimlik mallar tomarı- tarafından belirlenir [19]. Bütün emekler birbirinin yerine konulabildiğinden ve yukarıda değinilen tarihî süreç tarafından soyut, farklılaşmamış emeğe indirgendiklerinden, iş gücünün değeri bütün emekçiler için aynıdır. İş gücünün değeri, Marx'a göre, işçinin çalıştığı özgül işten **bağımsız ve önce** kararlanır. İş gücünü (L), belirli bir mal tomarı elde etmek üzere bir para toplamına (P) karşılık bir kez mübadele edince emekçinin zamanı iş günü boyunca sermayecinin tasarrufuna geçer. İş gücünün mübadele değeri ile kullanım değeri arasındaki açık şimdi önem kazanır. Emekçinin, iş günü sırasında harcadığı şey, artık iş gücü değildir; artık potansiyel kapasite değildir, fiilî emektir. Sermayeci tarafından üretim gereçleri (ÜG) ile birlikte kulanıldığında emeğin kullanım değeri, işçinin yarattığı katma değer kadardır [20]. Emeğin bu kullanım değeri, iş gücünün mübadele değerinden fazladır. Aradaki açık, artık-değerdir. Sermayeci, artık-değere el koymayı umduğu için emek satın almaya çalışır [22].

Emeğin mübadele değeri ile kullanım değeri arasındaki açık, kapitalist toplumda işçinin sattığı şeyin iş gücü olduğu kavramı ve emeğin mübadele değerinin, işçinin özgül işinden bağımsız olarak belirlenmesi -bu üç öge, Marksist Emek teorisinin can damarıdır. Marx'a göre sınıf ilişkisinin, emek piyasasının can damarı olduğunu, her seferinde göz önünde tutmalıyız; gerçekten, sınıf ilişkisi emek piyasasına özgüdür, çünkü öteki metalar, şeklen ve fiilen eşit düzeydeki alıcılar ve satıcılar arasında mübadele edilmektedir. Mübadele ilişkisi ve alışverişin -eme-

ğin satışı- büründüğü biçim, ücret biçiminde cisimleşir. İş gücü değeri ile artık değer arasındaki bölünmeyi, ne işçi ne de sermayeci, doğrudan algılar. İşçi, tam günlük çalışması karşılığında para aldığını sanır. Oysa, günün sadece bir parçası, sattığı iş gücünün değerine eşittir.

Marx burada açıkça vasıfsız emekle ya da ortak bir payda oluşturabilecek vasıf düzeyindeki emekle ve birbirinin yerine konulabilir kitleyle ilgilenmektedir. Ancak Marksist modeli mekanik olarak yorumlamamak büyük önem taşır. Nitekim, Marx'ı eleştirenlerin ve savunanların çoğu, iş gücü değerini ücret haddi ile eş tutmuşlar ve katı bir geçimlik reel ücret haddinin, Marx'ın modelinin özsel bir öğesi olduğunda ısrar etmişlerdir. Marx'ın kendisi, bir yerde, emek gücü değerinin, bir taban olduğunu, ücretin bunun altına inemeyeceğini belirtmiştir [35]. Gerçekten, ücret haddinin ya da reel ücretle iş gücü değeri arasındaki açığın belirlenmesi, Marksist iktisadın görece araştırılmamış bir alanıdır. Marx'ın yandaşları, kapitalizmi suçlayarak, geçimlik ücrete doğru bir eğilimin varlığında ısrar etmişler, buna karşılık, Marx'ın eleştirmenleri, geçimlik ücretin model için zorunlu bir varsayım olduğunu ama aynı zamanda ampirik trendlerle yanlışlandığını ileri sürmüşlerdir. Biz ise, sınıf ilişkilerinin, Marx'a göre, emek piyasasının deviniminin can damarı olduğunu ve sınıf ilişkileri dinamiğinin Marksist modelde önemli bir etken olarak tanınması gerektiğini akılda tutmalıyız. Marksist modelde reel ücretler birikimle birlikte artabilir [48]. Gözetmemiz gereken önemli nokta şudur: Reel ücretlerin gerçek seyri, ister yukarı ister aşağı doğru olsun, otomatik olmadığı gibi emeğin verimliliğindeki artışa mekanik olarak bağlı da değildir. Reel ücretlerin seyrinin belirlenmesinde önemli olan itici güç, bir sınıf olarak işçilerin bir sınıf olarak sermayecilere karşı mücadelesidir. Sendikaların gelişmesini, grevleri, lokavtları, çeşitli yasaları, siyasal eylemi vb. kapsayan bir mücadeledir bu. Marx, sınıf mücadelesinin önemini, iş gününün uzunluğunu belirleyen güçler bağlamında, özgül olarak, belirtmiştir [25][27]. Ücret fonu öğretisi gibi her türlü mekanik kuralı reddettiğini ve işçilerin mücadelesini vurguladığını çeşitli vesilelerle ortaya koymuştur.[2]

2 Marx'ın şu iki risalesine bkz. Ücret - Fiyat ve Kâr (32) ve Ücretli Emek ve Sermaye (33).

Artık-Değerin Yaratılması ve Paranın Rolü

Marx'ın, mübadelenin artık-değer yaratamayacağını ve mübadele düzeyinde sömürünün gözlemlenemeyeceğini söylediğini daha önce anmıştık. Artık-değerin yaratılma sürecini anlamak, ereğimiz için gereklidir, çünkü bu, sömürünün açıklaması ve ölçüsüdür. Mübadele artık-değer yaratamadığından, sömürüyü açıklayabilmemiz, mübadele değerinin analiziyle olamaz. Değer biçimi ikili olduğuna göre, sömürünün açıklamasını kullanım değerinde arayacağız.

Meta tarzından önceki üretim tarzlarında, ürünler para ile mübadele edilir, daha sonra para da yeniden ürünlere dönüştürülür. Üretici piyasaya parayla değil, ürünlerle çıkar.[3] Gerçekten, paranın bu durumda oynadığı tek rol, trampanın iki kişi arasındaki biçimini kolaylaştırmak ve genelleştirmektir. Bu meta tarzında gerçekleşseydi, bu mübadele çevrimini (**cycle**) Meta-Para-Meta ya da M - P - M biçiminde betimleyebilirdik. Ne var ki, meta tarzı, üretimin kullanım için değil, mübadele için olması olgusuyla ayırt edilir. Sermayeci, piyasaya para (P) ile çıkar, hammadde satın alır, makine kiralar, emek gücü (M) satın alır ve nihaî ürünü belirli bir kâr elde ederek satar (P′). P′, P'den büyüktür. Gerçekten, üretim sürecinin sonunda sermayecilerin kâr elde etmedikleri bir meta biçimi anlamsız olurdu. Öyle ise, P - M - P′ çevrimiyle karşı karşıyayız. Nasıl olur da P′ > P; sermayecinin elde ettiği parasal kâr nasıl açıklanır?

Marx'a göre, ipucu, sermayecilerin para ile meta, yani üretim faktörleri satın aldıkları başlangıç aşamasındadır. Üç bileşen vardır burada -hammaddeler, iş gücü ve makineler. Hammadde satın alırken, bunlar başka sermayecilerden satın alındığından (bunların satın alınabileceği bir köylü kesimi ya da sömürge gibi durumları şimdilik dışlıyoruz), rastlantısal dolandırma ve aldatmalar dışında, hammaddenin tam değerini ödeme zorunluluğu vardır. Bu konuda tartışma yoktur ve zaten katma değerin tanımı da budur. Marx'ın, makinelerin artık-değer yaratmadığını neden söylediğini anlamak daha önemlidir. Marx makinelerin

3 Şimdilik tüccarı ve aracıyı ihmal ediyoruz. Burada ilgilendiğimiz, üretici olarak sermayecidir.

üretken olduklarını yoksamaz (**deny**). Yani onların da değeri vardır. Bir makinenin üretim süreci sırasında ürettiği değer, makinenin kullanımı karşılığında sermayeci tarafından ödenen kiraya eşitlenir. Sermayecinin makineye sahip olması ya da onu kiralaması, burada, iktisadî hesaplama açısından önemsizdir. Önemli olan şudur ki, makine tarafından üretilen değer -Marx'ın deyimiyle makineden nihaî ürüne aktarılan değer- makinenin akım fiyatına, tam tamına denktir. Bu demektir ki, makinenin maliyeti ve hammaddelerin maliyeti, öndelenen başlangıç tutarı P'nin içinde zaten kapsanmıştır. O halde, **artık-değer**in -satın alma fiyatında maddeleşmiş olanın üstündeki değer- tek muhtemel kaynağı olarak geriye P ile satın alınan üçüncü öğe, yani işgücü kalır [13].

Emeğin artık-değer yaratması, emek piyasasında hüküm süren eşitsiz sınıf ilişkisinin, emeğin kullanım değeri ile mübadele değeri arasında bir açık yaratması olgusu sayesindedir [22]. Üç üretim faktöründen makineler ve hammaddeler, sermayeciler tarafından alınıp satılırlar ve bu yüzden burada artık-değer sızdırma ihtimali yoktur. Meydana gelebilecek rastlantısal aldatma ve düşük fiyatlandırmalar, ancak, sermayeciler sınıfı içindeki artık-değer bölüşümünü etkiler. Emek, işçi tarafından satılıp sermayeci tarafından alınan tek metadır [60]. Emeğin verimliliği, değerin ve artık-değerin verimliliğidir ki, sermayecilerin emek talebini yaratır [20].

Marksist iktisat teorisi ile bütün öteki iktisat okulları - Klasik, Neoklasik ve Keynesçi- arasındaki anlamlı sınır çizgisine varmış oluyoruz. Marksist teori ile ilgili sık rastlanan bir yanlış anlama ve özellikle Marksist ve Ricardocu teorinin karıştırılması, hem Marx, hem de Ricardo'nun kullandıkları görünüşte özdeş emek-değer teorisinden kaynaklanır. Ricardo, üç gelir kategorisinin varlığını veri olarak almakla yola çıkar ve birikimin bu üç sınıfın elde ettiği paylar üzerindeki etkisi ile ilgilenir. Öyle ise, Ricardocu değer teorisi, aynı zamanda, büyüyen bir ekonomide bölüşüm teorisidir. Bu teorinin bir parçası olarak, fiyatlar, cari ve tarihli emek girdilerine indirgenmeye çalışılır. Şimdilerde birçokları tarafından inandırıcı biçimde gösterilmiştir ki, üretim sürecinde sabit sermaye kullanılması halinde, bir kâr haddinin fiyat hesaplamasına da-

hil edilmesi gerekmektedir.[4] Marx, fiyatların belirlenmesi ile fazla uğraşmaz. O, sermayecinin (ve ekonomi politiğin) görüş açısının, fiyatların üretim maliyeti teorisine elverişli olduğunun tam olarak bilincindedir [80] [81]. Bu durumda, kârlar, fiyat ile birim maliyetler arasındaki bir farktır ve bu farkla ilgili olarak çeşitli açıklamalar -kaçınma, girişim, rizikoya katlanma, vb.- ileri sürülebilir. Marx, fiyatlar ile değerler arasındaki ilişkiyle ilgilenir, çünkü sadece bu, artık-değerin kârları doğuruşunu açıklayabilir. Marx'a göre, sadece değer teorisi, maliyete dayalı fiyatların toplumsal değer ilişkilerini gizlediğini gösterir.

Marksist teoriye göre emeğin yarattığı artık-değerdir. Bütün metaların değeri vardır. Makineler üretkendir; emek de öyledir. Ama sadece emek için söz konusu olan bir durum vardır. Toplumsal ilişkilerin eşitsiz niteliğinden ötürü, iş gücünün kullanım değeri ile mübadele değeri arasında bir açık vardır. Her üretken sürecin sonunda emekçi kendini yeniden üretir, sermayeci de servetini biriktirir [44]. Sonucun simetrisizliği, sınıf ilişkisinin simetrisizliğinden ötürüdür. Mübadele koşulları altında, böyle bir simetrisizlik, başlangıçtaki eşitlik koşullarından doğrudan doğruya çıkarılamaz. Bu sınıf bağlamından koparıldığında, Marksist teori Ricardocu teoriden ayırt edilemez. Fark, üretken sürecin özelliğinin belirtilmesinde değil -bütün iktisat okulları bu açıdan birbirine benzer-, üretken sürecin başlangıcında yer alan ve artık-değerin bir sınıf tarafından mülk edinilmesine yol açan, iş gücünün satın alınma ve satılma sürecinde yatar. Sürecin başından sonuna kadar, bütün taraflar, sadece meşru mübadele ilişkileri algılarlar, eşitsiz sınıf ve sömürü ilişkilerini değil.

Elimizde tutarlı ve farklı sanayilerde kâr haddinin eşitliği ile ilgili alışılmış koşulu tatmin eden herhangi bir fiyat oluşumu teorisi olduğunda, görevimiz, (gene kendi içlerinde tutarlı olan) değer ilişkilerini fiyat ilişkilerine bağlamaktır. Değer ilişkilerini belirtik hale getirmemiz ve bunların mantıkî yapısını çizmemiz gerekir. Daha sonra değer ilişkilerinden fiyat ilişkilerine geçişi -dönüşümü- irdelemeye devam edebiliriz.

4 Bkz. (44), Chapter VI.

IV. BÖLÜM

TOPLUMSAL BİR SÜREÇ OLARAK ARTIK - DEĞERİN YARATILMASI

Artık-değerin yaratılması sorununa dönüyoruz. Artık bunu toplumsal bir süreç olarak görebiliriz. Marx, üretim sürecini oldukça ayrıntılı olarak inceler ve bu aşamada fiziksel üretim süreci ile değer üretim süreci arasında bir ayrım yapar. Fiziksel üretim süreci, çıktı üretiminde, makinenin, hammaddelerin hizmetlerini ve emeğin özgül vasıflarını birleştirir [63]. Bu, iktisat teorisinden bildiğimiz üretim fonksiyonudur. Değer üretim süreci, piyasada girdilerin satın alınması ve çıktının satılması (bu aşamada meta haline gelir) ile ilgilidir. Bu arada, ürünün özgül belirtilerini (kullanım değeri) çözündürerek (**dissolve**), onu, başka bir metaya serbestçe çevrilebilecek mübadele değerine indirger.

Fiziksel üretim süreci -«malların mallarla üretimi» (emek gücü dahil)- farklı üretim tarzlarında birbirine benzer. Artık-değer ise kapitalizme özgüdür. Şu anlamda ki, başka üretim tarzlarında da üretim sürecinin bir artık meydana getirebilmesine karşılık, bu artık ancak kapitalizmde değer biçimine bürünür ve ancak kapitalizmde para-sermayenin sahibine ait olur. Sermayeci bir para toplamı (P) ile piyasaya gelir. Ama, ancak üretim araçları ve hammaddelerin (ÜG) yanı sıra işgücü (L) satın almak üzere öndelemesi halindedir ki, söz konusu para toplamı **sermaye** olarak işlev görür. Sermayeci, bu çeşitli girdileri satın alarak, para-sermayeyi **üretken sermayeye** (Ü) dönüştürür. Demek ki yarım bir devre karşısındayız:

$$P \longrightarrow M \begin{cases} L \\ ÜG \end{cases} = Ü$$

P - P′ çevrimi için bu yazılış biçimi Marx tarafından kullanılmıştı. Sermayeci, belli bir para toplamını (P) öndeleyerek (advance) meta girdileri (M) satın alır. Meta girdileri (M) emeği (L) ve üretim gereçlerini (ÜG) kapsar. (L) ve (ÜG), birlikte, sermayecilerin elinde üretken sermaye (Ü) haline gelir. Öyle ise, P - P′ çevriminin ilk yarısı, bir para toplamının para-sermayeye dönüştürülmesi (öndeleyerek) ve bununla üretken sermayenin satın alınmasıdır.

Üretim süreci, daha sonra, M'yi miktarı M′ ile gösterilen başka bir metaya dönüştürür. Bu, sürecin çıktısıdır. Fakat sermayeci, yeniden paraya dönüştürülmedikçe, M′ ile ilgilenmez. Öyle ise, M′, **meta-sermaye** biçimindeki çıktıdır. M′, sermayeci tarafındaki P′ tutarındaki bir para karşılığında satıldığında, devre tamamlanmış olur. Çevrimin öbür yarısı, Ü → M′ → P′ biçimindedir. Piyasanın geçici çevrimsel daralmaları ve genel pazarlama sorunları, M′'nün P′'ne dönüştürülebileceği fiyatı etkiler. Genellikle P′>P ve M′>M. Aradaki fark (P′ - P) sermayeciye aittir. Çünkü P'ye sahip olması sayesinde, Ü ona aitmiş gibi, ve bu yüzden Ü tarafından «üretim maliyeti» nin üstünde üretilen her şey ona aitmiş gibi görünür. Böylelikle fiziksel üretim süreci sermayecinin bir işlevi olarak gözükür. Ama sermayecinin artığa hak kazanmasını sağlayan, makineler üzerindeki mülkiyeti değildir. Makinelerin ona ait olması ya da onları kiralamış bulunması önemsizdir; P′ ile P arasındaki farkı gene de cebe indirecektir. Makineler, ister aylak dursun, ister kullanılıyor olsun, **mülkiyeti**ndedir (eğer ona aitseler). İş gücü sadece kullanım sırasında -iş günü boyunca- sermayecinin mülkiyetinde olur [64]. Makineler kendi başlarına hiçbir şey üretemezler; işçi kendi başına, üretim araçları olmadan, yaşayamaz. İşçi, kendi açısından, sahip olduğu metayı -iş gücü- geçimlik bir metalar tomarı elde etmek üzere bir para toplamı karşılığında mübadele etmektedir. O, süreci M → P → M biçiminde görür. Sermayecinin M′'nü üretmek üzere iş gücü ve makineler satın alması gerekir, ama o M′ ile ancak geçici bir mübadele değeri yuvası olarak ilgilenir. P′ karşılığında onu satacak ve kâr elde edecektir.

Demek oluyor ki, değer üretim süreci fiziksel süreçten daha kapsamlıdır, çünkü fiziksel süreç birincisinin bir aşamasıdır. Dönüşüm sorununun irdelenmesine geldiğimizde can alıcı bir ayrım haline geleceğinden, bu noktanın burada vurgulanması gerekir. Artık-değer iş gücünün kullanım değeri özelliği tarafından yaratılır. Girdi alma ve çıktı satma süreci -girişim, rizikoya katlanma, vb.- para-sermaye sahibinin bir işlevidir. Tarihî koşullardan dolayı iş gücü -«özgür» emekçinin sattığı meta- mübadele edilebilir hale geldiği içindir ki, ancak, sermayeci para-sermayeyi üretken sermayeye dönüştürebilir [43]. Bu arka plan olmadan ve salt bir mübadele süreci olarak görüldüğünde, emek sömürüsü ve artık-değerin yaratılması anlaşılamaz. Artık-değer üretim sürecinde yaratılır, ama ancak değer sürecinin bir parçası olarak mülk edinilir ve para cinsinden gerçekleşir. Sürecin bütününde, taraflar, onu değer ilişkileri açısından değil, bir mübadele (ve dolayısıyla fiyat) ilişkileri sorunu olarak görürler. Mübadele düzeyinde, kâr, parasal çıktı değeri (P′) ile parasal üretim maliyetleri (P) arasındaki farktır. Kâr böylece meşru bir kategori olarak görünür; oysa artık-değer sömürüye dayanan bir kategoridir. **Emek-değer teorisinin görevi, Marx'ın anladığı anlamda ekonomi politiğin görevi, sömürünün mübadele düzeyinde neredeyse «çözündüğü» ve kârın bu düzeyin altında yatan ve gözlenemeyen bir artık-değer ilişkisinden doğarak görünür düzeyde ortaya çıktığı toplumsal süreci açıklamaktır.** Bundan sonra uğraşmamız gereken işte bu sorundur. Sorunun tam çözümü dönüşüm sorunu bağlamı içinde irdelenecekse de, arka planını bundan sonraki bölümde çizeceğiz.

V. BÖLÜM

SERMAYENİN ÜÇ DEVRESİ

Marx'ın **Kapital**'in II. cildindeki irdelemesini izleyerek, değer ve fiziksel üretim süreçlerine üç bakış tarzını ayrıntılı olarak sergileyebiliriz.[1] Bu üç tarza sermayenin üç devresi denir -meta-sermaye (M′ – M′) devresi, üretken sermaye (Ü – Ü) devresi ve para-sermaye (P – P′) devresi. Sermayenin üç devresi I. Şekil'de bir araya getirilmiştir. Bir anlamda, devreye nerede başladığınızın önemi yoktur, yeter ki onu tamamlayın. Ancak daha önce gördük ki, ilk iki devre paranın sermaye olarak oynadığı rolün hakkını vermez. Bunlar para-sermaye sahibinin iş gücü satın almasını sağlayan toplumsal ilişkiyi de karartırlar. Ayrıca, P – P′ devresinde, artık-değer belirgindir ve iktisadi faaliyetin itici gücü haline gelir; oysa öteki iki devrede gözükmez.

Tüketim, üretim ve mübadelelerin karşılıklı-bağlılığını betimlemekte kullanılan gelirin çevrimsel akımı aleti birçok iktisat ders kitabından bilinir.[2] Aşağıda betimlenen devreler çevrimsel akıma benzerler, şu farkla ki, çevrimsel akımların statik koşulları betimlemelerine karşılık, devreler, reel ve parasal nicelikler cinsinden birikim ve büyümenin yer aldığı dinamik bir süreci resmederler [74]. Ama bu üç devre içinde bile,

1 Kapital, c. II, Bölüm 1.

2 Örneğin, bkz. (27), Chapter 34.

sınıf ilişkilerinin değer teorisindeki rolünü öteki iki devreye göre daha açık biçimde ortaya seren, yukarda kaydettiğimiz gibi, para-sermaye devresidir. Marx'ın değer teorisine modern yaklaşımların çoğu para--sermaye devresini ihmal ederler ve böylece değer teorisine Marksist yaklaşımla öteki yaklaşımlar arasındaki ayrılığı en aza indirirler.

Üretime kullanım için değil, kâr için girişildiğinden meta üretim tarzında en önemli olan, para-sermaye devresidir. Sermayeci kârını nihaî çıktı cinsinden değil, para cinsinden elde etmek ister. Çünkü o başlangıçta para-sermaye (P) öndelemiştir ve giderini çıkararak para cinsinden kâr etmesi gerekmektedir. O zaman parayı aynı sanayiye, bir başka sanayiye yeniden-yatırmakta ya da tüketim malları almakta serbest olacaktır. Demek oluyor ki, para-sermaye devresi, sermayecinin elindeki üretken sermayeyi (Ü) oluşturan metaların satın alınmasıyla başlar. Çıktının (M′) satılmasıyla ve bir toplamın (P′) gerçekleşmesiyle devre sona erer. Mübadele, sürecin başlangıcını ve sonunu oluşturur. Gömü olarak yatan ya da doğrudan doğruya kullanım değerlerine (tüketim malları) harcanan para sermaye değildir, çünkü bu durumda yalnızca bir mübadele aracı olma işlevini yerine getirmektedir. Marx'a göre para ancak öndelendiği zaman sermaye olur [56]. Sermaye, artık-değer üreten değer olma ya da kendini genişleten değer olma özelliğine sahiptir [57]. Bu kendini genişletme, işin içine yalnız mübadelenin katıldığı, devrenin her iki ucunda da değil, satın alınmış metaların (girdiler), başlangıçtakinden meta olarak daha büyük bir çıktı değerini (M′) üretmek üzere üretken sermaye olarak kullanıldıkları, devrenin ortasında yer alır. Herhangi bir üretici açısından, çıktının (M′) meta bileşimi, doğal olarak, girdilerinkinden (M) farklıdır. Bizim M dediğimiz şey iş gücü (L) ile üretim gereçlerine (ÜG) ayrışır; bu sonuncusu da girdileri oluşturan birçok farklı metalardan meydana gelir. P - M mübadelesinin birinci parçası, bir yandan gelişmiş L ve ÜG piyasalarını, öte yandan, bunların ihtiyaç duyulduğu kadar ve ihtiyaç duyulduğu zaman sağlanabilmesini ön-gerektirir.

Can alıcı toplumsal ilişki, paranın iş gücü ile mübadelesidir, P – L [60]. Bu, görünür aşamada gerçekleşen, eşdeğerler arasında bir basit meta mübadelesidir. P'nin sahibi üretim araçlarının da sahibidir ve iş gücü satıcısı ile herhangi bir olağan iş gücü alıcısı gibi değil (uşak ola-

rak ya da devlet görevlisi olarak kullanımda -istihdam- olduğu gibi), sermayesinin gerçekleşmesi için üretim sürecine kendisinin katılmasını isteyen bir sermayeci olarak karşılaşır. Demek ki, bu mübadele ilişkisi bir sınıf ilişkisidir, çünkü işçileri üretim araçlarından ayırmakta ve iş gücünü bir meta haline getirmektedir. Bu sınıf bağlamından koparıldığında, P – L mübadelesi, eşitlik temeli üzerinde gerçekleşen, eşdeğerler arasındaki dürüst bir mübadele olarak gözükür. Bu sınıf bağlamından koparıldığında, sömürünün rolünü anlamak zorlaşır.

P – M mübadelesinin öbür parçası, P – ÜG satın alımıdır. İş gücü ile öbür meta girdileri arasında, Marx'ın vurguladığı bir ayrım vardır. Meta piyasaları, tam olarak gelişmeleri ancak kapitalizmde gerçekleşse de, kapitalizmin doğuşuna öngelirler (**pre-date**). Bu anlamda, kapitalizmdeki meta piyasaları, evrensel oluşları dışında bir ayrılık göstermezler. Kapitalizmi ayırt eden, emek piyasasının doğuşudur. İş gücü ile öteki metalar arasında başka bir ayrım, bu metaların satıcıları açısından gözlenebilir [64]. Emekçi için, iş gücü, para ile mübadele edilecek bir metadır. Aynı şekilde, para da, tüketim maddelerine harcanacaktır (M – P – M). Girdi olarak kullanılan öteki metaların satıcısı açısından, bu metalar, üretken süreçlerinin sonunda ortaya çıkan meta-sermayeyi (M′) oluştururlar. O, bunları satış yoluyla paraya (P′) dönüştürecek ve, ya üretken sürece sermaye olarak yeniden-yatıracak, ya da gelir olarak tüketim mallarına harcayacaktır. İş gücü dışındaki metaların sömürülemeyişinin sebebi işte budur; bunların artık-değeri satıcılarınca zaten gerçekleştirilmiştir. Bu anlamda, üretken sermayenin öznel (L) ve nesnel (ÜG) öğelerini ayırt edebiliriz. İşgücü, satıcısının elinde bir metadır, ama alıcısının elinde, artık-değer yaratmak üzere kullanabildiği için, sermaye haline gelir. Öbür metalar (ÜG) satıcının elinde olduğu gibi alıcının elinde de sermayedir -birinci halde meta-sermayedir, satılır, öteki halde üretken sermayedir, kullanılır.

Devrenin öbür ucunda, çıktı (M′), para (P′) karşılığında satılır. Her ne kadar başlangıç M'si ile son M′'nün bileşimi farklı ise de, bir soyutlama olarak, M′ değerinin, M (değer olarak girdilere eşit) + m (çıktı içinde cisimleşmiş artık-değer) olduğunu düşünebiliriz. Aynı şekilde, P′, P (öndelenen başlangıç tutarına eşit) + p'ye (para biçimindeki

artık-değer) bölünebilir. M′ satılmadan kaldığı sürece meta-sermayeyi oluşturur, fakat sorun onu gömülemek değil (spekülasyon dışında), kâr getirecek bir toplam karşılığında satmaktadır. P′ gerçekleştiğinde, son kullanım, bireysel sermayeciye göre değişebilir. Genel bir biçim olarak diyebiliriz ki, basit yeniden üretimde (yani net birikim yok), P yeniden ikinci devirdeki M karşılığında öndelenir, p ise sermayeci tarafından tüketim mallarına harcanır. P′ harcanana kadar bir gömü oluşturur, ama öndelendiği zaman sermaye haline gelir. Şüphesiz, P farklı bir sanayide öndelenebileceği gibi, genişleyen yeniden üretimde öndelenmesi de mümkündür. Ayrıca, girdilerde bölünmezliklerin söz konusu olduğu durumlarda, p'nin miktarı o kadar küçük olabilir ki, bu toplamların tamamının yatırılabilmesi için birçok devreden geçilmesi gerekebilir.

Can alıcı toplumsal ilişkinin kendini P – L mübadelesinde belirtmesine karşın, artık-değer üretimi devrenin ortadaki üçte birlik bölümünde meydana gelir. Bu, emek (L) ve üretim gereçlerini kapsayan meta girdilerini (M) alan -hepsi birlikte üretken sermayeyi (Ü) oluştururlar- ve çıktı (M′) üreten üretim sürecidir: $M \begin{cases} L \\ ÜG \end{cases} = Ü \longrightarrow M'$.

Teknoloji değiştikçe üretimin örgütlenmesi de değişmekteyse de, bu, salt teknolojik bir ilişkidir. Çıktıya dönüştürmeleri için sermayecinin işçilere hammadde öndelediği «eve iş verme» sistemi ile fabrika sistemi ayrı örgütsel biçimlerdir (ve değer ilişkileri bakımından, incelemesine girmeyeceğimiz, farklı içermeleri vardır). M′ çıktısının fiziksel çıktı olması gerekmez; hizmetler biçiminde de olabilir [66].

Marx, P sahibinin M'yi satın almasından, L ve ÜG'yi bir araya getirmesinden ötürü, üretim sürecinin, sermayenin ve dolayısıyla sermayecinin bir işlevi gibi göründüğünü kaydetmiştir.[3] 19. yüzyıl sonları iktisat teorisinin girişimcisi, böylece, P sahipliğinin bir yansıması olarak gözükür ve salt teknolojik bir ilişki olan üretken süreç, kapitalist üretimde,

3 Kapital, c. I.

girişimcinin işlevi haline gelir. Başka bir üretim tarzında -sosyalizmde- teknolojinin değişmemesine karşılık toplumsal ilişki farklı olur. Girişimcinin görünüşteki verimi, mülkiyet haklarına dayanan yapının bir yan-ürünüdür.

Kapitalizm ile önceki sistemler arasında gene de bir ayrılık vardır. Sanayi kapitalizmi yalnız artık-değerin mülk edinilmesi ile değil, aynı zamanda artık-değerin yaratılmasıyla ilgilenir. Bu yüzden, bu sistemde önemli olan, tefecilik, spekülasyon ya da piyasa sınırlamaları değil, artık-değer üretimidir. Sistem, teknolojiyi sürekli değiştirerek, M → Ü → M′ evresinde verimi iyileştirmeyi amaçlar. Feodal sömürü statik bir teknoloji üzerinde gerçekleşir ve kapitalizmde olduğu gibi gittikçe genişleyen ölçekte artık-değer yaratmaz.[4]

P – P′ devresi, doğal olarak, çeşitli evrelerde kesintiye uğrayabilir. Başlangıçta, uygun miktarda meta ve iş gücü sağlanamayabilir ya da para tutarı hiç öndelenmemiş ve gömü halinde aylak yatıyor olabilir. Devrenin sonunda, bütün M′'nü satma imkânı bulunmayabilir ya da P′, P'den küçük olabilir. Bu sorunlar, bunalımların irdelenmesinde önem taşırlarsa da bu evredeki irdelememizi etkilemezler [65].

P – P′ devresinin önemi, kapitalizmde iktisadî faaliyetin çıkış ve bitiş noktalarının para olduğunun çoklukla unutulması olgusunda yatar. Öteki iki devrede, para, yalnızca bir aracı olarak gözükür ve kolayca ihmal edilebilir. Paranın para-sermaye olarak işlevi, yani sadece bir mübadele aracı olmanın ötesine geçişi, ancak bu devrede belirir.

Ü – Ü devresi, üretken sermaye ile başlar ve çıktıyı (M′) ikinci evrede kullanılacak girdilere dönüştürerek, Ü'de son bulur. Buna, Girdi-Çıktı-Girdi devresi adını verebiliriz. O halde, zaten sermayecinin elinde olan iş gücü ve üretim gereçleri ile yola çıkıyor ve bunların onun eline nasıl geçtiğini sormuyoruz. Bir anlamda, üretim faktörleri devrenin başlangıcında zaten kullanım halindedirler. M′ – P′ – M mübadelesi, kolaylıkla, paranın sadece bir mübadele aracı olarak rol aldığı, eşdeğerler arasında

4 Kapital, c. II.

bir mübadele olarak görülebileceğinden, paranın sermaye olarak işlevi bu devrede örtbas edilmiştir. Ekonomi düzeyinde, M′′ nü gereken miktarda M ile mübadele etmenin her zaman mümkün olacağını varsayabilirsek, paranın aracılığını bütünüyle ihmal edebiliriz [70].

İktisadî faaliyetin ereği olarak tüketimi kabul edebiliriz, çünkü tüketim mallarının edinilmesi devrenin içinde en az iki farklı noktada gerçekleşir. Şöyle ki, işçi, sadece tüketim mallarına harcamak için iş gücünü bir para toplamıyla mübadele eder. Bu, Marx'ın yazış biçimine göre, L - P - M mübadelesidir. Öte yandan, üretim sürecinin sonunda P′′nü gerçekleştiren sermayeci, yeniden-yatırmak istemediği bölümü tüketime harcar. Diyelim ki, P′′nün içinden, P'yi yeniden-yatırmakta, p kadarını ise tüketim mallarına harcamaktadır. Bu durumda M′ - P′ - M yerine iki devreyle karşı karşıyayız demektir. Biri Çıktı-Para-Girdi, M′ - P - M biçimindedir. Öbürü ise, meta biçimindeki artık-değerin (m) tüketim mallarına (m) harcanmak üzere para olarak artık-değere (p) dönüştürülmesinden oluşan devredir. O zaman basit yeniden üretim içindeyiz demektir -her dönemin başlangıcında aynı (m) miktarının yatırılmasından ötürü net birikim yok. Şu halde, işçi ve sermayeci açısından, iktisadî faaliyetin son ereğinin tüketim olduğu kolaylıkla görülür, fakat Marx'a göre böyle bir görüş yanıltıcıdır [67].

Ü-Ü devresi, sermayenin artık-değer üreten değer oluşunu, onun bu can alıcı özeliğini belirtik olarak ortaya koymaz. P – P′ arasındaki farkı açıkça ortaya koyan, para devresidir. Ü – Ü devresinde, başlangıçtaki ve sondaki kalemler, hem bileşim hem de değer bakımından farklı olabilirler. Marx'ın vurguladığı gibi, genellikle teknoloji ve özellikle emek verimi sürekli olarak değişmekteyse, sürecin sonu farklı olur ve belki de başlangıçla doğrudan doğruya karşılaştırılamaz. Böylelikle Ü – Ü devresinde artık-değer gözden kaybolur (ya da kararтılır.)

M′ – M′ devresi, iktisadî faaliyetin metayla ilgisini vurgulaması açısından, Ü – Ü devresine benzer (ama onunla özdeş değildir) [72]. Başlangıçtaki M′ içinde zaten cisimleşmiş bulunan artık-değer ile yola çıkar ve daha sonra bir Çıktı-Girdi-Çıktı devresiyle karşılaşırız. Hem Ü – Ü hem de M′ – M′, girdi olarak kullanılan bütün öteki metaların

yeterli miktarlarda var olduğunu varsayarlar. Marx, Quesnay'nin **Tableau Economique**'ini M′ – M′ çevriminin bir örneği olarak tanımlar [73]. Modern terimlerle ifade edilen Leontieff Girdi-Çıktı tablosu ya da Sraffa'nın denklemler sistemi de M′ – M′ devresi olarak kabul edilebilir.[5] Derneşik düzeyde, bütün kesimler için M′ (çıktı) ile M (girdi) arasındaki farkı toplar ve Millî Geliri elde ederiz. Şimdi, m – p – m ve L – P – M bileşenleri, tüketim harcamaları, kalan ise yatırım olarak tanımlanır. Aynı şekilde, toplam gelir ve çıktı için de benzer ifadeler türetilebilir. Demek oluyor ki, M′ – M′ devresi, modern iktisatta en yakından tanıdığımız devredir [71].

5 Girdi-çıktı tablosu için, bkz. (25). Sraffa için, bkz. yukarda, Bölüm II'de 3. dipnot.

VI. BÖLÜM

BASİT YENİDEN ÜRETİM VE GENİŞLEYEN YENİDEN ÜRETİM. BİR ÖN BAKIŞ[1]

Önceki kesimde, devrelerle ilgili irdelemeyi, hem girdiler hem de çıktı için aynı yazılış biçimini kullanarak yürütmek zorundaydık. Kimi yerde M′'nün meta bileşiminin M'ninkinden farklı olduğunu belirtmiştik. Sermayeciler tarafından m – p – m mübadelesinde satın alınan metalarla işçiler tarafından L – P – M mübadelesinde satın alınanlar arasındaki ayrımı da ortaya koyabilmiştik. Açıktır ki, devrelerimizi çok sayıda metaya ayrıştırmamız gerekmektedir. Ayrıştırmayı gerektiren ikinci ve daha önemli bir sebep vardır. Fiyatların ve özellikle nispî fiyatlardaki farkların oynadığı rol, devrelerin genel yazılış biçimi içinde ortaya konamaz. Paranın sermaye işlevinin ihmal edildiği bir M′ – M′ devresinde bile, nispî fiyatların etkisi, ayrıştırma sonucu ortaya konabilir. Değer ilişkileri ile fiyat ilişkilerinin ayrıştırılması, dönüşüm sorununun özelliğinin anlaşılmasının da can damarı olacaktır.

Marx, iktisadî faaliyetin iki ve üç - kesimli bir tasarımına (**representation**) önayak olmuştur. Bir anlamda, onun tasarımı, Quesnay'nin **Tableau**'suna oranla bir ilerlemeyi temsil eder, çünkü Marx'ın kesimsel sınıflandırmaları bir sanayi ekonomisine çok daha uygundur. Tüketim ve yatırım ilişkileri, üretim ve bölüşüme bağlanmıştır. Bu evrede, **değer terimleri** ile ifade edilen iki ve üç kesimli bir modelin tasarımıyla yetineceğiz. Daima göz önünde tutmamız gereken nokta, değer kategorilerinin fiyat ilişkileri içinde doğrudan doğruya gözlemlenemeyeceğidir (örneğin yayımlanan istatistikler).

1 Bu Bölümde sunulan modeller Kapital, c. II'den çıkarılmıştır.

Elimizde iki sektör ya da Marx'ın deyişiyle iki kesim olsun. I. kesim, değişmez sermaye olarak kullanılan metayı üretir -bu bir yatırım malıdır. II. kesim tüketim malıdır. Her kesim için, değişmez sermaye (**C**), değişir sermaye (**V**) ve artık-değerde (**M**) cisimleşmiş değer tutarlarını ölçelim. kesimlerin toplam çıktısını Y ile gösterelim.

$$\begin{aligned} \mathbf{C_1 + V_1 + M_1 = Y_1} \quad & \text{I. kesim} \\ \mathbf{C_2 + V_2 + M_2 = Y_2} \quad & \text{II. kesim} \\ \hline \mathbf{C + V + M = Y} & \end{aligned} \qquad (1)$$

elde edilir. I. kesimde, $\mathbf{C_1}$, I. kesimde kullanılan değişmez sermaye değerinin miktarıdır -kendi çıktısından yaptığı tüketimdir. $\mathbf{V_1}$ değişir sermaye miktarıdır -I. kesimde kullanılan iş gücü değeridir. $\mathbf{M_1}$ artık-değer miktarıdır. Demek oluyor ki, önceki yazış biçimimize göre girdilerin (M) değerini, $\mathbf{C_1+V_1}$ biçiminde gösteriyoruz. Burada $\mathbf{C_1}$, ÜG değerini, $\mathbf{V_1}$ ise L değerini göstermektedir. Aynı şekilde, II. kesim için, $\mathbf{C_2}$ -değişmez sermaye değeri- II. kesimde tüketilen I. kesim çıktısını gösterir. $\mathbf{V_2}$ ise kesimin kendi çıktısının II. kesimde tüketilen miktarıdır. Fiziksel olarak, hem $\mathbf{Y_1}$ ve $\mathbf{Y_2}$, hem de $\mathbf{M_1}$ ve $\mathbf{M_2}$ birbirlerinden farklıdır. $\mathbf{C_1}$ ve $\mathbf{C_2}$'nin fiziksel bileşimi $\mathbf{Y_1}$'inki ile, $\mathbf{V_1}$ ve $\mathbf{V_2}$'nin fiziksel bileşimi ise $\mathbf{Y_2}$'ninki ile aynıdır. Bu bölümde M'nin önceki bölümün M'sinden farklı bir anlama sahip olduğuna dikkat edilmelidir. Bu yüzden bu bölümde aradaki ayrımı ortaya koymak için **siyah** kullandık.

İki kesimli tabloyu böylece betimledikten sonra bazı fonksiyonel ilişkiler kurabiliriz. Sütun ve sıra tutarlarının aynı olduğunu örtük olarak göstermiştik. Demek ki, $\mathbf{C + V + M = Y_1 + Y_2 = Y}$. Basit yeniden üretimde sıfır büyüme haddindeki bu sistemde, her yıl aynı toplam çıktı değeri üretilir. Bu, açıkça, I. kesimin toplam çıktısının ($\mathbf{Y_1}$) her iki kesimdeki toplam değişmez sermaye kullanımını aşmaması zorunluluğunu içerir ($\mathbf{C_1 + C_2 = Y_1}$). Böylece bir denge denklemi elde ederiz, $\mathbf{Y_1 = C}$. Bu, toplam özdeşlikle birlikte, II. kesimin çıktı değerinin ($\mathbf{Y_2}$) toplam değişir sermaye (**V**) ve artık-değer (**M**) miktarına eşit olması zorunluluğunu içerir. Bu nedenle, II. kesim çıktısı, ücret mallarının yanı sıra sermayecilerce tüketilen mallardan bileşik olmalıdır. Her dönemde

tüketilen değişmez sermaye miktarının yerine konmasından sonra, değerin tümü II. kesimin çıktısına harcanır.

Ücret-malları ile öteki tüketim malları arasındaki ayrımı belirginleştirmek için, modelimize üçüncü bir kesim ekleyelim. Özellikle şu ayrımı yapabiliriz: II. kesim sadece ücret-malları üretirken, üçüncü kesim artık-değer emmektedir. Üç kesimli bir şemanın, Marksist teorideki birçok sorunun irdelenmesinde olduğu kadar, modern kapitalizmin özelliğine ilişkin çağdaş tartışmaların analizinde de yararlı olduğu görülecektir. Üç kesimli şemayı aşağıdaki gibi yazalım:

$$\begin{aligned} \mathbf{C_1 + V_1 + M_1 = Y_1} \quad & \text{Makine malları} \\ \mathbf{C_2 + V_2 + M_2 = Y_2} \quad & \text{Ücret malları} \\ \mathbf{C_3 + V_3 + M_3 = Y_3} \quad & \text{Öteki mallar} \\ \hline \mathbf{C + V + M = Y} & \end{aligned} \qquad (2)$$

Basit yeniden üretim durumunda, sütun toplamlarıyla sıra toplamları arasında simetri vardır. Ama can alıcı bir ayrımı da gözden uzak tutmamalıyız. III. kesimin çıktısı ($\mathbf{Y_3}$) öteki iki kesime girdi olarak girmez, onun tek işlevi sistemde yaratılan artık-değeri emmektir. III. kesimin rolü, **artık-değerin gerçekleşmesi** sorununun bağlamı içinde irdelenebilir.

Yukarıda söylediğimiz gibi, sermayeci, artık-değeri gerçekleştirmeden önce, çıktısını piyasada satmak zorundadır (M′ – P′). Yukarıdaki şemanın taşıdığı sakınca, P – P′ devresi değil, M′ – M′ devresi oluşudur. Ama biz gene de gerçekleşme sorununun **ortaya çıktığı** koşulları, yani basit yeniden üretimde denge koşullarını analiz edebiliriz. Yukarıdaki iki kesimli şema (1)'de I. kesimin, kesim dışında satılması gereken çıktısı (değer cinsinden), ($\mathbf{Y_1 - C_1}$)'dir. II. kesimin, I. kesimin çıktısına olan talebi ise $\mathbf{C_2}$ ile temsil edilir. $\mathbf{C_2}$ ile ($\mathbf{Y_1 - C_1}$)'in eşitliğine $\mathbf{[C_2 = V_1 + M_1]}$, I. kesimin, II. kesimin çıktısına olan talebi $\mathbf{[V_1+M_1]}$ ile II. kesimin kendi dışında satılan çıktısı $\mathbf{[Y_2 - (V_2 + M_2)]}$ eşlenik olur. Ne var ki, paranın rolünün ikincil hale geldiğine ve tümüyle yok edilebileceğine dikkat edilmelidir. Gerçekten, Marx'ı, II. Cilt'te, kapitalist sistemi anlamak için P – P′ devresinin taşıdığı önemi ve M′ – M′ devresiyle arasındaki nitel

ayrımı vurguladığı halde, gene kendisinin bütün sayısal örneklerini M - M′ cinsinden verdiği için eleştirmek mümkündür (aşağıda göreceğimiz gibi Rosa Luxemburg bu eleştiriyi yapmıştır). Böylelikle, o, değer sistemindeki nitel dinamiği yok etmiştir.

O halde, üç kesimli şema, öncekinin geliştirilmiş biçiminden başka bir şey değildir; şu farkla ki, kesimlerarası alışveriş sayısı daha çoktur. **Bu tür alışverişler ne kadar çok olursa, artık-değerin otomatik olarak gerçekleşip gerçekleşmeyeceği o kadar belirsiz, dolayısıyla bunalım ihtimali o kadar yüksek olur.** Bunun nasıl olabileceğine bakalım. İki kesimli modelde üç alışveriş söz konusudur. I. kesimin sermayecileri, iş gücü satın almak için, $\mathbf{V_1}$'in parasal eşdeğerini ödemek zorundadırlar. Emekçiler ise bu parayı II. kesimin çıktısının bir bölümü ile mübadele edeceklerdir. I. kesimdeki artık-değer $\mathbf{M_1}$'in parasal eşdeğeri de II. kesimden alınan mallara harcanır. Bu paralar, II. kesim $\mathbf{C_2}$'nin parasal eşdeğerini sağlayıp bu değişmez sermaye değerini I. kesimden satın aldığı zaman gerçekleşirler.

Önceki bölümlerin M – P – M yazılış biçimi ile her üç alışverişi şöyle gösterebiliriz:

(i) $L_1(=\mathbf{V}_1) \rightarrow \mathbf{P_1} \rightarrow \alpha_1 \mathbf{Y_2}$

(ii) $\mathbf{M}_1 \rightarrow P_1 \rightarrow \alpha_2 \mathbf{Y_2}$

(iii) $\mathbf{C_2} \rightarrow \mathbf{P_2} \rightarrow \alpha_3 \mathbf{Y_1}$

Yukarıda P_1, P ve P_2 para tutarlarıdır; $\mathbf{V_1}$, $\mathbf{M_1}$, $\mathbf{C_2}$, $\mathbf{Y_1}$ ve $\mathbf{Y_2}$ ise değerlerdir. Tanım gereği, α_1, α_2 ve α_3, sıfır ile birim arasında yer alan birer orandır. Kesim içi satın alışları yukardaki üç alışverişten türetebiliriz.

Öyle ise, $\mathbf{V_2 + M_2}$ eşittir $(1 - \alpha_1 - \alpha_2)\, Y_2$ ve benzerleri.

Yukarıdaki modelle karşılaştırdığımızda, üç kesimli modelin kesimler arasında altı alışverişi gerektirdiğini görebiliriz. Her seferinde, söz konusu kesimin çıktısının bir parçası satılmalı ve elde edilen para, öteki kesimlerin mallarının satın alınmasında kullanılmalıdır. Herhangi bir evrede bir gömüleme eğilimi ya da geçici bir piyasa daralması ortaya çı-

karsa, bir bunalım meydana gelebilir. Gerçek dünyada, bu üç kesimden her biri çok sayıda metalardan ve firmalardan oluşabilir. Bu durum ise, ekonomiyi bir basit yeniden üretim dengesinde tutan denge koşullarının her zaman sağlanıp sağlanamayacağına ilişkin belirsizliği daha da artırır.

Marx'ın II. Cilt'te sunduğu iki ve üç kesimli modeller, fiyat mülahazalarından bütünüyle soyutlanmaktadırlar, çünkü bu modellerde her şey değer cinsinden ifade edilmektedir. Söz gelimi, II. kesimde teknolojik değişme olması halinde, ücret malları üretmek için gereken emek miktarı, buna bağlı olarak da, bir birim iş gücünün değeri azalabilir. Bu durum, kesimler arasındaki mübadele oranını değiştirecek ve mübadele edilen mutlak değer **miktarlarına** yansıyacaktır.

Basit yeniden üretim gerçekçi bir varsayım sayılmaz, çünkü hareket, kapitalist bir sistemin doğasında vardır. Derneşik verilerin (örneğin, GSMH) sıfır büyüme gösterdiği durumlarda bile, zevklerdeki ya da teknolojideki sürekli değişmelere bağlı olarak değer oranlarında değişmeler olacaktır. Her halde, kapitalist ülkelerle ilgili gözlemlenmiş verilerde gözlemlediğimiz şey, dalgalanan bir büyüme haddi ve sürekli net birikimdir. Şemamızı Genişleyen Yeniden-Üretim koşullarına göre yeniden biçimlendirelim. Her dönemde, artık-değer para cinsinden gerçekleşmekte ve genişleyen bir ölçekte hem değişmez hem de değişir sermayelere yeniden-yatırılmaktadır. Böylece, diyelim ki, yukardaki Sistem (1)'in bağlamı içinde, bir sonraki yılın $\mathbf{C}_1$'i içinde bulunulan yılın $\mathbf{C}_1$'inin bir parçasını maddeleştirecek ve bu nedenle içinde bulunulan yılın $\mathbf{C}_1$'inden büyük olacaktır. $\mathbf{C}_1$ ve $\mathbf{V}_1$'in burada gördüğümüz biçimde genişlemesi değer cinsindendir ve değerlerin her zaman değişmesi nedeniyle, hele iş gücü değerinin her zaman düşürülmeye çalışılmasından ötürü, fiziksel niceliklerde daha da büyük bir genişlemeyi ifade etmesi mümkündür. Sistemin, kendisini sürekli olarak genişlemeye iten mantığı, kâr haddinin ve sömürü haddinin davranışında cisimlenir. Genişleyen Yeniden-Üretimle ilgili her türlü irdelemeyi daha sonraya bırakarak önce bu konuyu irdeleyeceğiz.

VII. BÖLÜM

SÖMÜRÜ HADDİ VE KÂR HADDİ

Marx'ın, kapitalist toplumdaki sınıf farklılığını anlamanın can damarı olarak gördüğü değer ilişkileri açısından, artık-değer ve sömürü haddi anahtar değişkenlerdir. Gözlemlenmiş veriler düzeyinde anahtar değişkenler, kârlar ve sermayenin kâr haddidir. Kâr isteği, sermayeciyi, P ile P′ arasında elden geldiğince büyük bir fark peşinde koşmaya iter. Her zaman akılda tutulması gereken belirli varsayımlar altında değer cinsinden kâr haddinden söz edebiliriz. Bu basitleştirici varsayımlar, her kesimde ve her sanayideki her firmada fiyatların kesinlikle değerlere orantılı oldukları koşulları kapsarlar. Bu kavrama ilişkin belirsizlikler ve **Kapital**'in I. cildinde Marx'ın (değer) kâr haddi açısından sorunu ele almış olması olgusu, büyük bir bulanıklığa yol açmıştır. Daha sonraki iki ciltte parasal ücret haddi ayırt edilir, ama burada da Marx, fiyat-değer dönüşüm sorununu çözerken, bir dizi basit ama ciddi hata yapmıştır. Kâr haddi terimini elden geldiğince fiyat alanıyla sınırlamaya çalışmakla birlikte, basit halden söz ettiğimizde ayraç içinde (değer) kelimesini ekleyeceğiz. Marx'ın ön deyilerine ilişkin, özellikle «azalan kâr haddi»ne ilişkin bir dizi çetrefilliği, bu ayrıma sıkıca bağlı kalarak, (ille çözüme olmasa da) açıklığa kavuşturacağız.

Sömürü haddi, artık-değerin değişir sermayeye oranıdır; değerin, sermayeci tarafından mülksüzleştirilen emekçe üretilen kısmını ölçer. İşçi, iş gününün tamamını çalışarak geçirir ve kendi hizmetini sağlama bağlamak için öndelenmiş değişir sermaye miktarı içinde cisimleşmiş olandan daha fazla değer yaratır. Sömürü haddi ya da artık-değer haddi çeşitli etmenlerin etkisi altındadır. Bunlar, sınıf mücadelesinin

seyrinin -grevler, işçilerin dayanışması, sendikalaşma derecesi, işbaşındaki hükümetin özelliği- yanı sıra teknolojik yenilikler, ucuz hammadde ve besin maddeleri kaynaklarının ya ticaret ya da fetih yoluyla sağlanabilirliği vb. koşullardan da etkilenirler. Sermayeci artık-değer haddini azamîleştirecek biçimde davranır, artık-değer haddi ise kâr haddini etkiler. Gözlemlenebilir kâr haddi üzerinde çok daha dolaylı olan bu etki (değer) kâr haddi üzerinde doğrudan gösterilebilir. Söz konusu doğrudan etki sermayenin organik bileşimi aracılığıyla kendini duyurur.

Gene bir değer kavramı olan sermayenin organik bileşimi, öndelenmiş toplam sermaye tutarı içinde değişmez sermayenin oranı ya da **$C_i/(C_i + V_i)$**'dir. Burada **i** herhangi bir tikel bireysel firma/sanayi/kesimi gösterir. İnsanların ve makinelerin toplanabileceğini bir an için varsaysak bile, bunların fiziksel niceliklerinin oranı ($ÜG_i/L_i + ÜG_i$), ancak belirli (muhtemel olmayan) koşullar altında sözünü ettiğimiz kavrama yaklaştırılabilir. Sermayenin organik bileşimi, sabit sermayenin parasal değeri ile ücret ödemelerinin bir oranı olarak sabit sermayenin parasal değeri de değildir.[1] Oran, sınıf ilişkilerinin önemini gösterir. Üretken süreçte sermayeci iş gücüne ihtiyaç duymasına karşılık, nesnel etmeni -üretim gereçleri- daha kolay denetleyebilir. ÜG'nin alım ve satımı, üretim araçları tekeline sahip sınıfın **içindeki** alışverişlerle ilgili olduğundan, böyle alışverişler (öldüresiye rekabete yol açsalar da) antagonist çatışmaları işin içine katmazlar. İş gücünü satın alırken, sermayeci ile işçi sadece mübadeleye girişen bir bireyle bir başkası gibi değil, biri üretim araçlarının tekeline sahip, öteki bu araçlardan yoksun kılınmış iki ayrı antagonist sınıfın üyeleri olarak karşılaşır. Böylelikle, oran, nitel, toplumsal bir boyuta sahip olur [82].

Nicel açıdan, sermayenin organik bileşiminin (**g**) önemi, (değer) kâr haddi ile artık-değer haddi (**r**) arasında **g** aracılığıyla ilişki kurulabilmesinden ileri gelir. (Değer) kâr haddini (**p**), çok basit olarak, artık-değerin öndelenmiş sermaye tutarına oranı olarak tanımlarız. **$M_i/(C_i + V_j)$**. Tek bir mal için

1 «Değer» kelimesi bu bağlamda büyüklük ya da miktar anlamına gelmektedir. Değer kelimesini bu anlamda kullanmamaya elden geldiğince çalıştım. Ama bazı durumlarda bundan kaçınmak imkânsız oldu. Gene de, her seferinde, bağlam oldukça açıktır.

$$\mathbf{p} = \frac{M}{\mathbf{C} + \mathbf{V}} = \frac{M}{\mathbf{V}} \left[1 - \frac{\mathbf{C}}{\mathbf{C} + \mathbf{V}}\right]$$

$$\mathbf{p = r\,(1 - g)}$$

elde ederiz.

Bu formülün basitliği aldatıcı olup, körü körüne uygulanmasını özendirir. Şimdilik, kâr haddinin artık-değer haddi (**r**) ile doğru, sermayenin organik bileşimi (**g**) ile ters orantılı olarak devindiğine dikkat edelim. Böylelikle, **g**'yi belirleyen sınıf içi alışverişler kâr haddini düşürür, antagonist sınıf alışverişi ise olumlu yönde etkiler. Hegelci bir filozof için bu, imkânlarla dolu diyalektik bir ilişkidir. Marx da bu ilişkiden hareketle büyüleyici örüntüler (**pattern**) dokur. Biz ise bu değer kavramlarıyla gözlemlenebilen -fiyat ve mübadele alanında yer alan- nicelikler arasında ilişki kurmayı sürdüreceğiz.

VIII. BÖLÜM

FİYATLAR VE DEĞERLER: DÖNÜŞÜM SORUNU

Tarihî Bir Giriş

Değerler ve fiyatlar sorunu -dönüşüm sorunu- Marx'ın teorisine ilişkin tartışmanın yüreğinde yatagelmiştir. Marx'ı eleştirenlerin çoğuna göre, fiyatların değerlere orantılı olduklarını göstermeyişi, onun bütün aygıtından vazgeçmek için yeterli sebeptir. Marx'ın, Kapital'in I. Cilt'inde fiyatların değerlere orantılı olduklarını ileri sürdüğünü ve bu çözümü belirtik olarak göstermeye söz verdiği halde yapmadığını ilk işaretleyen, **Karl Marx and the Close of his System**[1] adlı eseriyle Böhm-Bawerk oldu. III. Cilt'te, Marx farklı kesimlerdeki fiyatların değerlere orantılı olmadıkları bir örneğe saplanmıştı. Böhm-Bawerk, parlak polemiksel eserinde, bu sonuçtan sıyrılmak için Marx'ın öne sürdüğü çeşitli sebeplerin yeterli olmadıklarını göstermeyi başardı. Ona göre değerler, yalnızca emek içeriğine dayalı olmaları halinde, gerçek dünyadaki fiyatları ve kârları açıklayamazlardı. Emek değerler fiyatların ve kârların yapısını açıklayamazsa, kapitalizmin işçilerin sömürülmesine dayandığını ileri süren artık-değer teorisi de çökerdi. Bu başarısızlığın yüreğinde yatar görünen şey, açıkça, öteki üretim faktörlerinin katkısını Marx'ın göz önünde tutmayışı idi.

Böhm-Bawerk'in (**Kapital**'in her üç cildinin yayımlanmasını beklemek zorunda kalan) eleştirisinden birkaç yıl önce, Philip Wicksteed[2],

1 Böhm-Bawerk için, bkz. (46).

2 Wicksteed'in «Das Kapital: A Criticism» makalesi, Shaw'un yorumu ve Wicksteed'in cevabıyla birlikte (50) s. 705-733 içinde yayımlanmıştır. Wicksteed'in eleştirisinin önemi için, bkz. (17) içinde Marx'ın Victoria çağındaki eleştirmenleri üzerine deneme.

Bernard Shaw ile giriştiği ünlü bir tartışmada, fiyatların, gerçekte, göreli azlıklarla ve dolayısıyla tüketiciye sağladıkları marjinal faydalar oranıyla açıklandığını göstermişti. Wicksteed'in tanıtlaması Marx'ın teorisini ayrıntılarıyla ele almamakta, Jevons'ın fayda teorisine dayanan bir açıklamanın üstün bir mantıkî açıklama olduğunu göstermekteydi. Fiyatların, emek içeriğinden çok göreli azlıkla açıklanması halinde, artık-değer kavramının aklî temeli ortadan kalkar. Kâr, sermayenin göreli azlığının ödülü olarak, meşru bir gelir haline gelir. (Bernard Shaw bu kanıtın gücünü itiraf etti ve hayatının daha sonraki bölümünde, Ricardocu bir kavram üzerinde, kazanılmamış artık olarak toprak rantı kavramı üzerinde yoğunlaştı. Toprağın millîleştirilmesi ve gayri menkul kârların mülk edinilmesi, bugüne dek, İşçi Partisi'nin -İngiliz İşçi Partisi - ç.- iktisadî felsefesinin bir parçası olageldi. Sınaî faaliyetlerdeki kârlar ise meşru sayılmaktadır).

Wicksteed'in eleştirisinin önemi küçümsendi. Neoklasik iktisatta, mübadele değeri ve kullanım değeri ikiliği kabul edilir. Gelgelelim, Klasik ve Marksist teoride bu ikisinin birbirlerinden bağımsız olmalarına karşılık, Neoklasik iktisat teorisinde bunlar, nedensel olarak birbirlerine bağlanmışlardır. Wicksteed'in Marx'ı eleştirirken kullandığı Jevons'ın katkısındaki can alıcı yeni öge işte buydu. Marx'ın sömürü açıklaması, iş gücünün mübadele değeri ile emeğin üretim süreci sırasındaki kullanım değerinin bağımsız belirlenmelerine dayanır. Marjinalist ve modern yaklaşım bu bağımsızlığı yoksar ve her ikisini, işin külfeti ve emek verimi çatalı yoluyla, nedensel olarak bağlar. Bu yaklaşım, emek ve sermayeyi bütün metalarla simetrik olarak ele alır ve emek piyasasında sınıf ilişkileri kavramını kullanmayı, meta piyasasında olduğu kadar gereksiz sayar.

Bu eleştirilere Marksist cevap pek inandırıcı olmadı. Çoğu, Hyndman gibi, polemikseldi ve kanıtlanmamış iddialara dayanıyordu.[3] Marx'ın, değerlerden, uzun dönem ya da doğal fiyatlar anlamında söz ettiğini ileri sürüyorlardı; modern iktisadın göz önünde tuttuğu arz/talep mülâhazaları ancak kısa dönem fiyatları açısından geçerli olabilirdi. Bu, tam da bu gibi uzun dönem fiyatlarına ilişkin olan Böhm-Bawerk'in

3 Hyndman'ın «The Final Futility of Final Utility» başlıklı polemiksel cevabı (18) içindedir.

itirazını karşılamaktan çok uzaktı. Birçokları, Marx'ın öne sürdüğü, ama Böhm-Bawerk'in zaten ele almış olduğu kanıtları yinelediler. Marx'ın teorisiyle modern iktisat teorisi arasında bir uçurum doğdu ve ikisi arasındaki iletişim neredeyse ortadan kalktı.

İlerde göstereceğimiz gibi, Marx'ın dönüşüm sorununu çözme girişimi bazı basit fakat ciddi hatalarla sakatlanmıştı. Marx'ın çözmeye çalıştığı sorunu doğru formüle etmek ve çözümün özelliğini göstermek Bortkiewicz'e düştü. Bortkiewicz sorunun fiyat cinsinden ve değer cinsinden ayrı ayrı formüle edilmesi, daha sonra da değerlerden fiyatlara bir «haritalama»nın (**mapping**) kesinlikli olarak gerçekleştirilmesi gerektiğini anlamıştı.

Bortkiewicz'in çözümü[4] matematiksel olarak şıktı, ama doğrusal cebirdeki modern gelişmelerin iktisada sağladığı aletlerin hiçbirini kullanmıyordu. Onun çözümü 1906-1907'de Almanca olarak yayımlanmış, ancak 1948'e kadar İngilizceye çevrilmemişti. O sırada, von Neumann'ın büyüme modeli de İngilizceye çevrilmişti ve doğrusal iktisadî modelin en genel formülasyonu idi.[5] Doğrusal modelle Marx'ın formülasyonları arasında bir dizi paralel vardır. Bu nedenle, Marx'ın modelini analiz ederken doğrusal modelin matematiksel özellikleri dolaysızca kullanılabilir.

1930'larda, Marksist iktisada ilgide bir canlanma görüldü, ama bu, daha çok, Marx'ın makro-iktisadî katkılarına ilişkindi. Bu gelişmeyi hazırlayan şey, Keynes'in Genel Teorisi'nin Marx'ı okumak için iktisatçılara «yeni bir gözlük» sağlamış olmasıydı. Marksist çevrimler (**cycle**) teorisi ve Marx'ın, millî gelir analizine önayak olan katkısı üzerine birçok ilginç şey yazıldı. Bu irdelemelerin hepsinde değer sorunu ihmal edildi.

1940'ların sonlarında, Winternitz, doğrusal modeller kavramını kullanarak, değer fiyat dönüşüm sorununa bir çözüm önerdi.[6] Samuelson, 1957 makalesinde, değer şemasını, belirtik olarak, bir girdi-çıktı

4 Bortkiewicz için, bkz. (46) ve (7). Buradaki irdeleme, temel olarak, (46)'ya dayanmaktadır.

5 Von Neumann ve ilgili makalelere göndermeler (42)'deki bibliyografyada verilmiştir.

6 Bkz. (42) içinde Winternitz'e gönderme.

modeli gibi ele aldı ve Böhm-Bawerk'in eleştirilerinden birçoğu ile Bortkiewicz'in analizini pekiştirdi.[7] Buna göre, ancak, ya (1) sanayiler arasında eşit sömürü hadlerinin ve eşit sermaye organik bileşiminin hüküm sürmesi ya da (2) her yerde sıfır sömürü haddinin ve sıfır kâr haddinin hüküm sürmesi halinde, değerlerle fiyatlar orantılı olabilirlerdi. Bunu ilerde göstereceğiz.

1970'lerde Marx'a duyulan ilginin yeniden kabardığı görüldü. Samuelson, **Journal of Economic Literature**'daki 1971 makalesinde yeniden dönüşüm sorununa eğildi.[8] İlerde daha ayrıntılı olarak irdeleyeceğimiz bu makale, değer fiyat dönüşümünün gereksiz bir adım olduğunu, değer şemasının sadece çok basit ekonomilere uygulanabileceğini ve iktisadî sisteme yanlış bir bakışı yansıttığını ileri sürüyordu. Öte yandan, Morishima, aynı aletleri kullanarak biraz farklı sonuçlara ulaşmıştı.[9] Değer ve fiyat modelleri arasında açık bir ayrım yaparak işe girişen Morishima, Marx'ın önermelerini matematiksel olarak kesinlikli (**rigorous**) bir tarzda formüle etmeye çalıştı. İlerde inceleyeceğimiz bu analizin iletisi (**message**), emek-değer teorisinin günümüzde yerini daha iyi matematiksel formülasyonlara bırakabileceği yolunda idi.

Emek-değer teorisi ile ilgili yorumumuz bu yazılarınkinden önemli ölçüde ayrıldığı için, ilkin, sorunun Marx ve Bortkiewicz tarafından ele alınışını özetleyeceğiz. Sonra, kendi yorumumuzun ışığında Marx'ın yanılmalarını ve Bortkiewicz'in çözümünü sınamadan geçireceğiz. Daha sonra da, ayrılıkları daha keskin biçimde ortaya koymak için, öteki yazarların katkılarını tarayacağız.

7 Bkz. (41).
8 Bkz. (42).
9 Bkz. (37).

IX. BÖLÜM

DEĞERLER VE FİYATLAR: SORUNUN MARX TARAFINDAN KONULUŞU[1]

Dönüşüm sorununun en basit sunuluş biçimi aşağıdaki gibidir. Marx, artık-değerin ancak canlı emek tarafından, yani emekçinin sermayeci tarafından sömürülmesi ile üretilebileceğini belirtir. Eğer bu doğru ise, iş gücünün üretim gereçlerine oranının yüksek olduğu sanayilerde artık-değer ve dolayısıyla kâr daha yüksek (ve tersi durumda da düşük) olmalıdır. Gelgelelim Marx dahil herkes sanayiler arasında kâr haddinin sabit olduğunu kabul eder. Burada temel bir çelişki vardır.

Marx'ta sorunun formülasyonu beş sanayiden (ya da kendi deyimiyle sermayeden) oluşan bir çerçevede ise de yukardaki denklem (2) şeklinde ifade edebiliriz. Marx, sunduğu her çözümde, sömürü haddinin (**r**) bütün sanayilerde aynı olduğunu varsaymıştır. O, aynı zamanda, değişmez ve değişir sermaye tutarının üstündeki bir fazlalık anlamındaki kâr haddinin de her sanayide aynı olduğunu kabul etmiştir. Ne var ki, artık-değer hadleri özdeş olduğunda, kâr hadlerinin bütün sanayilerde özdeş olması, ancak, sermayenin organik bileşiminin aynı olması ile mümkündür. Bu husus, yukardaki denklem (3)'te önemsiz (**trivial**) bir bağıntı halinde gösterilmiştir.

1 Bu irdeleme, şüphesiz. Kapital, c. III'e dayanmaktadır. Ayrıca, Marx ve Bortkiewicz çözümlerinin geniş bir değerlendirmesi için bkz. (45). Meek (35) Winternitz çözümünü özetlemekte ve Bortkiewicz'inki ile karşılaştırmaktadır. Bizim yazış biçimimiz Sweezy (45)'den biraz farklıdır.

III. Cilt'teki çözümünde, Marx, iki varsayımda daha bulundu. Birinci olarak, kârların toplam **miktarının** (**R**) üretilen toplam artık-değer **miktarına** (**M**) eşit olduğunu varsaydı. İkinci olarak, her bir sanayide (ya da kesimde) ortalama kâr haddinin, toplam artık-değerin toplam değişmez sermaye ve değişir sermaye değeri oranına eşit olduğunu varsaydı. Denklem (1) ya da (2)'nin terimleri ile ifade etmek istersek, bu, ortalama kâr haddi $\bar{p}$'nin ($\bar{p}$ diyoruz, çünkü bunun bir değer haddi mi, yoksa bir fiyat haddi mi olduğu henüz belirsizdir) **M/(C+V)**'ye eşit olması demektir. Gerçekte, ikinci varsayım birincinin bir vargısıdır (**consequence**).

Marx, bu iki varsayımı yaparak, fiyatların değerlerden saptıkları sonucuna ulaştı. Her sanayide kâr haddini ortalama kâr haddine eşitleme dürtüsünün, bazı fiyatları değerlere orantılı düzeyin üstüne çıkardığını, bazılarını da altına düşürdüğünü söyleyerek bu sonucu açıklamaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Herhangi bir sanayide sermayenin organik bileşiminin «ortalama» derneşik (**aggregate**) oranın üzerinde olması halinde, fiyat değerin üzerinde olacaktır (ve tersi durumda aşağısında). Organik bileşimi ortalama derneşik oranı yansıtan sanayiin fiyatı değere orantılı bulunacaktır. Bu ise, fiyatlar (dolayısıyla kârlar) ile sermayenin organik bileşimi arasındaki **doğrudan**, ilişkiyi ve dolayısıyla kârların açıklanmasında öteki, yani emek-dışı, girdilerin katkısını açığa çıkarmaktadır. Marx'ın çözümünü bu aşamada inceleyelim. Formülasyonu yukarda (2)'de yer alan üç kesimli şemaya uygun olarak yapıyoruz.

Bakınız: Tablo I

Her kesim için.

$$\mathbf{Y}_i = \mathbf{C}_i + (1 + \mathbf{r}_i)\mathbf{V}_i \qquad (4)$$

$$\mathbf{P}_i = (1 + \bar{\mathbf{p}})(\mathbf{C}_i + \mathbf{V}_i) \qquad (5)$$

Marx'ın değerle fiyatları birbirlerine bağlayan varsayımları şunlardır:

(i) $\mathbf{r}_i = \mathbf{r}$,

(ii) $\mathbf{M} = (\mathbf{M}_1 + \mathbf{M}_2 + \mathbf{M}_3) = \mathbf{rV} = \bar{\mathbf{p}} \sum (\mathbf{C}_i + \mathbf{V}_i) = \mathbf{R} =$

Toplam Kârlar. (6)

Tanım gereği

(a) $\mathbf{C}_i/(\mathbf{C}_i + \mathbf{V}_i) = \mathbf{g}_i$, (b) $\mathbf{C}/(\mathbf{C} + \mathbf{V}) = \mathbf{g}$ ve

$\mathbf{P} = \mathbf{M}/(\mathbf{C} + \mathbf{V})$ olduğundan

$$Y_i = \left[\frac{g_i + (1 - g_i)(1 + \mathbf{r})}{(1 - g_i)}\right] \mathbf{V}_i \qquad (7)$$

$$P_i = \frac{(1 + \bar{\mathbf{p}})}{\mathbf{(1 - g_i)}} \mathbf{V}_i \qquad (8)$$

$$P_i / Y_i = \frac{1 + \mathbf{r}(1 - g)}{1 + \mathbf{r}(1 - g_i)} \qquad (9)$$

elde edilir. Şimdi, her kesimde fiyatların değerlere orantılı olması için, $\mathbf{P}_i/\mathbf{Y}_i$ oranı kesimler arasında eşit olmalıdır. Bunun doğru olabilmesi için, **ya** r = 0 ve $\bar{\mathbf{p}}$ = o, yani sömürü ve kâr yok, **ya da** bütün $\mathbf{g}_i$'lerin **g**'ye eşit olmaları, yani sermayenin organik bileşiminin her kesimde aynı olması gerekir. Bu koşulların tatmin edilmemesi halinde, (4)'ten görülebileceği gibi, $\mathbf{g}_i > \mathbf{g}$ ise, $\mathbf{P}_i/\mathbf{Y}_i > 1$ ve tabiî bunun tersi süreç. Demek ki, sermayenin organik bileşimleri farklı ise, fiyatlar bu denkleme göre değerlerden saparlar.

TABLO I

Marx'ın Fiyat-Değer Şemasının Formel Tasarımı

kesim	Değişmez Sermaye	Değişir Sermaye	Artık-Değer	Üretilen Toplam Değer	Artık-Değer Haddi	Ortalama Kâr Haddi	Fiyat Cinsinden Toplam Çıktı
I	$\mathbf{C}_1$	$\mathbf{V}_1$	$\mathbf{M}_1$	$\mathbf{Y}_1$	$\mathbf{M}_1 = \mathbf{r}_1\mathbf{V}_1$	$\mathbf{M}/(\mathbf{C} + \mathbf{V})$	$(\mathbf{1} + \overline{\mathbf{p}})\ (\mathbf{C}_1 + \mathbf{V}_1) = \mathbf{P}_1$
II	$\mathbf{C}_2$	$\mathbf{V}_2$	$\mathbf{M}_2$	$\mathbf{Y}_2$	$\mathbf{M}_2 = \mathbf{r}_2\mathbf{V}_2$	$\mathbf{M}/(\mathbf{C} + \mathbf{V})$	$(\mathbf{1} + \overline{\mathbf{p}})\ (\mathbf{C}_2 + \mathbf{V}_2) = \mathbf{P}_2$
III	$\mathbf{C}_3$	$\mathbf{V}_3$	$\mathbf{M}_3$	$\mathbf{Y}_3$	$\mathbf{M}_3 = \mathbf{r}_3\mathbf{V}_3$	$\mathbf{M}/(\mathbf{C} + \mathbf{V})$	$(\mathbf{1} + \overline{\mathbf{p}})\ (\mathbf{C}_3 + \mathbf{V}_3) = \mathbf{P}_3$
	$\mathbf{C}$	$\mathbf{V}$	$\mathbf{M}$	$\mathbf{Y}$			

(Her kesimin denkleminin birim çıktı başına şeklinde de yorumlanabileceğine dikkat ediniz.)

Bu sonucun emek-değer teorisi için son derece yıkıcı olduğu sanılır.[2] Değerlere orantılı olan fiyatları türetme imkânsızlığı, kimilerinin, emek-değer teorisinin bir kenara bırakılması gerektiği yolunda diretmelerine yol açmıştır. Onlara göre Marx'ın katkıları bu hata ile önemli ölçüde gölgelenmiştir. Birçok iktisatçı, modern giysilere büründürerek Marx'ın kılığını -modern iktisat teorisi açısından- düzeltmeye kalkmışlardır. Bu çabaları değerlendirmeden önce, Marx'ın hatasının özelliğini anlayalım.

Marx'ın temel hatası, değer ilişkilerini, bunlar sanki gözlemlenebilir ve ölçülebilirmiş gibi ele almasıdır. Değer ilişkileri ile fiyat ilişkileri arasındaki açık, meta üretim tarzında değer ilişkilerini doğrudan gözlemlenebilir olmaktan çıkarır. Şemayı denklem (2)'de ya da Tablo I'deki gibi yazdığımızda, değer kategorilerini, sanki bireysel sermayeci ve bireysel işçi sömürü ilişkilerini doğrudan algılayabilirlermiş gibi ele almış oluruz. Tablo I'deki şema da bir meta-meta ($M' - M'$) devresidir ve parasal yanları yok sayar. $P - P'$ devresinin önemi, sermayecinin, çıktısını satma zorunluluğundan ötürü, artık-değeri gerçekleştirme -paraya dönüştürme- zorunda olması olgusunda yatar. Ancak bu mübadele düzeyindedir ki, ilişkiler gözlemlenebilir. Gelgelelim, sermayecinin gördüğü şey, değişmez sermaye ya da değişir sermayenin **değeri** değildir; o, gereç **maliyetlerini** ve ücret ödemelerini görür. Bu değerler ve maliyetler, ancak bütün fiyatların değerlere orantılı olmaları hâlinde, özdeştirler. Sermayeci $\overline{\mathbf{p}}$'yi sermayesinin değer tutarına ekleyemez. O (fiyat cinsinden) bir kâr haddi elde etmek ister -**P** ve $\overline{\mathbf{p}}$'den ayırt etmek üzere buna ϱ diyelim-, öyle ki $P' = (1 + \varrho)\ P$. Demek ki Marx, meta fetişizminin özelliği üzerine, I. Cilt'teki ve III. Cilt'in I. Bölümündeki irdelemesini unutmuş olmaktadır. Sorunu doğru koymak ve toplumsal ilişkilerin özelliğine ilişkin sonuçlar çıkarmak için, değer ilişkilerinin gözlemlenemeyeceği yolundaki kurala sıkıca bağlı kalarak, fiyat-değer sorununu yeniden formüllememiz gerekir. Buradan hemen Tablo I'deki sorunu yeniden formülleştiren ve doğru olarak çözen Ladislaus von Bortkiewicz tarafından önerilen çözüme geçiyoruz.

2 Joan Robinson, Marx üzerine ilk eserinde (39) bu görüşü savunmuştur. Profesör Robinson'un görüşleri günümüzde değişmiştir.

X. BÖLÜM

DEĞERLER VE FİYATLAR: SORUNUN BORTKIEWICZ TARAFINDAN ÇÖZÜLÜŞÜ[1]

Bortkiewicz, $\mathbf{P}_i$ için maliyet fiyatı denkleminin her iki tarafının fiyat cinsinden olması gereğini, doğru olarak, kabul etti. Buna göre, değişmez sermaye değeri değişmez sermaye fiyatıyla çarpılmalı ve aynı şey değişir sermaye ile artık-değer için yapılmalıydı. Bortkiewicz, değer denklemleri ile fiyat denklemlerinin ilişkilendirilmesinde farklı bir kural seçti. İlerde göreceğimiz gibi, bu kural, dönüşüm sorununun toplumsal yorumunun can damarıdır.

I. kesimin fiyatı $\mathbf{p}_1$, II.'ninki $\mathbf{p}_2$ ve III.'nünki $\mathbf{p}_3$ olsun. Kâr haddini (bu kez gerektiği gibi fiyat alanında tanımlanmış bir kavram) ϱ ile gösterelim.

Bu had bütün kesimlerde geçerlidir, öyle ise, Tablo I'in değer denklemlerine karşılık olarak

$$\mathbf{p}_1 C = (1 + \varrho)\,(\mathbf{p}_1 \mathbf{C}_1 + \mathbf{p}_2 \mathbf{V}_1) \qquad (10a)$$

$$\mathbf{p}_2 V = (1 + \varrho)\,(\mathbf{p}_1 \mathbf{C}_2 + \mathbf{p}_2 \mathbf{V}_2) \qquad (10b)$$

$$\mathbf{p}_3 M = (1 + \varrho)\,(\mathbf{p}_1 \mathbf{C}_3 + \mathbf{p}_3 \mathbf{V}_3) \qquad (10c)$$

1 Göndermeler için, bkz. Bölüm VIII'de 4. dipnot.

elde ederiz. $\mathbf{p}_1\mathbf{C}_1 + \mathbf{p}_2\mathbf{V}_1$, bu durumda, I. kesim için para cinsinden (P) üretim maliyetidir; çıktı satıldığında, sermayeci M''nü P''ne dönüştürmeyi umar, bu arada rekabet de $P' = (1 + \varrho)P$ olmasını sağlar. Değer denklemleri, eskisi gibi

$$Y_i = C_i + (1 + r)\mathbf{V}_i$$

ya da

$$Y_i = \frac{g_i + (1 - g_i)(1 + r)}{(1 - g_i)}\mathbf{V}_i$$

olurken $\mathbf{g}_i = \mathbf{C}_i / (\mathbf{C}_i + \mathbf{V}_i)$, **r** ise sanayiler arasında eşit olduğu varsayılan sömürü haddidir.

Ekonomideki toplam artık-değerin toplam kârlara eşit olması koşulunun yerine Bortkiewicz'in getirdiği kurala göre, fiyatlar öyle seçilecektir ki, toplam çıktı değeri (Y) fiyat cinsinden toplam çıktıya eşit olsun.

$$\mathbf{p}_1\mathbf{C} + \mathbf{p}_2\mathbf{V} + \mathbf{p}_3\mathbf{M} = \mathbf{C} + \mathbf{V} + \mathbf{M} = \mathbf{Y} = \mathbf{Y}_1 + \mathbf{Y}_2 + \mathbf{Y}_3 \qquad (11)$$

Denklem (10a) - (10c) ve (11) verilmişken, elimizde dört bilinmeyen, p_1, p_2, p_3 ve ϱ vardır. Bir kez daha, III. kesimin çıktısının fiyatının üç kesimden hiçbirinin maliyet hesaplamalarına girmediğine dikkat ediniz. III. kesim lüks malları ya da altını temsil etmektedir. Biz de bütün fiyatları III. kesim fiyatına göre yeniden tanımlayarak işe başlayacağız. $p_3 = 1$ olarak alıyoruz. Geriye üç bilinmeyen kalmışken, bunlar $\mathbf{g}_i$, **r** ve $\mathbf{V}_1$ cinsinden çözülebilir. Aşağıdaki cevapları elde ederiz.

$$\mathbf{p}_1 = \frac{p_2(1 - g_1)\ (1 + \varrho)}{\mathbf{g}_1 + (1 + \mathbf{r})\ (1 - \mathbf{g}_1) - (1 + \varrho)\mathbf{g}_1} \qquad (12)$$

$$\mathbf{p}_2 = \frac{\mathbf{g}_2\mathbf{g}_3 + \mathbf{g}_2(1 + r)\ (1 - \mathbf{g}_3)}{\mathbf{g}_2\mathbf{g}_3 + \mathbf{g}_3(1 + \mathbf{r})(1 - \mathbf{g}_2) + (\mathbf{g}_2 - \mathbf{g}_3)\ (1 + \varrho)} \qquad (13)$$

$$(1+q) \ = \ g_1 + (1-g_2)(1+r) \pm \qquad (14)$$

$$\frac{[\{g_1 + (1-g_2)(1+r)\}^2 - 4(g_1 - g_2)[g_1 g_2 r^2 + (1+r)^2 - r(1+r)(g_1 + g_2)]^{1/2}}{2(g_1 - g_2)}$$

Bu cevaplar karışık görünebilir, ama Tablo II'de Marx ve Bortkiewicz cevaplarını karşılaştıracak sayısal örnekler veriyoruz. Sayısal cevaplara bakmadan önce denklem (12)-(14)'ün anlamına bakalım. İlkin, kâr haddinin **r**, $\mathbf{g}_1$ ve $\mathbf{g}_2$ cinsinden tanımlandığını görüyoruz. $\mathbf{p}_3$'ü **numeraire** olarak almamızdan ötürü, kâr haddi denkleminde belirtik olarak yer alan fiyat terimi yoktur. $\mathbf{g}_1 > \mathbf{g}_2$ olması gereklidir, yani I. kesimde sermayenin organik bileşimi II. kesimdekinden büyük olmalıdır.

Kâr haddi bir kez tanımlanınca, $\mathbf{p}_2$; $\mathbf{g}_2$, $\mathbf{g}_3$, **r** ve ϱ cinsinden, $\mathbf{p}_1$ ise $\mathbf{p}_2$, $\mathbf{g}_1$, **r** ve ϱ cinsinden tanımlanır. III. kesimdeki sermayenin organik bileşimi $\mathbf{g}_3$'ün kâr haddini etkilemediğine dikkat ediniz.

Tablo II Bortkiewicz'in özgün sayısal örneklerini vermekte ve Marx'ın sorunu değer cinsinden formüle ederek hatalı fiyat çözümlerini nasıl türettiğini göstermektedir.

Bortkiewicz'in çözümü, fiyat mekanizmasının, artık-değerin kâra çözünmesini (dissolution) nasıl gerçekleştirdiğini açıklamaktadır. Fiyat verilerinden, diyelim, sermayenin organik bileşimini ölçmek zordur. Gözlemlenmeye hazır fiyat verilerine bakarak g_i'i 288/(288 + 96) ya da 3/4 olarak ölçebiliriz. Fakat bu hatalı olur, çünkü g_i'in doğru değeri 5/7'dir. Aynı şekilde, herhangi bir kesimde kârın ($\mathbf{p}_3\mathbf{M}_i$)

ücret ödemelerine ($\mathbf{p}_2\mathbf{V}_i$) oranı, «doğru» sömürü haddini ölçmez. Değer olarak eşit sömürü hadlerinden yola çıktığımızda, kârların ücretlere oranının fiyat olarak farklı olduğunu gözlemleriz. Nitekim, Bortkiewicz, Marx'ın değer kategorilerinin gözlemlenmiş fiyat verilerinden doğrudan doğruya ölçülemeyeceğini açıkça göstermektedir. Bu nedenle, sermayenin organik bileşimini modern iktisat teorisinin sermaye-emek oranı gibi düşünmek meşru değildir. Marx'ın ön deyilerini, örneğin azalan kâr haddini, sınama sorununu irdelediğimizde, fiyat-değer sorununun bu boyutunu göz önünde tutacağız.

Marx'ta toplam kârların toplam artık-değere eşit olduğu yolunda bir koşul bulunmasına karşılık, Bortkiewicz'in koşulunun farklı olduğunu hatırlayalım. Bortkiewicz, $\mathbf{p}_3 = 1$ olarak alırken, örtük bir biçimde, aynı koşulu dayatmakta ise de, farklı bir normalleştirme kuralı farklı büyüklükler verecektir. Genişleyen yeniden üretimin irdelenmesine geldiğimizde, bu fark daha da açıklığa kavuşacaktır. Gene de bunun toplumsal içermelerine bu aşamada işaret edilmesi gereklidir. Marx'ın koşulu, bütün kârların artık-değerden doğduğunu, yalnız bu kadar değil, artık-değerin sadece kâr sahiplerine gittiğini içerir. Bortkiewicz'in çözümünde ise, toplam değer özdeşliği korunduğu sürece, toplam değer, kârlara olduğu kadar ücret ödemelerine de bölünebilir. Bu, modern kapitalizmin dinamiğinin incelenmesinde çok önemli bir düşüncedir. Bunu biraz daha irdeleyelim.

$p_3 = 1$ normalleştirmesi, para cinsinden kârların, III. kesimin çıktısı olduğu anlamına gelir. Bütün artık-değer bu kesime harcandığı için de, kârları, totolojik olarak, artık-değere eşit olarak tanımlamış oluruz. Marx'a göre, bütün kârlara artık-değer karakterini veren şey, temel bir toplumsal ilişkidir -üretim araçları üstündeki sınıf tekeli.

TABLO II

Değer-Fiyat Sorununa Sayısal Örnekler

	Değer İlişkileri				Marx'ın Fiyat Denklemleri	Bortkiewicz'in Fiyat Denklemleri			
	C_i	V_i	M_i	Y_i	p_i	p_1C_i	p_2V_i	p_3M_i	
I	225	90	60	375	(1 + 8/27)(225 + 90) = 408,333	288	96	96	480
II	100	120	80	300	(1 + 8/27) (100 + 120) = 285,185	128	128	64	320
III	50	90	60	200	(1 + 8/27)(50 + 90) = 181,481	64	96	40	200
	375	300	200	875	875	480	320	320	1000

$g_1 = 225/315 = 0,714$ $\quad P_1/Y_1 = 1,089$ $\quad p_1 = 32/25 = 1,28$

$g_2 = 100/220 = 0,454$ $\quad P_2/Y_2 = 0,951$ $\quad p_2 = 16/15 = 1,07$

$g_3 = 50/140 = 0,357$ $\quad P_3/Y_3 = 0,907$ $\quad \varrho = 1/4 = 0,25$

$g = 300/675 = 0,555$ $\quad r = 2/3$ $\quad p = \frac{200}{675} = \frac{8}{27}$

Şu var ki, sömürü haddi ve sermayenin organik bileşimi gibi şeylerin belirlenişinde, Marx, sınıf mücadelesine genellikle muazzam bir önem vermiştir. Bu nedenle, **r** ve $\mathbf{g}_i$, teknolojik olarak belirli sabiteler olarak değil, içlerinde teknoloji kadar sınıf mücadelesinin seyri gibi toplumsal güçlerin de belirleyici değişkenler halinde biçimlendikleri birer değişken olarak kabul edilmelidir. Yüksek bir kullanım (istihdam) haddi, yüksek bir sendikalaşma derecesi, ulusal sermayeciler arasında uluslararası rekabet -bütün bunlar, toplam değerin kârlarla ücretler arasında farklı bölünüşüne yol açabilirler. Bortkiewicz'in formülü bunun gerçekleşmesine imkân verir, çünkü fiyat alanında toplam ürünün kesin bölünüşü daha esnek bir biçim alabilir. Bölünüşün nasıl olacağını belirlemek istersek, **r** ve $\mathbf{g}_i$ için belirleyici -bunları toplumsal güçlerin ve teknolojik sınırlamaların fonksiyonu haline getiren- denklemler eklememiz gerekir; ancak böyle bir yorum, modern kapitalizmin gidişini anlamakta yardımcı olabilir.

Bortkiewicz'in normalleştirme kuralının Marx'tan ayrılığını biraz daha kurcalayalım. Bu ayrım, Bortkiewicz'in **numéraire** seçimiyle az çok karartılmıştır. Örneğin, deflatör olarak $\mathbf{p}_3$'ü değil de, genel bir indeksi (GSMH deflatörü gibi) seçmiş olsaydık, Bortkiewicz formülündeki artık-değer ve toplam kârlar özdeşliği bozulurdu. Marx'ın ön deyilerinin geçerliği «sınandığında», genellikle, belirli bir «sabit fiyat» cinsinden millî gelir hesapları kullanılır. Böyle bir deflatör, belirli bir temel yılın miktarlarına göre $\mathbf{p}_1$, $\mathbf{p}_2$ ve $\mathbf{p}_3$'e farklı ağırlıklar veren bir normalleştirme kuralını içerir. Bu deflatörle de Bortkiewicz özdeşliği [denklem (11)] geçerliğini korur. Ama o zaman, bu deflatör, toplam kârların toplam artık-değere eşit olduğu yolundaki Marx'ın koşulunu yerine getirmeyecektir. Bir deflatörün ya da bir normalleştirme kuralının seçiminin matematiksel bakımdan genellikle önemsiz bir işlem olmasına karşılık, bu durumda, nihaî hesaplamalar açısından nitel bir fark yaratılmış ve Marx'ın ön deyilerinin eldeki verilerden sınanması daha da zorlaşmış olacaktır.[2]

2 Azalan Kâr Haddi Yasası'nı ve sınanmasında ortaya çıkan güçlükleri irdelerken bu noktaya döneceğiz. (Bkz. Bölüm XVII ve XVIII). Birçokları bu kadar keskin bir ayrım yapmamıza karşı çıkacaklardır. Örneğin, Meek (35)'e Giriş'te normalleştirme kurallarının gelişigüzel olduğu görüşünü ileri sürmektedir.

XI. BÖLÜM

DEĞERLER VE FİYATLAR: SORUNU ÇÖZMEK GEREKLİ Mİ?

Birçokları, dönüşüm sorununun, her biri kendi görüşlerini kanıtlamak isteyen, akademik iktisatçılarla iflah olmaz Marksistlerin tutkun oldukları, ama hiçbir pratik önemi olmayan bir bilgiç alıştırması olduğunu ileri sürerler. Onlara göre, belirli bir varsayım dizisi altında, değerlerin fiyatlara orantılı olduklarını göstermek hiçbir şüpheye **yer bırakmayacak kadar kolay** olmakta, ama başka bir sürü varsayım altında işler değişmektedir. Önceki kesimdeki irdelememiz, sorunu **çözecek** böyle bir varsayım dizisinin ($\mathbf{g}_i = \mathbf{g}$, $\mathbf{r}_i = \mathbf{r}$) ne olabileceğini göstermişti.[1] Bortkiewicz çözümü ile **Kapital**'in III. Cilt'indeki Marx'ın kendi hatalı formülasyonu ise, fiyatların değerlere orantılı olmadığı örneklerdir. Bu, neden önemlidir?

Yukarıdaki denklem (12) ilâ (14)'ün içerdiği Bortkiewicz çözümü, $\mathbf{g}_i$ ve **r** gibi değer oranlarından hareketle, fiyatların ve kâr haddinin çözülebileceğini açıkça göstermektedir. Ama, Bortkiewicz, aynı zamanda, özel koşullar dışında, fiyatların değerlere orantılı olmadıklarını da açıkça göstermektedir. Burada sıkı orantılılık kuvvetli bir koşul olmaktadır; $\mathbf{g}_i$ ve **r**'den hareketle fiyatların belirlenebilir olması yeterlidir. Genel Denge'nin varlığı kanıtlarında olduğu gibi, bir değer oranları kümesi verilmişken, bir fiyat kümesinin varlığı yeterli (**adequate**) olmalıdır. Fiyatların tekliği

1 Profesör Samuelson daha da ileri gitmekte ve sorunun, yalnızca, Marksistlerin hatalı ve gereksiz bir değer denklemleri kümesi üzerindeki ısrarlarından dolayı ortaya çıktığını söylemektedir. Bkz. (42).

ve hatta fiyatlarla değerlerin sıkı orantılılığı çok daha kuvvetli koşullardır. Fiyatlar genellikle değerlere orantılı değildir, fakat değerlerden türetilebilirler. Böylece, dönüşüm sorunu, iktisat teorisindeki **teknik** bir sorun olarak, Bortkiewicz tarafından çözülmüş olmaktadır.

Toplumsal sorun ise, varlığını sürdürür ve teknik sorunun çözülüşünün doğru olmayabileceği ihtimaline işaret eder. Fiyatlar doğrudan doğruya gözlemlenebilir ve bunların ne olduğunu bilmek için değerle ilgili herhangi bir bilgiye hiç gerek yoktur. Toplam maliyet -ücret ödemeleri, gereç maliyetleri- ve kâr kategorileri de doğrudan doğruya ölçülebilir. Değer teorisine gerek görmemiz, fiyatın ve kârın **neden** ne iseler o olduklarını kavramak ve kapitalist toplumların neden eşitsizlik ve sınıf ayrılıklarına uğradığını anlamak içindir. Meta üretim tarzında toplumsal değer ilişkisinin -artık-değer ve sömürü - çözünmesi (**dissolve**) nedeniyle, teorisyenin görevi, **sadece fiyat bilgisi verilmişken değer ilişkilerine inilebileceğini** göstermektir. Dönüşüm sorunu, ekonometrinin bize tanıttığı modern terimlerle sunulabilir. Ekonometrik teori terimleriyle, fiyat ilişkileri, gözlemlenmiş **indirgenmiş biçim** denklemleri, değer ilişkileri ise gözlemlenemez **yapısal biçim** denklemleridir. Bir modelin geçerliğinin sınanması (belirlenmesi), indirgenmiş biçimden yapısal biçime geçilebilmesi (veya bu geçişin tersine çevrilmesi) ve bu geçişlerin benzersiz (**unique**) olmasıdır. Neoklasik iktisat teorisinde, tercihler ve teknoloji, gözlemlenen fiyat-miktar verilerini açıklayan yapısal ilişkileri meydana getirirler. Marx, mübadele ilişkileri yüzeyinin altındaki üretim ilişkilerine ve üretici güçlere nüfuz etmedikleri için, bu Neoklasik ilişkileri reddederdi. Ama Marx daha da ileri gitmiş, gözlemlenen gerçekliğin, gerçek toplumsal ilişkinin ters ya da ayna içindeki imgesi (**image**) olduğunu vurgulamıştır [21] [39]. Yani, gerçek ilişkilerin sömürüye dayandığı yerde, mübadele, eşitlik görüntüsü verir. Bu anlamda, gözlemlenen gerçeklik baş aşağı durur ve ampirik veriler, **değer-teorik bir çerçeve içinde yaklaşılmadıkça** değer teorisinin ön deyileri ile çelişen sonuçlara götürür. Bu nedenle, dünyayı Marksist açıdan anlamaya çalışan her türlü nicel ampirik inceleme için, dönüşüm sorununun çözümü önemlidir.[2]

2 Özellikle, bkz. (16) ve (11). Bunlar (3) içinde de yer almaktadır.

Sorunu koymanın uygun yolu, fiyat verileri (maliyetler, kârlar vb. dahil) verilmişken, $\mathbf{g}_i$ ve **r**'nin çözülüp çözülemeyeceğini sormaktır. Bu noktada, eşit sömürü hadlerini varsaymanın sebebi saydamlaşır. Bu, ne «davranışsal» bir kural **ne de Marx'ın değer teorisinin zorunlu bir parçasıdır**;[3] fiyat alanındaki dört denklem ancak dört bilinmeyen için çözülebileceğinden, dönüşüm sorunundaki bilinmeyenler sayısını altıdan (üç tane $\mathbf{g}_i$ ve üç tane $\mathbf{r}_i$) dörde indirgemenin bir yoludur. Eğer sömürü hadlerinin yanı sıra organik bileşim de bir sanayiden öbürüne farklı, buna karşılık kâr haddi sanayiler arasında eşit olsaydı, değer ilişkilerinin «çözünme»sinin açıklaması son derece karmaşık olurdu. Bu neden böyledir?

Marx'ın teorisinde fiyat mekanizmasının ve mübadelenin rolü, artık-değeri maskelemek ve kâr biçiminde meşru bir görünüme kavuşmasını sağlamaktır. Herhangi bir tikel firma, sanayi ya da kesimin kârı, kendisi tarafından üretilen artık-değere eşit değildir. Kâr haddinin sanayiler arasında fiyat cinsinden eşitlenmesi, fiyat hareketlerinin ve sermayecilerin teknik seçimine vb. ilişkin «davranışsal» kararlarının kâr hadlerini eşitlediklerinin kabul edilebileceği anlamına gelir. Ama eşit kâr hadleri ve bunların içerdiği nispî fiyat hareketleri şu anlama gelir: Belirli bir sanayinin kârları, alış ve satış ilişkisi içinde bulunduğu öteki sanayilerden birçoğunun artık-değerini kapsayabilir. Kârlar ile artık-değer arasındaki bağ karmaşıklaşır. İşçiler, sömürüye karşı savaşırken, tek tek kendi sanayilerinin mülk sahipleri ile savaşamazlar; sistemin bütününe karşı savaşmak zorundadırlar. Demek ki, fiyat mekanizması, toplam artık-değeri, kâr hadleri eşit olacak biçimde, farklı sanayilere kâr halinde dağıtır. (Kârlar ayrıca faiz, toprak rantı vb. biçiminde bölünür. Marx bu konuyu III. Cilt'te irdelemektedir). Toplam artık-değerin toplam kârlara eşit olması koşulu, sadece, ötekiler gibi bir denklem değil, Marx'a göre, fiyat ve değer sistemleri arasında bağ kurmanın bir yoludur.

Bortkiewicz'e göre, fiyat mekanizmasının rolü, üretilen toplam değeri farklı gelirler (ücretler, kârlar vb.) ve bütün kesimlerin farklı satış-

3 Birçokları aynı görüşte olmayacaktır, örneğin, Morishima, (37)'nin sonuç bölümünde, eşit sömürü hadlerinin, Marx'ın sisteminin hayatî bir parçası olduğunu öne sürmektedir. Bu soruna sonuç bölümünde döneceğim.

tan sonraki toplam hâsılatları arasında, kâr haddi eşit olacak biçimde, dağıtmaktır. Böylelikle artık-değerle kârlar arasındaki bağ daha da dolaylı hale gelmiş olur. Yukarıda seçtiğimiz tikel örnekte kullanılan keyfî kuralın $\mathbf{p}_3 = 1$ olduğunu söylemiştik. Bu kural artı bütün artık-değerin gelir olarak III. kesimin çıktısına harcanması koşulu, Marx'taki ile aynı olan toplam artık-değer ve toplam kârlar özdeşliğini ortaya koyar. Buna karşılık, eğer sermayeciler artık-değerlerinin bir parçasını II. kesimin ürettiği ücret mallarına harcarlar ya da kısmen biriktirirlerse, bu özdeşlik geçerliğini yitirir. Artık-değeri, **bir derneşik-büyüklük olarak dahi**, toplam kârlara bakarak belirlemek imkânsızdır. Her aşamada, kârları, ücretleri ve öteki maliyetleri, değişmez sermaye, değişir sermaye ve artık-değere ayrıştırmak için, dönüşüm sorunu yeniden çözülmelidir. Bunu analitik bir tarzda yapmadıkça, sömürünün bir işareti olarak yüksek kârlardan söz etmek bilimsel olmaz. Kârların yüksekliği dolayısıyla işçilerin sömürüldüğünü söylemek manevî bir güce sahip olabilir, ama bu, Marx'ın ısrarına aykırı olarak, bilimsel bir önerme sayılmaz. Bortkiewicz'in koşulu, sorunu daha karmaşıklaştırmakla birlikte, daha geneldir, çünkü değerlerle fiyatların karşılıklı-bağlılığı ayrılamaz değil ama bütünsel hale gelir. Marksist bir analiz, sömürüyü kanıtlamak için, ücretler ve kârlar hakkındaki verilere ya da bir «sermaye-emek» oranına güvenemez. Bunların bir sonucu olarak da ücret paylarının değişmezliğine, yükselen reel ücretlere ya da ücretlerin ortalama ürüne oranına ilişkin veriler sömürünün yokluğunu kanıtlamaz. Bütün bunlar fiyat alanına ait veriler olup, değer ilişkilerine dönüşüm gerçekleştirilmedikçe, değer alanına ait kategorilere ışık tutmazlar.

XII. BÖLÜM

SORUNA ALTERNATİF YAKLAŞIMLAR

Marx'ta değer teorisinin rolü üzerine yorumumuz, değer ilişkisinin gözlemlenemez özelliğini vurgulamaktadır. Meta fetişizmi, toplumsal değer ilişkilerini gizleyen ve metalar arasındaki mübadele ilişkilerini öne çıkaran süreçtir. Paranın işgücü ile mübadelesi üzerindeki ve ücret biçimine ilişkin irdelemelerinde, Marx, toplumsal ya da değer ilişkilerinin bu maskelenişini belirtik olarak ortaya koymaktadır. Samuelson, Morishima ve başkalarının yazılarındaki, Marx'a modern yaklaşım, bizim yaklaşımımızdan oldukça ayrıdır. Marx'ın sosyolojisinin, değerler ve fiyatların iktisadî teorik modelinden ayrılabileceği kabul olunmakta ve fetişizm ile sınıf mücadelesi, bu sosyolojinin bir parçası olarak ihmal edilmekte, hiç değilse küçümsenmektedir. Değerlerden fiyatlara dönüşüm, bu yaklaşımda, girdi-çıktı tablosu aracılığıyla yürütülmektedir. Böyle bir tablo, her bir meta çıktısının üretilmesinde kullanılan meta girdileri ve emek girdileri hakkında bilgi sağlamaktadır. Üretim gereçleri (Marx'ın terminolojisiyle) çok sayıda meta bileşenine ayrılmakta ve **emek** girdisi emek-zamanla ölçülmektedir. Meta sermaye devresi üstüne Marx'ın kendi irdelemesi bu yorumu bir ölçüde desteklemektedir [71]. Bu yaklaşım, daha sonra, girdi-çıktı tablosunu, üretim teknolojisini -«fiziksel» üretim koşulları- betimlemekte kullanmaktadır. Sonunda, bu yazarlar tarafından, çok küçük farklarla, her sanayide eşit kâr hadlerinin varsayıldığı bir girdi-çıktı tablosundan fiyatların türetilebileceği gösterilmektedir. Ama bu analizden hareketle, farklı yazarlar farklı sonuçlara ulaşmaktadırlar.

Basit yeniden üretim analizinde (yukarda Tablo I) kullanılan biçimi ile Marx'ın değer denklemlerinin matematiksel yapısı ile Leontieff girdi-çıktı sistemi arasında çeşitli paralellikler vardır. Gerçekten, Leontieff sistemi, ancak Dimitriev, Bortkiewicz, Tugan-Baranovskiy ve başkaları gibi birçok iktisatçı ve matematikçinin, Marx'ın değer ve birikim sorununu matematiksel olarak sunma yolundaki girişimlerine tanık olan, Marksist iktisat alanındaki güçlü Rus geleneğinden çıkabilirdi.[1] Marx'ın değer teorisinin girdi-çıktı yorumu, aynı zamanda, Marx'ı modern iktisadî terimlere çevirme ve doğrusal modellerin matematiksel yapısıyla ilgili eldeki bütün sonuçları kullanma üstünlüğüne sahiptir. Bu sonuçlar, genellikle, hem basit hem de genişleyen yeniden üretime uygulanabilmektedir.

Değer-girdi çevirisini yapmak için gerekli olan varsayım, verilmiş sabit çıktı katsayıları anlamında sabit teknoloji varsayımıdır. Bir de, bir birim iş gücü değerinin bir birim emek-zamana çevrilebilmesi için, bir sabit emek verimi kavramına ihtiyacımız vardır. Bunların yanı sıra, M′ - M′ devresindeki gibi, çıktıyı yeniden maddî girdilere ve iş gücüne dönüştürmek için, gereken girdi miktarının her zaman sağlanabileceğini de varsaymamız gerekmektedir. Aynı şekilde, fiziksel girdi-çıktı ilişkilerini fiyat ilişkilerine çevirirken, toplam değerin ve özellikle artık-değerin gerçekleşmesinin bir sorun yaratmayacağını varsaymak zorundayız. Çıktıyı satma -meta-sermayeyi, M′, paraya, P′, dönüştürme- sorunu bu şemada dışlanmıştır. Marx bunları yalnızca basit yeniden üretim tablosunu kurarken ihmal etmiş, ama okurlarına bu karışıklıkları tekrar tekrar hatırlatmıştır. Sözünü ettiğimiz yazarlar ise, Marx'ın bu varsayımları içeren tabloları üzerinde yoğunlaşmakta, ama öteki karışıklıklar, hele kapitalist sistemde paranın para-sermaye olarak rolüne ilişkin olanlar üzerinde yeterli titizlikle durmamaktadırlar.

Marx'ın değer teorisini tartışan yazarlar, onun bir iktisatçı olarak önemi üzerinde sık sık anlaşmazlığa düşmektedirler. Onlar, Marx'ı iktisat paradigmasının sınırları içinde, yani egemen iktisat teorisi ve

1 Leontieff, Bortkiewicz'in öğrencisi idi. Bortkiewicz ise (7)'den açıkça görüleceği üzere, Dimitriev ve Tugan-Baranovskiy'in eserlerini bilmekteydi.

yaklaşımının ilgilendiği sorunlar açısından değerlendirmeye çalışmışlardır. Çoğu yazar, Marx'ın belli sorunların formülasyonuna önayak olmuş olabileceği, ancak kullandığı emek-değer teorisi aygıtının yetersiz, battal ve mantıken yanlış olduğu noktasında görüş birliği içindedir. Örneğin, Morishima, son eserinde, Marx'ın sistemine son derece duygudaş yaklaşmakta ve ileri matematiksel tekniklerin yardımıyla bir dizi Marksist önermeyi kanıtlamaktadır. Ne var ki, sonunda, Marx'ın içgörülerini (**insight**) modern iktisada katıştırmanın tek yolunun, fiziksel girdi-çıktı ilişkileri ve fiyat-ücret-kâr ilişkileri cinsinden daha genel bir model lehine emek-değer teorisini bir yana bırakmak olduğu görüşüne varmaktadır. Bu türden birçok çabanın ilgilendiği konular, daha çok, modern iktisat teorisinin sorunları ve Marx'ın yeniden geleneksel iktisatla bütünleştirilmesidir. Söz konusu irdelemeler, ileri bir matematik de kullanmaktadır. Burada bu teorilere daha önceki irdelemelerimizin ışığında eğileceğiz.

Değerlerin fiziksel girdi-çıktı katsayılarına matematiksel çevrilişi, Morishima'ya, özellikle, çıktı-fiyat ikiliğini belirtik olarak koyma imkânını vermektedir. Morishima, (sabit olduğu varsayılan) sömürü haddi için, ücretlilerin tomarında içerilmiş emek-zaman şeklinde bir ifade türetmektedir.

Her ne kadar Winternitz ve May'in notlarında Bortkiewicz'in çözümü ve bunun genelliği tartışılmakta ise de, Marx üstüne 1957 makalesinde Marksist şemayı belirtik olarak bir girdi-çıktı tablosu halinde kuran, Samuelson olmuştur. Samuelson, değişir sermayeyi doğrudan doğruya ücret ödemeleri ile özdeşlemiş ve parasal ücret haddi (w) çarpı emek girdisi biçiminde ifade etmiştir. Gene o, değişmez sermayeyi, doğrudan doğruya, bir birim sermayenin -I. kesimin çıktısı- fiyatı çarpı fiziksel sermaye miktarı ile özdeşlemiştir. Marx'ın şemasını bu biçimde kuran Samuelson, Marx'ın değer kategorilerini, örtük olarak, fiyat kategorileri biçiminde tanımlamıştır. Onun ücret ödemeleri, ara girdiler ve maliyetler kategorileri -hepsi para cinsinden- daha sonra fiyat ve miktara ayrılmaktadır. Böylece Samuelson, değer sorununu hiç koymadan, fiyatları, doğrudan doğruya fiziksel girdi-çıktı katsayılarından çıkarabilmiştir. «Fakat, bu sahih analiz, şu sözde 'dönüşüm sorunu'nun

oldukça anlamsız olduğunu telkin etmektedir.» Değer şeması, gerçekten, Samuelson'un çözdüğü sorun bakımından bütünüyle önemsizdir. Ayrıntılarıyla inceleyelim.

Marx'ın değer birimleri ile Samuelson'un fiziksel niceliklerini ayırt etmek için, Samuelson'un yazış biçimini elden geldiğince değiştirmeden bırakacağız. I. kesimin fiziksel çıktısı K (Marksist değer kavramı **C**'ye karşılık olmaktadır) ile gösterilmekte, II. kesimin fiziksel çıktısı ise **Y** (Marksist değer kavramı **V**'ye karşılık olup yukarda Tablo I'de yer alan $\mathbf{Y}_1$, $\mathbf{Y}_2$ ya da **Y** ile karıştırılmamalıdır) ile gösterilmektedir. K'nin fiyatı p_1, Y'nin fiyatı ise p_2'dir. O halde, para akımları cinsinden I. kesimin toplam çıktısı p_1K, II. kesiminki ise p_2Y olmaktadır. Bortkiewicz fiziksel nicelikler kavramını kullanmış olmasa da, Bortkiewicz'in denklem (10a) - (10c)'si ile olan analoji apaçıktır. Şimdi, iki kesim için bir girdi-çıktı şemasını aşağıdaki gibi düzenleyebiliriz:

Kesim	I	II	Nihaî Talep	Toplam Gayri Safi Çıktı
I	p_1K_1	p_1K_2	0	$(p_1K) = \sum$
II	0	0	p_2Y	$(p_2Y) = \sum^*$
Ücretler	wL_1	wL_2		
Faiz	$\varrho(wL_1 + p_1K_1)$	$\varrho(wL_2 + p_1K_2)$		
Toplam maliyetler	$\sum$	$\sum^*$	$\sum^*$	

Tabloyu bütün sıralar ve bütün sütunlar boyunca okuyabiliriz. Nitekim, birinci sıra, I. kesimin çıktısının, kısmen I. kesime (p_1K_1) ya da II. kesime (p_2K_2) gittiğini göstermektedir. K tüketicilere satılmaz, bu nedenle I. kesime olan nihaî talep sıfırdır. Sütun II'yi yukardan aşağı okuduğumuzda, Y'nin üretilmesinde, girdi olarak p_1K_2 kullanıldığını, ama II. kesimden girdi alınmadığını görürüz. II. kesimin ücret mallarından meydana gelen çıktısı, tümüyle, nihaî talep olarak tüketicilere satılmaktadır. Sütun II'yi okumayı sürdürdüğümüzde, öbür girdilerin (para cinsinden oldukları için maliyetler de diyebiliriz), ücret maliyetleri olarak görünen emek ve Samuelson'un deyimiyle «faiz» olduklarını

görürüz. Kâr olarak da adlandırabileceğimiz bu sonuncusu, kâr haddi ϱ çarpı girdi maliyetleri $p_1K_2 + wL_2$'dir. Maliyetleri ve bir kâr haddini katıştıran sütunlar da Bortkiewicz'in denklemleri ile benzeşmektedir. Ayrılık, **V**'nin Marx'ta girdi olarak, burada ise nihaî talep olarak ele alınışındadır; öte yandan, emek girdisi L, kendisine yapıştırılmış bir ücret haddi ile birlikte, belirtik olarak yer almaktadır.

Sıralarda yer alan her öğeyi toplam çıktıya böldüğümüzde, ilgili sütunlarda, her bir kesimin çıktısı için gereken girdi miktarını elde ederiz.

Örneğin, Samuelson şemasında, birim makine malları çıktısı başına makine malları ihtiyacı olarak (K_1/K) bulunur. Ama Samuelson, girdi-çıktı matrisini bu biçimde türetecek yerde, teknolojiyi, fiziksel terimlerle şöyle betimler:

$$a_1K + a_2Y = L$$

$$b_1K + b_2Y = K$$

Bir birim Y üretmek için a_2 birim emek ve b_2 birim sermaye, bir birim K üretmek için ise a_1 birim emek ve b_1 birim sermaye gerekmektedir. Yukarıdaki denklemler, her bir girdinin toplam arzının, K ya da Y üretilmesine nasıl ayrıldığını betimlemektedirler.

Bu teknoloji, toplam maliyet denklemleri ile birlikte, ϱ verilmişken, p_1/w ve p_2/w oranlarını çözmektedir. Böylece, Bortkiewicz'in yukardaki fiyat değer denklemleri (12) - (14) ile benzeşen biçimde,

$$\frac{p_1}{w} = \frac{a_1(1 + \varrho)}{1 - b_1(1 + \varrho)}$$

$$\frac{p_2}{w} = \frac{a_2(1 + \varrho)\,[1 - b_1(1 + \varrho)] + a_1\,(1 + \varrho)\,b_2(1 + \varrho)}{1 - b_1(1 + \varrho)}$$

elde ederiz. Bu şemada w ve ϱ'nun sistemin dışından verilmiş olduklarına dikkat edelim. w/p_2 reel ücret oranı olduğundan, kâr haddi ϱ

verilmişken, reel ücret haddinin ve makine malları fiyatının teknoloji tarafından belirlendiği söylenebilir.

Demek oluyor ki, Samuelson, teknolojik katsayılardan nispî fiyatları türetme sorununu çözmüş olmaktadır. Bu nedenle, Marksist değer teorisini bir nispî fiyatlar teorisi olarak yorumlamaktadır. a_1, a_2, b_1, b_2 katsayıları halinde değişmeyen bir teknoloji verilmişken; parasal bir ücret haddi w ve bir kâr haddi ϱ verilmişken, p_1 ve p_2 fiyatları çözülebilir. Toplam değerle toplam fiyatlar ya da artık-değerle kârlar arasında herhangi bir özdeşlik kurmadığından, kâr haddi, Samuelson'un denklemler sisteminin dışında belirlenmektedir.

Burada değer denklemleri önemsizdir, çünkü sınıf ilişkileri ihmal edilmiştir. İş-gününün uzunluğu ya da reel ücret düzeyi, grevler ya da sendikalar tarafından değil, teknoloji tarafından belirlenmektedir. Demek ki, Samuelson'un Marx yorumu teknolojik olarak deterministtir. Gerek değişen değer ilişkilerinin, değişen teknolojinin ve sınıf mücadelesinin, gerekse teknolojinin önemini göstermek için yukarda birçok kez Marx' dan alıntı yapmıştık. Bunlar, Samuelson'un analizinin, Marx'a son derece dar bir bakış sayılması gerektiğini açığa çıkarır.

Samuelson, **Journal of Economic Literature**'daki daha sonraki makalesi ile, bu soruna yeniden eğildi. Emek-değer teorisini bir kez daha bir nispî fiyatlar teorisi olarak ele aldı ve analizi, eskiden ulaştığı sonuçları doğruladı.

Bu sonuçlar şunlardı:

(a) Üretilmiş üretim araçlarının üretimde hiç kullanılmadığı, yalnız emek kullanılan basit ekonomilerde, fiyatlar emek içeriğine orantılıdır. Bu, Adam Smith'in, yalnız geyik ve kunduz üretilen «ilk ve kaba hal»e ilişkin olarak kullandığı örnektir.

(b) Eğer emek ve üretim gereçlerinin her ikisi kullanılmakta ise, gerek doğrudan, gerekse dolaylı emek girdisinin göz önünde tutulması gereken bir girdi-çıktı sistemi ile karşı karşıyayız demektir. Bu durumda, üretilmiş üretim araçlarında içerilen emeğe, cari kâr haddine göre ağırlık verme zorunluluğu ortaya çıkar. Diyelim ki, Samuelson'un örneğinde

olduğu gibi, ekonomi, daha önce elde edilen kunduz kürkünden ceket üretmekte ve bu sırada kunduz kürkünü dikmek için belirli bir zaman harcamaktadır. Bu durumda, kunduz kürkünden bir ceketin fiyatı, kunduz kürkünü dikmek için harcanan doğrudan emek girdisi ile kunduzu avlamakta kullanılan dolaylı emek girdisine bağlı olacaktır. Bir başka deyimle, dolaylı emek içeriği, üretim araçlarının emek içeriğidir. Fiyatların cari kâr haddini kapsaması için, bu dolaylı emek içeriği kâr haddi ile bileştirilmelidir. Bu analiz, hâlâ fiziksel girdi katsayıları cinsinden olup fiyatları bunlara ilişkin bilgilerden türetir.

Samuelson, böylece, Bortkiewicz'in, fiyatların hesaplanmasında bir kâr haddinin kullanılması gerektiği ve ancak son derece özel varsayımlar altında fiyatların emek içeriğine orantılı oldukları yolundaki görüşünü kanıtlamak için, fiyatlar sorununu enikonu basit biçimde sunmuş olmaktadır. Bu, klasik emek-değer teorisinin bir eleştirisidir. Bu niteliğiyle, fiyatların hesaplanması için bir sömürü kavramına gerek duymamaktadır. Samuelson, sömürü haddini katıştırmak için, Marx'ın yaptığı gibi bir sınıf farklılığını değil, ücretleri geçimlik düzeye doğru iten Malthuscu bir nüfus artışını varsayar. Böyle bir toplumda, sömürü haddi, emeğin ürünü ile reel ücret haddi arasındaki farkın reel ücretin kendisine oranına eşittir.

Ama bu Marksist bir model değildir ve Samuelson'un kendisinin söylediği gibi, bu hesap, ancak köleci bir toplum için doğru olabilir. Marx, Malthuscu nüfus teorisini reddetmiştir, çünkü o, reel ücretler düzeyinin açıklamasını, biyolojik güçlerden çok toplumsal güçlerde arıyordu. Wicksteed, yukarda gönderme yaptığımız **Kapital** üzerine özgün tanıtma yazısında bu noktayı oldukça açık biçimde gördü. Samuelson'un modeli, bu köleci toplumda, kâr haddi ϱ'nun sıfırla (Samuelson'un modeline göre tanımlanmış) sömürü haddi arasında oynadığını gösterir. Nüfus artışı da bunların yerlerinin belirlenmesinde can alıcı öneme sahiptir. Sermayeciler (ya da köle sahipleri), emeği (köleleri) aynı adam başına sermaye miktarıyla donatmaya ancak yetecek kadar birikimde bulunurlar. Sürekli teknik değişme ile ilgili bir varsayım yapılmadığı için, sermayecilerde sürekli olarak biriktirme dürtüsü yoktur. Teknoloji statiktir; Malthus ise aynı-karar büyüyen bir emek arzını temin etmektedir.

Bu dünyada, reel ücretler, ancak, sermayeciler gerekli olan hadden daha hızlı biriktirirlerse ya da herhangi bir teknik değişme olursa yükselir. Ücretlerin yükselmesinde işçilerin vereceği mücadele rol oynamaz: Onlar ya sermayecilerin tutumluluğuna ya da gökten zembille inecek dışsal bir teknik değişmeye bel bağlamak zorundadırlar.

Samuelson, ayrıca, Marx'ın önerdiği değer şemasının fiziksel teknoloji matrisi ile de tutarlı hale getirilebileceğini gösterir. Böylelikle elimizde bir çıktı-değer dönüşümü, bir de çıktı-fiyat dönüşümü olur ki ikisinin birbirlerinden bağımsız olmaları mümkündür. Bir kez daha, ücret haddinin geçimlik düzeyde, teknik katsayıların da verilmiş olduğunu varsaymak zorunluluğu vardır. Şimdi, verilmiş bir geçimlik reel ücret haddi ve sabit bir emek verimi, Samuelson'un, değer tutarlarını emek-zaman birimlerine, sonra da fiziksel miktarlara dönüştürebilmesini sağlar. Fiyatlar burada bütünüyle önemsizdir, çünkü mübadele hiçbir aşamada işin içine katılmaz. Hâlâ meta sermaye devresi içindeyizdir. Bu bağlamda, Marksist değer teorisi, klasik emek-değer teorisinden ayırt edilemez.

Samuelson'a göre, iki dönüşümden - çıktı-fiyat ve çıktı-değer- biri seçilebilir ve öbürü bir yana bırakılabilir. Geçimlik ücret ve sabit teknoloji dünyasında, fiyatları türetmek için değer ilişkilerinin bilinmesine gerek olmayışında şaşılacak bir yan yoktur. Samuelson'a göre emek-değer teorisinin görevi, nispî fiyatlarla miktarları belirlemek olduğundan, Marx'ın anladığı anlamda değer ilişkileri önem taşımaz. Samuelson, Marksist dinamiğin birçok yanını -gerçekleşme sorunları, para-sermayenin rolü, reel ücretler ile yedek işçi ordusu üzerinde birikimin etkisi ve değişen değer ilişkileri- dışlar. Ama o şunu açıklığa kavuşturur: Bir fiyat teorisi ya da bir kaynakların dağılımı teorisi olmak, emek-değer teorisinin kaldıramayacağı bir yüktür. Bizim görüşümüz odur ki, Marksistlerin, Marx'ın teorisinin, bir fiyat teorisi, bir kaynakların dağılımı teorisi ve kapitalist ekonomi için bir toplumsal ilişkiler teorisi sağlamak gibi çoklu görevleri yerine getirebileceği noktasında diretmeleri yanlış olur. (Bu bağlamda, Sovyet ve Doğu Avrupalı iktisatçıların, emek-değer teorisini bir planlama aleti olarak kullanma yolundaki girişimlerini irdelemiyoruz. Burada savunulan görüşe göre Marx'ın teorisinin, sosyalist planla-

ma için işlemsel bir alet değil, kapitalizmin eleştirel incelemesi için bir alet olduğunu anmakla yetinelim).

Yeni kitabında, Morishima, değer-fiyat sorununu son derece ayrıntılı olarak ele almıştır. Morishima, modern matematiksel aletlerin Marx'ın teorilerini kesinlikli olarak (**rigorously**) formüle etmekte kullanılabileceğini ve böyle bir girişimin, Marx'ın konumunu, büyük bir özgünlüğe sahip seçkin bir iktisatçı olarak, doğrulayacağını göstermeye çalışmaktadır.

Morishima'nın kitabının üstünlüğü, Marx'ı duygudaşça ele almasındadır. Morishima, Marx'ın uğraşının, sıkı bir orantılılık kurmaktan çok, kapitalizmde değerlerin fiyatlara nasıl dönüştüğünü incelemek olduğunu kabullenmektedir. Samuelson'un 1957 makalesini yorumlarken Morishima şöyle diyor: «Ne var ki, dönüşüm sorununda, Marx, değerler ile fiyatlar arasında bir orantılılık kurmayı değil, tersine, bazı sınırlayıcı koşullar konmadıkça, bireysel sömürü ile bireysel kârın orantısız olduklarını göstermeyi amaçlamıştır» (s. 85).

Morishima, ilkin, **Kapital**'deki iki değer tanımını ayırt eder. Bunlardan birincisine göre değer, bir metada billurlaşan toplam emek-zaman miktarı olup üretim araçlarını meydana getiren metalarda billurlaşmış emek miktarı ile doğrudan emek girdisi miktarına eşittir. Yani, eğer λ_1 emek-zaman olarak tahıl değeri ise ve tahıl üretmek için belli oranlarda tahıl, gübre ve emek gerekiyorsa, şu bağıntıyı elde ederiz:

$$\lambda_1 = a_{11}\,\lambda_1 + a_{21}\,\lambda_2 + L_1$$

Burada $a_{11}\,\lambda_1$ tahıl girdisi içinde cisimlenen emek-zaman, $a_{21}\,\lambda_2$ gübre girdisi içinde cisimlenen emek-zaman, L_1 ise doğrudan emek girdisidir. Alternatif olarak, değer, toplumsal olarak gerekli emek-zaman olarak tanımlanabilir. Buna göre, bir birim net tahıl çıktısı üretmek için toplumsal olarak gerekli emek-zaman, girdi olarak kullanılan gayri safi tahıl çıktısı ile gübreyi üretmek için gerekli zaman miktarına eşittir.

$$\mu_1 = L_1q_1 + L_2q_2$$

Burada L_1q_1 tahıl sanayiinde, L_2q_2 ise gübre sanayiinde kullanılan ve emek-zaman olarak μ_1 değerinde tahıl üretmek için gerekli emek-saat-

leri göstermektedir. Demek oluyor ki, Morishima'ya göre, değer belirleme sistemi (λ) ile toplumsal olarak gerekli emeğin girdi-çıktı hesabı (μ) arasında bir ikilik (**duality**) vardır. Morishima, daha sonra, birçok meta için genel ikilik sorununu sergiler.

İrdelememizi kısa ve matematiksel bakımdan elden geldiğince basit tutmak için, kitabın bütün ayrıntılarına girmeyip Morishima'nın dönüşüm sorununu ele alışı üzerinde yoğunlaşacağız. Morishima da, Samuelson gibi, değer sistemi, fiziksel girdi-çıktı sistemi ve fiyat sistemi üçlemini (**trinity**) kabul eder. Fakat Samuelson'un aksine, sorunu, değer-çıktı ve fiyat-çıktı biçiminde iki ayrı ikilik olarak almaz, bunları birbirine bağlar. Morishima, Marksist teorinin, değerler ve fiyatlar cinsinden iki ayrı muhasebe sistemi kullandığını belirtik olarak kabul eder, çünkü, «kapitalist ekonomide (basit meta üretimli toplumun aksine) değerler ve fiyatlar, genellikle, çakışır olmaktan çıkmıştır; bunlar farklı olmalıdır.» (s. 46).

Morishima'nın çok-mallı sistemine karşılık, yukardaki λ denklemleri cinsinden iki kesimli bir şema kuralım. I. kesimin toplam değerleri λ_1, II. kesiminkiler ise λ_2 olunca

$$\lambda_1 = a_{11}\lambda_1 + L_1$$
$$\lambda_2 = a_{12}\lambda_1 + L_2$$

elde edilir. II. kesimin çıktısı işçilerce tüketilir, ama girdi olarak üretime girmez. Teknolojik katsayılar a_{11}, a_{12}, L_1 ve L_2, değerleri belirler. Morishima'yı aktaralım: «Demek oluyor ki, değerler toplumsal olarak belirlenir. Fakat bunların yalnızca teknolojik katsayılar, a_{ij}'ler ve L_i'ler tarafından belirlendiğine dikkat edilmelidir; bunlar, piyasadan, toplumun sınıfsal yapısından, vergilerden ve benzerlerinden bağımsızdır.» Morishima'da değerler, Samuelson'da olduğu gibi, teknolojik olarak belirlidir. (Samuelson'un girdi-çıktı tablosunun, teknoloji denklemleri ile birleştirildiğinde yukardaki gibi yazılabileceğine dikkat ediniz. Nitekim b_1 a_{11}'e, b_2 ise a_{12}'ye benzemektedir. λ_1 K'nin, λ_2 Y'nin ve bunun gibi emek-zaman cinsinden eşdeğeridir) .

Şimdi, sömürü haddi değer alanında (λ), kâr haddi ise fiyat alanında (ϱ) tanımlanabilir. Morishima, işçinin geçim araçlarını meydana getiren bir tüketim malları tomarı kavramı ile işe başlar. Samuelson'un kullandığı yazış biçimini izleyerek, buna $\bar{y}$ diyelim. Şimdi, $\lambda_2\bar{y}$, geçimlik tomarda cisimlenen emek-zamandır. İş-gününün uzunluğu T'dir ve kapitalizmde $\lambda_2\bar{y}$'den büyük olmalıdır; iş gününün azamî uzunluğu $\overline{T}$'dir. Sömürü haddinin (r) bir ölçüsü şudur:

$$r = \frac{T - \lambda_2\bar{y}}{\lambda_2\bar{y}}$$

$(T - \lambda_2\bar{y})$ artık-emeğin ölçüsüdür, çünkü $\lambda_2\bar{y}$ iş gücünün emek-zamanla ölçülen mübadele değeri, T ise çalışma gününün uzunluğudur. K ve Y'nin, bütün işçilere $\bar{y}$ sağlamak için ve toplam değeri üretmek için gerekli olan fiziksel niceliklerinin değerini karşılaştırarak alternatif ölçüler türetilebilir. Bu, yukardaki denklemlerin Marx'taki C, V ve M'ye çevrilmesine yardımcı olur (ayrıntılar için, bkz. Morishima s. 48-49).

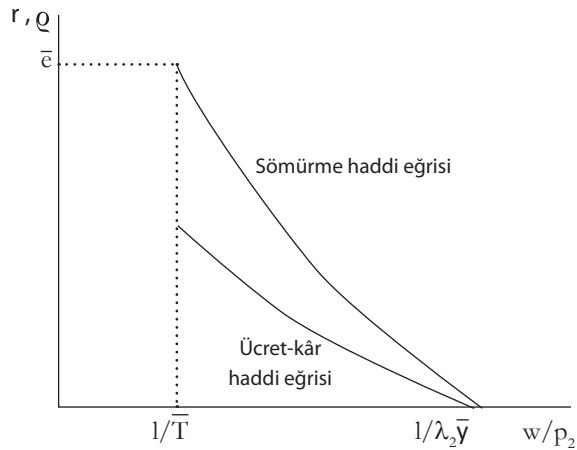
Güncel saatlik ücret haddi w ile $\bar{y}$ arasında bir ilişki vardır. Günlük ücret geliri T_w, $\bar{y}$'nin fiyat ölçüsü ise $p_2\bar{y}$'dir. Şimdi, ücret haddi iş gücü değerinin üstüne çıkabilir, ama altına düşmez. Bu nedenle $T_w \geq p_2\bar{y}$. Pozitif kâr elde edilmesi için, Morishima'nın iki fiyat denklemi şöyle yazılabilir:

$$p_1 = (1 + \varrho)\,[p_1a_{11} + wL_1]$$
$$p_2 = (1 + \varrho)\,[p_2a_{12} + wL_2]$$

Şimdi, ϱ ile r arasındaki ilişki nedir? Morishima, ancak sömürü haddinin pozitif olması halinde, kâr haddinin pozitif, yani $\varrho > 0$, olabileceğini göstermektedir. Sömürü haddi, saatlik reel ücret haddi w/p_2 yeterince düşük bir düzeyde ise, pozitif olur. Morishima (N. Okisio'nun vardığı) bu sonuca «Temel Marksist Teorem» demektedir, çünkü, «(bu teorem, -ç.) emekçilerin sermayeciler tarafından sömürülmesinin, pozitif kâr veren bir fiyat-ücret kümesinin varlığı için ya da, başka bir

deyimle, kapitalist ekonominin yaşayabilirliği için gerekli ve yeterli olduğunu ileri sürmektedir» (s. 53).

Burada bu teoremin ispatına girmeyeceğiz. Morishima, sömürme haddi eğrisini, **r** ile w/p_2 arasındaki ilişkiden çıkarır ve daha sonra bir ücret-kâr eğrisiyle ilişkilendirir. İş-gününün uzunluğu maksimum ve reel ücret haddinin değeri (emek-zaman olarak) $1/\overline{T}$'ye eşit olduğu vakit, aşağıda gösterilen sömürme haddi eğrisi, maksimum sömürme haddine ulaşır. Reel ücret haddi, iş gününde içerilmiş emek-zamanı tam olarak emdiği zaman, $\lambda_2\overline{y} = T$, ve $r = 0$ olur. O halde, güncel sömürü haddi, iş gününün uzunluğunu belirleyen güçlere bağlıdır. Güncel ücret haddi geçimlik düzeyin üzerinde olabilir ve işçilere çok çeşitli mallar arasında seçiş imkânı hazırlayabilir; işçilerin tüketim tomarında cisimleşmiş emek-zamanın geride bir parça artık-emek-zaman ve dolayısıyla pozitif bir sömürü haddi bırakması yeterlidir.

Ücret haddi geçimlik düzeyin üstüne yükseldikçe, kâr ücret eğrisi sömürme haddi eğrisinin altında kalacaktır. Marksist sistemde, her ikisi de sıfır olmadıkça, kâr haddi (ϱ) sömürme haddinin (r) hep altında

kalacaktır, ama bu ikisi, yukarda Bortkiewicz'in çözümünde göstermiş olduğumuz gibi -yukarda denklem (14)- ara-bağıntılıdır. Kâr haddi sömürü haddinin altındadır, çünkü sermayeciler üretim gereçlerini, artık-değerlerinin karşılığını ödemek zorunda oldukları başka sermayecilerden alırlar. Eğer sermayeciler yalnız emek kullanıp değişmez sermaye kullanmasalardı ve ücret haddini geçimlik düzeyde tutabilselerdi, kâr haddi sömürü haddine eşit olurdu. Morishima'daki Şekil 2'nin aynısı olan yukardaki şekil, kâr haddi, sömürme haddi ve reel ücret haddi arasındaki ilişkiyi göstermektedir.

Denebilir ki, Morishima, dönüşüm sorununu, Samuelson'a göre, çok daha duygudaşça ve ayrıntılı ele almıştır. Ne var ki, kitabının sonuna doğru, emek-değer teorisinin reddedilmesi gerektiğini ileri sürer. Onun ulaştığı bu sonuç, bir anlamda, Joan Robinson'un, **Essay on Marxian Economics** (Marksist İktisat Üzerine Deneme) adlı eserinde yazdığı kanıya benzemektedir. Ama Morishima'nın ileri sürdüğü sebepler farklıdır. Onun kanısınca, karışıklıklar, sermaye mallarının dayanıklılığından ve emeğin nitelik bakımından heterojenliğinden doğmaktadır. Mallar dayanıklı makinelerce üretildiğinde, üretim sürecinin sonunda, üretilmiş meta biçimindeki çıktıyla ve yeniden-kullanılabilecek eski makinelerle karşılaşırız. Yani, makineler dayanıklı olduğunda, çıktı ile eski makineler **bileşik olarak üretilmektedir**. Bu durum ilk olarak von Neumann tarafından analiz edilmiştir. Bileşik üretim, iki kesimli ayrımı güçleştirir. Üretimde bileşik olarak kullanılan nitelikli ve niteliksiz emek sorunu da, değer şemasında muhasebe güçlüğüne yol açar. Morishima, ancak bütün işçilerin aynı hadde sömürülmeleri halinde, toplumun işçiler ve sermayeciler olmak üzere iki sınıflı ayrılığının kabul edilebileceğini savunur. Nitelikli emeği şu kadar birim niteliksiz emeğe eşit olarak ele alan bir işlemle nitelikli emek niteliksiz emeğe indirgense bile, çeşitli nitelik düzeylerindeki işçilerin sömürü hadleri eşitlenmeyebilir. Bu nedenle Morishima şöyle der: «Sözlerimizi bitirirken Marksist iktisatçılara, emek-değer teorisine karşı tutumlarını kökten değiştirmeleri gerektiğini öğütlüyoruz. Bu teori, kapitalist bir ekonomide fiilen benimsenen üretim tekniklerinin, doğrudan ve dolaylı olarak gerektirdiği emek miktarlarını belirlemek bakımından tatminkâr olmaktan çok uzaktır» (s. 193).

Bu nedenle Morishima, emek-değer teorisinin görevini, farklı faaliyetler arasında emeğin dağılımını belirlemek olarak alır. Morishima'nın katkısını irdelemeye başlarken, onun, değerlerin, toplumun sınıfsal yapısından bağımsız olarak teknoloji tarafından belirlendiğini söylediğini aktarmıştık. Şimdi ise, sermayenin dayanıklılığı ve niteliklerin heterojenliği gibi teknik sorunların yol açtığı karışıklıklar nedeniyle olacak, teknolojik değer sisteminden vazgeçmek istemektedir. Gene de, Morishima'nın itirazlarını, özellikle, nitelikler heterojen olduğunda sömürü haddinin eşitsiz olduğu yolundaki görüşünü, daha yakından incelememiz gerekir.

Eğer değer sistemlerinin belirleyicileri salt teknolojik ise, matematiksel bakımdan üstün bir modelin gerçekten de, eski modeli aşması (**supersede**) gerekir. Ama bir toplumdaki sömürü haddi, sınıfsal yapıdan ya da sınıfların herhangi bir tikel andaki (**moment**) göreli gücünden bağımsız değildir. Yukarıda Marx'ın iş gününün uzunluğunu sınıf mücadelesinin belirlediğini söylediğini aktarmıştık. Marx, sınıf mücadelesi biçimlerine örnek olarak, bütün sanayilerde iş gününü kısaltan Fransa'daki 1848 devrimi ile İngiltere'de iş gününü yasama yoluyla çeşitli sanayilerde sırayla kısaltma yöntemini anmaktadır ([25] [27]: Fransa ve İngiltere'nin özgül irdelenişi için, bkz. **Kapital**, c. I'de [27]'yi izleyen paragraflar). Aslında Morishima'nın kendisi de sömürü haddini irdelerken söylediği şu sözlerle bu noktayı kabul etmektedir: «Böylece, sömürü haddini belirleme sorunu, iş gününün uzunluğunu belirleme sorununa indirgenmektedir. İşçinin durumu çok zayıf olduğunda, iş günü azamîleşir...» (s. 55).

Şimdi, sınıf mücadelesinin farklı sanayilerde ve farklı ülkelerde eşitsiz gelişmesi sırasında, iş gününün uzunluğu, o arada sömürü haddi başka başka olabilir. Marx, sanayiler arasında eşit sömürü hadlerini, değer-fiyat sorununun aritmetiği basit olsun diye varsaymıştır. Bu varsayım, dönüşüm sorununu çözülebilir kılma kaygısı dışında, Marksist modelin zorunlu bir parçası değildir. Marksist tarihçiler, işçi sınıfının içerisinde bile, durumları işçi arkadaşlarınkinden daha iyi olan aristokrat bir emekçiler zümresinin bulunabileceğine işaret etmişlerdir. Sömü-

rü haddinin tekdüzeliği tarihî bir modelle bağdaşmaz, çünkü gündelik hayatta kapitalizm ve sınıf mücadelesinin eşitsiz gelişmesi eşitsiz sömürü hadlerine yol açar. Kimi sanayilerde nitelikli emek niteliksiz emeğe göre daha çabuk sendikalaşır ve güçlenir; bazı üstün nitelikli kişiler ise -meslek sahipleri, devlet memurları- ancak son yıllarda sendikalaşmışlardır. İş-gününün uzunluğunun, o arada ücret haddinin farklı sanayilerde farklı oluşu sık görülen bir durumdur. Nitelikli emeğin modelimize sokuluşu, varsın eşitsiz sömürü haddine yol açsın. Matematiksel bir güçlük bizi, tarihî duruma yaklaştırmak üzere bir modeli kullanmaktan ve yaymaktan alıkoymamalıdır.

Sınıf mücadelesinin tarihî boyutundan yalıtıldığında, Morishima'nın Marx yorumu kısmi olmaktan öteye geçmez. Bir kaynakların dağılımı teorisi olarak emek-değer teorisinden vazgeçilmesi gerektiği konusunda Morishima ile aynı görüşteyiz; ne var ki, teori hiçbir zaman bu türden işlemsel bir görevi yerine getirmeye yönelmemiştir.

Ama Morishima'nın irdelemesinin işaret ettiği bir gerçek vardır: Değer-fiyat sorununun günümüzdeki akademik aşamasının ötesine her türlü yayılımı, bizi iki yanlı bir teoriyle donatmalıdır. Bunlardan biri, iş gününün uzunluğunun belirleyicilerine ilişkindir. Sınıf mücadelesinin belirleyici etken olması kavramını ete kemiğe büründürmek için tarihî nicel incelemeler gereklidir. **Kapital**'in I. Cilt'inde, Marx'ın iş günü ile ilgili irdelemesi birçok örnek vermekte ise de bu konuda yapılacak daha çok şey vardır. İkinci yan, reel ücret haddi ile emek gücünün mübadele değeri arasındaki açığa ilişkindir. Bir kez daha, sendikaların gelişmesi, uluslararası emek ve sermaye göçü, teknik değişme haddi vb. bu açığı belirlemektedirler. Ama Marksist bir modelin bu yönde geliştirilmesi gerekir.

Sraffa'nın **Malların Mallarla Üretimi** adlı kitabı, klasik emek teorisine duyulan ilgiyi canlandırdı. Sraffa'nın kendi uğraşı, Ricardo'nun değişmez bir değer ölçüsü elde etme sorunu idi. Sraffa, aynı zamanda, fiziksel bir meta ve emek girdileri sistemi kurmakta, bu sistemden ise, çıktıların, değerlerin, ücretlerin ve kârın yer aldığı tutarlı bir sistem elde edilmektedir. Onun incelediği ekonomi, bir doğrusal denklemler kü-

mesi ile betimlenebilmekte ve işletme ölçeğinde herhangi bir değişmeyi işin içine katmamaktadır. Teknolojinin sabit olduğu varsayılmakta, para ve fiyat sorunları soyutlanmaktadır. Sraffa'nın modeli, Marksist sistemle ilgilenen iktisatçılar arasında büyük bir ilgi uyandırdı ve çokları modeli Marksist değer/fiyat sorununun en iyi formülasyonu olarak gördüler.

Sraffa'nın sisteminin birçok yanı ilginç ve iktisat teorisi çerçevesi içinde devrimcidir. Marjinalist teorinin, hele sermaye teorisinin bir eleştirisi olarak daha şimdiden ünlü bir tartışmaya yol açmıştır. Bizim uğraşımız, Sraffa'nın sisteminin bu yanıyla değildir. Marksist iktisat teorisinde bir analiz aleti olarak Sraffa'nın modeli ile ilgilenmekteyiz.

Sraffa'nın kendisi Marksist değer/fiyat sorununa hiç eğilmemiştir. Emek-değer teorisini modern biçimde formüllemesi, Neoklasik gelenekten bütünüyle kopması ve kendi denklemler sistemi ile Marksist sistem arasındaki benzerliklerdir ki, başkalarıyla birlikte Dobb ve Meek gibi bilginleri, Sraffa'nın sisteminin Marksist iktisat teorisinin temelini oluşturması gerektiğini ileri sürmeye götürmüştür.

Sraffa'nın sisteminin yapısı, matematiksel ayrıntıları bakımından, Morishima'nın modellerine epey benzer. Morishima'nın aksine, Sraffa'da, bir değer sistemi, bir fiziksel sistem, bir de **fiyat** sistemi yoktur. Girdilerin fiziksel nicelikleri, fiyatlarıyla (ya da Sraffa'nın deyişiyle değerlerle) çarpılır. Üretimin toplam gereç maliyetlerini veren bu ifadeye bir kâr haddi uygulanır. Bu toplama emek maliyetleri eklendiğinde, çıktı değeri ya da toplam hâsılat bulunmuş olur. Sistemi, Sraffa'nın yazış biçimi ile A ve B gibi iki meta için yazarsak

$$Ap_a = (A_a p_a + B_a p_b)(1 + \varrho) + L_a W$$
$$Bp_b = (A_b p_a + B_b p_b)(1 + \varrho) + L_b W$$

elde edilir. Sraffa'nın varsayımı, ücretlerin öndelenmeyip üretim döneminin sonunda ödendiği yolundadır; bu yüzden, ücretler kâr haddi ile çarpılmazlar. A_a, A üretiminde kullanılan A miktarı; B_a ise A üretimin-

de kullanılan B miktarıdır. p_a ve A ve B'nin fiyatlarıdır. ϱ kâr haddidir (Daha önceki yazılış biçimine uyması için Sraffa gibi r ile göstermiyoruz). w birim emek başına ücret, L_a ve L_b ise emek girdileridir. Bu sistemin Morishima'nınki ile benzerliği A_a, A_b vb. katsayılarındadır. Ayrım, kâr haddinin emek girdisine uygulanmayıp yalnız gereç girdisine uygulanmasındadır. Öyle ise, bu, ϱ'ya göre fiyatları yükseltmeye dayanan uzlaşımsal (**conventional**) bir fiyatlama denklemleri sistemi değildir. Öbür koşullarımız da, her metanın çıktısının, en az girdi olarak kullanılan miktarı kadar olması, $A_a + A_b < A$, $B_a + B_b < B$ ve bir uzlaşım (**convention**) olarak $L_a + L_b = 1$ olmasıdır. Millî geliri de fiyat çarpı çıktının girdileri aşan bölümü olarak, sistemin içinde tanımlayabiliriz:

$$[A - (A_a + A_b)]p_a + [B - (B_a + B_b)]\, p_b$$

Şimdi elimizde üç denklem ve dört bilinmeyen, p_a, p_b, w, ϱ vardır.

Sraffa, kâr haddi ϱ ile ücret haddi w arasındaki ilişkiyi araştırırken, Morishima'nınkine benzer bir ücret-kâr eğrisi kavramını kullanır. Marx-Bortkiewicz çözümlerinde olduğu gibi, birden çok metalı bir dünyada, (fiyat) kâr haddi ϱ ile (değer) kâr haddi ($\overline{\mathbf{p}}$) ıraksar. Kâr haddi ϱ artık-değer haddinden (r) de ıraksar. Sraffa, bütün sanayilerde eşit bir kâr haddi ϱ'nun elde edilmesine karşılık, net ürünün üretim araçlarına değer ölçüsünün farklı sanayilerde başka başka olduğunu söyleyerek, bu ıraksamayı ortaya koyar. Bu iki ölçü, ancak, ücret sıfır, kâr haddi ise maksimum olduğu zaman, çakışır. Şu halde, ücret kâr sınırının biçimi, teknolojik katsayılar verilmişken her bir ücret haddi düzeyi ile tutarlı kâr haddine göre belirlenir. Morishima diyagramında olduğu gibi, ücret haddi maksimum olduğu zaman, kâr haddi sıfırdır. Maksimum kâr haddini ϱ_{max} ile gösterirsek, Sraffa'nın formülü şu biçimi alır:

$$\varrho = \varrho_{max}\,(1 - w)$$

Morishima ve Sraffa'nın, pek az farklı modellerden türettikleri cinsten bir ücret-kâr sınırının yanlış anlaşılması ve sınıf mücadelesi kavra-

mının analitik bir formülasyonu sanılması çok mümkündür. Peki, iki sınıflı farklılığı ve sınıflar arasındaki antagonizmi böyle bir sınırdan daha açık olarak gösterebilecek ne olabilir, diye sorulabilir. Bu nedenle, iktisadî gerçekliğin analizinde ücret-kâr sınırının yararlılığını sınamak gerekmektedir. Kâr haddi ya da ücret haddi düzeyi ne olursa olsun, girdi-çıktı katsayılarında cisimleşmiş teknolojinin bundan etkilenmediğini varsayarak işe başlayalım. Bir ekonomi, herhangi bir zaman noktasında, eğri üstündeki bir noktada bulunur. Ücret haddinin değişmesi halinde, gerçekçi olan, sermayecilerin kâr haddini koruma çabalarının sonucu, teknolojinin de değişmesidir. Ama o zaman, teknolojinin değişmesi ile büsbütün yeni bir ücret-kâr eğrisi elde ederiz. Ücret-kâr eğrisinin üzerinde gidip gelmek imkânsızdır. Bu yüzden, ücret-kâr eğrisi, tarihî bir olaya, sınıf mücadelesi gibi zaman içinde yer alan bir olaya hiç ışık tutmaz. İktisat teorisindeki belirli mantıkî çetrefillikleri açıklığa kavuşturmakta kulanılan içrek (**esoteric**) bir alet olarak kalır; toplumsal ilişkilerin incelenmesinde işe yaramaz.

Modern Marx yorumları, ister Marx'ın fikirlerine düşman iktisatçılara, ister onun koruyucularına ait olsunlar, fiziksel bir girdi-çıktı sistemine dayalı teknolojik bir determinizme bel bağlamış görünmektedirler. Bu görünüm, ücret haddinin belirleyicilerine ilişkin mekanik varsayımlarla pekişmektedir -çoğu halde sabit bir geçimlik ücret haddini varsayma eğilimi vardır. Marksist teori, tarihî ve toplumsal içeriğinden böylesine yoksun kılındığında, nitel dinamiğinden böylesine soyulduğunda, geriye kalan, Marx'ın modelinin, eleştirebilecek ya da tapınılabilecek, ama gerçek dünyayı anlamamızı ilerletecek bir alet olarak kullanılamayacak olan, iğdiş edilmiş bir versiyonu olur. Ancak böyle iğdiş edilmiş sistemlerdedir ki, yükselen reel ücretler ve yaşama standartları, kısalan çalışma saatleri, sürekli tam kullanım (istihdam), vb., Marksist modelle bağdaşmazmış gibi görünür ve Marx'ın eleştirmenleri bunların Marksist modeli çürüttüğünü, Marx'ın taraftarları ise hayalî olduklarını ilân ederler.

Marx'ın modelinin inatçı bir savunması adına söylemiyoruz bütün bunları. Onun teorisini ister kabul, ister reddedelim, modelinin bütün yanlarını doğru ve eksiksiz olarak özgülleştirmemiz gerekir. Bazı yanları «sosyolojik» diye ihmal ettikten sonra değer kavramından geriye kalan

kırıntıları mistik oldukları gerekçesiyle bir yana bırakmamız doğru olmaz. Sınıf ilişkilerinin nitel yanlarını umursamazsak, Marksist şemayı, Ricardocu bir şemaya, bir Leontieff ya da bir von Neumann şemasına indirgemekten öteye geçemeyiz. Bu şemalar ne kadar ilginç olurlarsa olsunlar, bunların kabulü ya da reddi, Marksist modele fazla ışık tutmaz.

Marx her ne kadar basit yeniden üretimle işe başlamışsa da, değişmenin -değerleri sürekli olarak değişikliğe uğratma- kapitalizmin doğasında olduğunu her zaman vurgulamıştır. Bu nedenle **genişleyen yeniden üretim**in irdelenmesine geçmemiz zorunlu olmaktadır. Dönüşüm sorununun aksine, Marx'ın genişleyen yeniden üretim irdelemesine pek az ilgi ve dikkat gösterilmiştir. İktisatçıların gösterdikleri dikkat, Marx'ın bu alandaki öncü çabalarını kabul etmekle kalmış, ama genişleyen yeniden üretim şemasının mantığı pek az eleştirel tartışmaya tabi tutulmuştur. Marx'ın kendisi, genişleyen yeniden üretimi **Kapital'**in II. Cilt'inin ancak son bölümlerinde ayrıntılı olarak irdelemiştir. Genişleyen yeniden üretime ilişkin, hâlâ tümüyle cevaplandırılmamış birçok sorunun ortaya atılması, Rosa Luxemburg'a kalmıştır. Konu ile ilgili birçok araştırma alanına işaret eden bu sorular bundan sonraki bölümde başlıca uğraşımızı oluşturacaklardır.

MARKSİST DEĞER-FİYAT İKİLİĞİ

Görünmez Değer Alanı

İnsanlar arasında toplumsal ilişkiler

Üretim araçlarının ve geçim araçlarının mülk sahibi olarak sermayeci ile özgür emekçi olarak işçi arasında sınıf farklılığı

İş gücünün değeri eşittir emekçinin üretimi ve yeniden üretimi için toplumsal olarak gerekli emek-zaman eşittir ödenen emek, o da küçüktür, harcanan toplam emekten

$$\text{Artık değer haddi eşittir } \frac{\text{ödenmeyen emek}}{\text{ödenen emek}}$$

Toplam değer = Artık değer + değişir sermaye + değişmez sermaye

= (1 + artık değer haddi × değişir sermaye + değişmez sermaye), burada değişmez sermaye tam değerini nihaî ürüne aktarmış ama artık-değer yaratmamıştır.

Görünür Fiyat ya da Mübadele Alanı

Şeyler arasında ilişkiler

Alıcı ile satıcı arasında eşit mübadele ilişkisi

Ücret biçimi

Ücret tam günlük iş karşılığında ödenir.

$$\text{Kâr haddi} = \frac{\text{Kârlar}}{\text{Sabit sermaye stoku + öndelenmiş dolaşır sermaye}}$$

Toplam kârlar = Toplam hâsılat eksi toplam maliyet

= Satış fiyatı eksi maliyet fiyatı. Burada maliyet fiyatı, emek maliyeti (ücret ödemeleri) artı gereç maliyeti ile sabit sermayenin aşınmasına eşittir.

XIII. BÖLÜM

GENİŞLEYEN YENİDEN-ÜRETİM: GİRİŞ

Kapital'in her üç cildinin birçok yerinde, Marx, kapitalizmde, değerlerin üretken süreçte sürekli olarak köklü değişikliklere uğradığını vurgular [34] [47] [68]. Değişen teknolojinin yanı sıra eldeki girdilerden yararlanma yöntemlerinin iyileşmesi, dolaşım yöntemlerinde (ambalaj, taşıma, kredi, pazarlama) devrim, bunların hepsi, aralıksız süren gelişmelerdir. Büyümenin yanı sıra ve bunun zorunlu bir parçası olarak bunalımlar -iktisadi dalgalanmalar (**business cycle**) - bireysel sermayecilere değişmeyi dayatırlar [75]. Bunlara ek olarak sınıf mücadelesinin gidişini- grevler, sendikaların gelişmesi, yeni kapitalist ortaklık biçimlerinin, örneğin çok uluslu firmaların gelişmesi, hükümet biçimlerinde değişmeler, örneğin refah devletinin gelişmesi vb.- göz önünde tutmalıyız. Bu değişmeleri anmanın ötesinde, elimizden fazla bir şey gelmez, çünkü bunlar, analitik ayrıntılarıyla ele alınmış olmaktan epey uzaktır. Tarihçiler, bu değişmelerden çoğunu büyük bir başarıyla kaydetmişler, ama iktisatçılar bunları biçimsel şemalarına katıştırmakta başarısızlığa uğramışlardır.

Marx'ın kendi irdelemelerinde, genişleyen yeniden üretime ilişkin aritmetik örnekleri ile «edebî» bölümlerdeki birçok irdelemeleri arasında bir karşıtlık vardır. Aritmetik örnekler -genişleyen yeniden üretim «model»i-, iki kesimin, oldukça kısıtlayıcı varsayımlar altında, **dengeli** ve sürekli büyümesini göstermek için inşa edilmiştir. Bu dengeli büyümenin ardındaki mantığa baktığımız zamandır ki, birçok çelişki ortaya çıkar. Bir kez daha, çözülmemiş sorunlar, fiyatlara ve para devresine ilişkindir. Ama ilkin Marx'ın modelini sergileyelim.

Kapital'in II. Cilt'inin XXI. Bölüm'ü «Birikim ve Genişletilmiş Yeniden-Üretim» e ayrılmıştır. Marx'ın örnekleri, Basit Yeniden-Üretimdeki (1) denklemlerimiz gibi, iki kesimli bir şema halinde inşa

edilmiştir. Marx, bundan başka, teorisinin hiç de zorunlu bir parçası olmayan, ama aritmetik hesaplamalara kolaylık sağlayan iki varsayımda bulunur.[1] Bu varsayımlar şunlardır: 1) iki kesimde sömürü hadlerinin özdeşliği ($\mathbf{r}_i = \mathbf{r}$); bu hadler birikim boyunca da **sabit** kalır ($\mathbf{r}_{it} = \mathbf{r}_i = \mathbf{r}$); 2) organik bileşimlerin değeri iki kesimde verilmiştir ve bunlar da birikim boyunca **sabit** kalır. Sömürü haddinin yüzde 100 olduğu varsayılmıştır. I. kesimde organik bileşim 4/5, II. kesimde ise 2/3'tür. İrdelemenin tümü, fiyatlar cinsinden değil, değerler cinsinden (yani fiyatlara orantılı olarak) yürütülür. (Marx'ın değer-fiyat dönüşüm sorununa eğilişi III. Cilt'ten önce başlamaz).

Bu iki varsayımı gerçeklemek için, Marx, bunlardan ayrı olarak, I. kesimin -makine malları üreten kesim- artık-değerinin yarısının sermaye halinde yeniden yatırıldığını ya da yeniden-öndelendiğini, geri kalanının ise ücret mallarına harcandığını varsayar. Bu, II. kesim sermayecilerinin faaliyetlerini, I. kesimin yaptıklarına ve bütün varsayımların gerçeklenmesini sağlamak için gerekli olan denge denklemlerine bağımlı kılar. (Bu, çok kez, Sovyetler Birliği'nde ve Doğu Avrupa ülkelerinde, I. kesimin «üstünlüğü» biçimindeki bir genel politikaya yol açmıştır. Bu nedenle, bu varsayımın **aritmetik** kolaylık için olduğunu, genel model için gerekli olmadığını vurgulamak zorunludur).

Marx'ın genişleyen yeniden üretim tabloları, Tablo III'te gösterilmektedir. Görüldüğü gibi r = %100 ve g1 =4/5, g2 = 2/3. kesim I'in toplam çıktısı 6000, oysa girdi olarak C_i'ye olan toplam talep yalnız 5500'dür. Demek ki, $Y_1 > C_1$. Analoji yoluyla V + M = 3500 elde ederiz, oysa II. kesimin çıktısı yalnız 3000'dir. III. kesimin bulunmayışı nedeniyle, üç kesimli basit yeniden üretim tasarımının aksine, artık-değerin ya I. kesime ya da II. kesime harcanması gerektiğini göz önünde tutalım. Y_1 ile C ve Y_2 ile M + V arasındaki fark, sistemin basit yeniden üretim içinde olmadığını açıkça gösterir.

1 r ve g_i'nin zaman içinde sabitliği, gerçekte, Marx'ın, Kapital'in III. Cilt'indeki kendi azalan kâr haddi irdelemesine ve I. Cilt'inde de mutlak ve nispî artık-değer hadleri irdelemesine karşıttır. Bu durum, bir kez daha, Marx'ın aritmetik uygunluk nedeniyle sık sık, hiç de genel modelinin bir parçası olmayan varsayımlarda bulunduğunu göstermektedir. Burada okuru, artık-değer haddinin kesimler-arası eşitliğine ilişkin yorumumuza gönderdiğimiz açıktır. (Bkz. Bölüm VI'da 3. dipnot) yukarda.

TABLO III

Genişleyen Yeniden-Üretime Sayısal Örnekler

Yıl		C_i	V_i	M_i	Y_i	
1	kesim I	4000	1000	1000	6000	1. Yıl İçin Başlangıç Şeması **Ex ante**
	kesim II	1500	750	750	3000	
		5500	1750	1750	9000	"Birikim ereğiyle değiştirilmiş düzenleme"
2	kesim I	4400	1100	500	6000	2. Yıl İçin **Ex Post** Şema
	kesim II	1600	800	600	3000	
		6000	1900	1100	9000	
3	kesim I	4400	1100	1100	6600	2. Yıl İçin Başlangıç Şeması
	kesim II	1600	800	800	3200	
		6000	1900	1900	9800	
4	kesim I	4840	1210	550	6600	2. Yıl İçin **Ex Post** Şema
	kesim II	1760	880	560	3200	
		6600	2090	1110	9800	
5	kesim I	4840	1210	1210	7260	3. Yıl İçin Başlangıç Şeması
	kesim II	1760	880	880	3520	
		6600	2090	2090	10780	
6	kesim I	5324	1331	605	7260	3. Yıl İçin **Ex Post** Şema
	kesim II	1936	968	616	3520	
		7260	2299	1221	10780	
7	kesim I	5324	1331	1331	7986	4. Yıl İçin Başlangıç Şeması
	kesim II	1936	968	968	3872	
		7260	2299	2299	11858	
8	kesim I	5856	1464	666	7986	4. Yıl İçin **Ex Post** Şema
	kesim II	2129	1065	677	3872	
		7985	2529	1344	11858	
9	kesim I	5856	1464	1464	8784	5. Yıl İçin Başlangıç Şeması
	kesim II	2129	1065	1065	4259	
		7985	2529	2529	13043	
10	kesim I	6442	1610	732	8784	5. Yıl İçin **Ex Post** Şema
	kesim II	2342	1172	745	4259	
		8784	2782	1477	13043	
11	kesim I	6442	1610	1610	9662	6. Yıl İçin Başlangıç Şeması
	kesim II	2342	1172	1172	4686	
		8784	2782	2782	14348	

Sermayeciler artık-değerin tümünü gelir olarak harcamayıp sermaye biçiminde öndelerler. Buradaki basit kural şudur: $\mathbf{M}_1$'in -I. kesimdeki artık-değer- 1/2'si sermaye olarak biriktirilir. Organik bileşim $\mathbf{g}_1$'i 4/5 düzeyinde korumak için, $\mathbf{M}_1$'in 1/2'sinin yalnız 4/5'i değişmez sermaye olarak öndelenir. Demek oluyor ki, 1000'lik $\mathbf{M}_1$'in 400'ü değişmez sermaye olarak, 100'ü değişir sermaye olarak öndelenmekte, 500'ü ise gelir halinde II. kesimin mallarına harcanmaktadır.

I. kesim sermayecilerine ilişkin bu gelişigüzel (**arbitrary**) kural, sistemi bütünüyle kapar, çünkü bu durumda, **ex post** $\mathbf{Y}_1 = \mathbf{C}$ ve $\mathbf{Y}_2 = \mathbf{M} + \mathbf{V}$ biçimindeki denge özdeşliklerini kurabiliriz. **Ex post C**, **V**, **M**, başlangıç ya da **ex ante** kategorilerden farklıdır. Bunlar, nihaî harcama (değer cinsinden) olarak ortaya ne çıkacaksa, odurlar. Nitekim, **ex post** şemadaki **M**, toplam artık değer değil, sermayecilerin satın aldığı ücret mallarının değeridir. **Ex post M**, fiyat cinsinden ya da değer cinsinden, ne artık-değerle özdeşlenebilir, ne de bir sömürü ölçüsü olarak kullanılabilir. (Bu son derece önemli noktaya ilerde döneceğiz. Şimdilik, bu ayrımın, Baran ve Sweezy'nin azalan kâr haddi yasasına ilişkin eleştirileriyle ve bu yasanın yerine ileri sürdükleri çoğalan artık (**surplus**) yasasıyla büyük ölçüde ilişkili olduğunu söyleyelim).

I. kesimin kararı ve özdeşlikleri verilmişken, II. kesim bu şemadaki açığı kapatır. **Ex ante** kategorileri yıldız işareti ile gösterelim ve her zaman olduğu gibi bunların doğrudan doğruya gözlemlenemeyeceğini hatırda tutalım. Öyle ise, **ex post** $\mathbf{C}_1 = \mathbf{C}_1^* + 1/2\ \mathbf{g}_1\mathbf{M}_1^*$ ve $\mathbf{C}_2 = \mathbf{Y}_1 - \mathbf{C}_1$. Demek ki, $\mathbf{Y}_1^* > \mathbf{C}^*$ olmasına karşın $\mathbf{Y}_1 = \mathbf{C}$. $\mathbf{C}_2$ verilmişken $\mathbf{V}_2$'nin $\mathbf{g}_2$ tarafından belirlendiği kolayca görülür -organik bileşimin 2/3 düzeyinde tutulması gerekmektedir. Böylelikle, II. kesimin $\mathbf{M}_2^*$'ından gerçekleştirilen net birikim olarak $\mathbf{C}_2 - \mathbf{C}_2^*$ ve $\mathbf{V}_2 - \mathbf{V}_2^*$ elde edilir; kalan ise gelir olarak ücret mallarına harcanır.

Gelgelelim, biriktirme kararının birtakım yargıları vardır. Şimdi, I. kesim sermayecileri, üretken sermaye halinde üretime koşulduğu zaman 1100'lük artık-değer ve üretken sürecin sonunda 6600'lük verilmiş toplam değer üretecek olan, 4400 $\mathbf{C}_1$ ve 1100 $\mathbf{V}_1$ öndelemektedirler. Aynı şekilde, II. kesimdeki toplam çıktı 3200'dür, çünkü öndelenmiş sermaye 1600 + 800'dür. Öyle ise, 1. yılda üretilmiş toplam değerin

ex post harcamalarla karşılanması -emilmesi-, 2. yıl için benzer bir **ex ante** dengesizliği içermektedir. Bir kez daha, $\mathbf{Y}_1^* > \mathbf{C}^*$ ve $\mathbf{Y}_2^* < (\mathbf{V}^* + \mathbf{M}^*)$. Bir kez daha, I. kesim sermayecilerinin $\mathbf{M}_1^*$'ın 1/2'sini biriktirme yolundaki kararları, denge denklemlerini **ex post** tatmin edecek sayıları oluşturacaktır.

Ex ante dengesizlik (**disequilibrium**) koşullarından **ex post** uyuma varılan sürece eleştirel bir gözle bakmadan önce, çözümün nicel boyutlarını sınayalım (Tablo IV). Toplam değer-çıktı, 6000'den altıncı yılda 14.348'e çıkmaktadır. Bu, büyüme haddinin %9 olduğu birinci yıl dışında, yılda %10'luk bir aynı-karar büyüme haddini işin içine katar. Makine malları çıktısının değeri, yılda %10'luk bir aynı-karar büyüme gösterir. Değer kâr haddi (bizim yazış biçimimize göre $\overline{\mathbf{p}}$) %24 düzeyinde sabittir. Eşit sömürü haddi ve sermayenin eşitsiz organik bileşimi verilmişken, **bir kesimdeki değer kâr haddi öbüründekinden farklıdır**. I. kesim sermayecisinin ücret mallarına yaptığı harcama, her yıl %10 artar (değer cinsinden). Bir yıldan ötekine değişen şey, II. kesim sermayecilerinin ücret mallarına yaptıkları harcama ve bunun içerdiği, aynı kesimin birikim haddidir. Tablo IV'te, II. kesim sermayecilerinin ücret mallarına yaptıkları harcamanın 600'den 560'a, 616' ya, 678'e, 745'e... çıktığını görmekteyiz. Söz konusu harcamalar ancak ikinci yıldan sonra %10 büyümeye başlar; birinci yılda yaklaşık %6 azalır.

Bu örnekteki fiilî büyüklükler üzerinde fazla durmak gereksizse de, çok önemli bazı sorunların su yüzüne çıktığı kesindir. Bu örnekte, değer kâr haddinin sabit olduğu ve sermayenin topyekûn organik bileşiminin artış eğilimi içinde bulunmadığı kapitalist bir ekonomi söz konusudur ve bu ekonominin gücü, sonsuza kadar %10'luk bir büyümeyi gerçekleştirmeye yetmektedir. Bu örnek, kapitalizmin bunalımsız büyüme imkânına işaret etmeyi mi amaçlamaktadır, yoksa, bu kadar çok denge koşulunun eş anlı olarak tatmin edilmesinin ne kadar ihtimal dışı olduğunu göstermek için mi tasarlanmıştır? Her yıl üst üste bu koşulların yerine gelmesini sağlayan mekanizma hangisidir?

I. kesim sermayecilerinin artık-değerlerinin yarısını yatırmalarını öngören kuralın gelişigüzelliğine daha önce işaret etmiştik. Sermayecilerin yalnız kendi sanayileri içinde yeniden-yatırımda bulunduklarına da

TABLO IV

Genişleyen Yeniden-Üretim: Bir Özet Bakış

	Toplam Çıktı Değeri	Çıktı Değerinde Değişme	Makine Malları Çıktısının Değeri	Çıktı Değerinde Değişme	Değer Kâr Haddi	Sermayecilerin Ücret Mallarına Harcamaları	
	$Y_1 + Y_2$	$\Delta(Y_1 + Y_2)$	Y_1	ΔY_1	$M^*/(C^* + V^*)$	kesim I	kesim II
1	9000		6000			500	600
2	9800	800 (%9)	6600	600 (%10)	1750/7250 = 24	605	560
3	10780	980 (%10)	7260	660 (%10)	1900/7900 = 24	605	616
4	11858	1078 (%10)	7986	726 (%10)	2090/8690 = 24	666	678
5	13043	1185 (%10)	8784	798 (%10)	2299/9559 = 24	732	745
6	14348	1304 (%10)	9662	878 (%10)	2529/10514 = 24		

dikkat edilmelidir; tüm yatırımlar iç finansmanla karşılanmaktadır. Bu sorunlar üzerindeki kararlarında sermayecileri güden nedir? Belirli bir parasal kâr haddini koruma isteği midir? Yoksa, iki kesimdeki parasal kâr hadleri arasındaki açığı kapatmak arzusu mudur? Kârların eşitlendiği ve fiyatların saptandığı süreci bilebilmek için, değerlere karşılık olan fiyatları ve her yılın parasal kâr haddini bilmemiz gerekir. Öyle **olabilir** ki, fiyatlar düzeyinde, değer tutarlarının denge büyüme kalıbı bozulur. Açıktır ki, genişleyen yeniden üretim sorununu fiyat alanında koymamış olması, Marx'ın bir eksikliğidir. Marx, genişleyen yeniden üretim sorununu P – P′ devresinde de belirtik olarak çözmez. Para dolaşımını bu şemaya sokma yolundaki çabaları da eksik ve tatminkâr olmaktan uzaktır. Rosa Luxemburg'un Marx'ın şemasına yönelttiği eleştirinin yüreğinde yatan, gerçekte, budur.[2]

Rosa Luxemburg, dengeli kapitalist büyüme betimlemesini gerçekçi bulmayarak reddeder. Büyüme haddinde bir yıldan ötekine görülen dalgalanmalar ve bir kesimin öbürü karşısında eşitsiz büyümesi, ona göre, kapitalizmin ana özellikleridir.[3] Marx'ın modeli çevrimsel (**cyclical**) büyümeyi ve birikim bunalımlarını açıklayamaz. Hatta model, Marx'ın **Kapital**'in I. ve III. Ciltlerindeki konumu ile çelişmektedir. Marx, kapitalist sistemin, «üretici güçlerin sınırsız genişleme kapasitesi ile kapitalist bölüşüm koşulları altında toplumsal tüketimin sınırlı genişleme kapasitesi arasındaki içte yatan (**inherent**) çelişki» den kurtulamayacağı görüşündeydi. Kâr haddinin azalma, sermayenin organik bileşiminin yükselme, yedek işçi ordusunun artma eğilimi -bütün bunlar, Marx tarafından **Kapital**'in II. Cilt'inde ana çizgileri çizilen ve yukarda özetlenen genişleyen yeniden üretim şemasında yer almaz. Eğer sadece I. kesim sermayecilerinin her yıl artık-değerlerinin yarısını yatırma yolunda verecekleri karara bağlı ise, dengeli büyümeyi sürekli kılmak sorun değildir. Bu işte bir yanlışlık olduğu açıktır.

2 Burada ve bundan sonraki irdelemedeki gönderme (28)'edir.

3 bkz. (28), s. 343.

XIV. BÖLÜM

ROSA LUXEMBURG'UN ELEŞTİRİSİ

Rosa Luxemburg, ilkin, sistemin yılda %10 genişlemesini neyin özendirdiğini sorar. I. kesim neden %10'luk bir hızla genişleyecektir? Sermayeciler neden biriktirme kararı vereceklerdir? Marx, bu irdelemede, teknik değişme sorununu - değerleri sürekli olarak değiştiren, rakiplerle başa çıkmak için sermayecileri birikime zorlayan, üretim yöntemlerindeki devrim- yok saymıştır. Değer tutarları, teknik değişmeden dolayı değil, artık-değer birikiminden dolayı, verilmiş hadlerde büyür. O halde, birikimin itici gücü nedir?

Yukarıda basit yeniden üretimi geride bıraktığımız başlangıç durumundan yola çıkalım. Açıktır ki, makine malları üretiminde, çıktının kullanım haddine oranla bir değer fazlası söz konusudur. 500 değer birim makine malına olan fazladan talep nereden gelecektir? Marx'a göre, I. kesimin sermayecileri, 400 birimi kendileri için talep etmeye karar verirler. Şu ya da bu sebeple genişlemeye karar vermişlerdir. Davranışları aklî (**rational**) olduğuna göre, şu anda bir talep açığı ile karşı karşıya olmalarına karşın, gelecekte, ürünlerine olan talebin artacağına ilişkin bekleyişleri olması gerekir. 400 yatırdıklarını kabul edersek, değişir sermayeye harcamak üzere gene de 100 birime ihtiyaçları olacaktır. Ne var ki, işçilerine -hem eski hem yeni- makine malları ile ödemede bulunamazlar. 6000'lik (ya da kendi kullanımları için 4400 çıkardıktan sonra kalan 1600'lük) çıktılarının tümünü satmak, paraya dönüştürmek, sonra da daha çok işçi için piyasaya çıkmak zorundadırlar. Sermayenin üç devresinin terimleri ile dile getirecek olursak, $M' - P' \rightarrow M$ devresinden geçmeleri gerekmektedir. Çıktılarını satmaları, paraya dönüştürmeleri, 100 ek değer birimini değişir sermaye olarak öndelemeleri ve 500

birimi ücret mallarına harcamaları, kendilerine bir piyasa bulmalarına bağlıdır. Bu piyasayı aritmetik şemada II. kesim sağlamaktadır. II. kesim, I. kesimin %10 büyüyebilmesi için, oldukça keyfî olarak, 1500 + 100'lük makine malları arz fazlasının tümünü tüketmeye karar verir. Süreç içinde, onlar da, 3000'lik çıktılarının tümünü satmak zorundadırlar. **Ex ante**, artık-değerlerinin 1/2 kadarını biriktirmek, I. kesimin sermayecilerinin aklına esmese, II. kesim, ürünlerine karşı talep fazlası (değer cinsinden) gibi mutlu bir durumla karşılaşır. Ama gene de, I. kesimden 100 ek değer birimi makine malı almadan önce, ürünlerini satmaları gerekmektedir. Bu karşılıklı satışın teminatı nedir? 100 birim değişmez sermaye satın alacak para II. kesime nereden gelecektir?

Marx'ın bir deneme niteliğinde ima ettiği cevap, geçmiş yıllardan kalma bir para gömüsünden geleceği biçiminde idi. Bu para gömüsü, p'nin birikmiş harcanmamış kısımlarından meydana gelebilir, örneğin aşınma (**depreciation**) rezervi. Ne var ki, sorun, geçmişteki bir gömüye değil, gelecekte umulan talebe ilişkindir. 100 birim değişir sermaye satın almayı finanse edecek parayı bulabilmiş olsa dahi, I. kesim aslında neden genişlemek istemektedir? Sermayecilerin tüketimi için olamaz, çünkü büyüme olmadan daha çok tüketimde bulunabilirler; her halde, Marx'a göre kapitalizmin itici gücü sermayecilerin tüketimi değil, kârdır. Birikimi devindiren şey, işçilerin artan talepleri olamaz; işçiler, kullanılmadıkları (istihdam edilmedikleri) zaman, ücret mallarını talep edemezler ve onların sürekli kullanımı (istihdamı) birikime bağlıdır; bunun tersi olmaz. «Bu demektir ki, kapitalist üretimin çıkış noktası, verilmiş bir işçi sayısı ve bunların talepleri değildir, bu etmenlerin kendileri sürekli olarak dalgalanmaktadır; sermayecilerin kâr beklenişlerinin bağımlı değişkenleridir.»[1]

Aynı mantıkla, sermayecilerin ya da işçilerin nüfusunun artışı da büyümeyi açıklayamaz. Marx, rantiyelerden, din adamları sınıfından, devlet memurlarından, öğretmenlerden oluşan bir «orta sınıf»ın varlığını muhtemel bir talep kaynağı olarak görmez, çünkü bunlar gelirlerini artık-değerden çıkarmaktadırlar ve sermayecilerin ücret mallarına zaten

1 Bkz. (28)

yaptıkları harcamadan başka bir talepleri olamaz. («Üçüncü» sınıf ya da üçüncü kesim, gene de, Marksistler arasında son zamanlarda kapitalizmin dikkate değer varkalma (**survive**) ve genişleme kapasitesi üzerine yapılan tartışmalarda kaçılan önemli bir sığınaktır. Bunu ilerde tartışacağız). Marx, artık-çıktıyı öteki kapitalist ülkelere süren dış ticaret fikrini de reddeder. Bu, tek ülke için geçerli olabilir, ama kapitalist sistem bir bütün olarak alındığında, sorun ortadan kalkmaz.[2] (Şunu da eklemek gerekir ki, bu reddedişe karşın, bir tek ülkenin sermayecileri için, kendi bunalımlarının çözülmesi açısından uluslararası ticaretin taşıdığı önem oldukça açıktır. Uluslararası ticaret ve ödemeler alanında İkinci Dünya Savaşı sonrası bunalımların birçoğu, bazı ülkelerin, daha az başarılı rakipleri aleyhine olarak birikim sorunlarını dış ticaret aracılığıyla çözme yolundaki başarılı çabalarından ileri gelmektedir).

Dolayısıyla pürüz olduğu gibi kalır. Genişleyen yeniden üretim şemasında, her iki kesimin sermayecileri, sonsuza kadar birbirlerine alıp satarak, toplam ve artık-değeri gerçekleştirebiliyorlarmış gibi görünürler. Gerçekleşme sorunu yoktur, para bunalımı yoktur, birikim sürçmelere uğramaz. Bu, Marx'ın kendisinin kapitalizmin içte yatan çelişkilerini vurgulayışı ile çelişmektedir. III. Cilt'teki bunalımlara uğramış ve kâr haddinin uzun dönem azalma eğilimi ile yüz yüze gelmiş kapitalizm manzarası ile II. Cilt'in yumuşak genişlemesi arasındaki bu çelişkidir ki, **Marksist dinamiğin çözülmemiş merkezî sorunudur**. Bu sorun, I. Cilt ile III. Cilt arasındaki değer-fiyat çelişkisinden -Böhm Bawerk'ten bu yana iktisatçıların pek çok tartıştıkları dönüşüm sorunu- çok daha önemlidir.

1890'larda Rus Marksistleri arasında bu soruna ilişkin olarak yoğun bir tartışma yürütülmekteydi. Rosa Luxemburg'un eserinin büyük bir kesimi, Tugan-Baranovskiy, Lenin ve önde gelen Rus Narodnikleri ile legal Marksistlerinin birçoğunun katıldıkları bu tartışmaya ayrılmıştır. Gelgelelim, onlar, sorunu Marx'ın bıraktığı yerin ilerisine götürememişlerdir. Rosa Luxemburg, kitabının son kesiminde, bu soruna ilişkin kendi çözümünü öne sürer. Bundan sonraki kesimi onun çözümüne ayıracak, sonra da sorunun neden ortaya çıktığı konusuna değişik bir açıdan bakacağız.

2 Rosa Luxemburg, (28) içinde, bu nokta üzerinde Marx'tan büyük ölçüde alıntı yapmaktadır.

XV. BÖLÜM

ROSA LUXEMBURG'UN ÇÖZÜMÜ[1]

Rosa Luxemburg'un çözümü, kapitalist genişlemeyi, kapitalist olmayan (kapitalizm-öncesi) üretim tarzları ile kuşatıldığı gerçekçi bir toplumsal bağlama yerleştirmektir. Marx'ın teorik modelde yaptığı gibi kapitalist tarzın evrensel olarak hüküm sürdüğünü varsaymak yerine, kapitalist bir tarzın yurt içinde kapitalizm-öncesi bir temel üzerinde doğduğunu ve yurt dışında kapitalizm öncesi ülkelere de girebildiğini öne sürer. Kapitalizmin 19. yüzyıldaki genişlemesi açısından dış ticaret ve emperyalizm daha gerçekçi bir çerçeveyi oluşturur. Rosa Luxemburg, bunları, genişleyen yeniden üretim modeline katıştırır.

Rosa Luxemburg'un analizi, biçimsel **(formal)** olmamakla birlikte, oldukça ayrıntılıdır. Kapitalist dünya içindeki ve özellikle kapitalist olmayan dış âlem ile yapılan uluslararası ticaretin, değerin, özellikle artık-değerin gerçekleşmesini kolaylaştırmasına örnek olarak Britanya pamuklu dokumalarının (II. kesim) Hindistan gibi yabancı piyasalara satılışını ve Britanya demiryolu donatımının (I. kesim) Avrupa ülkeleri ile ABD'ye ihracını sayar. Genişleyen yeniden üretim için gerekli olan hammadde biçimindeki değişmez sermaye artışı, Doğadan elde edilen mevcut malzemenin kullanılmasında verimin artırılmasıyla ve bizzat kapitalist olmayan ülkelerden sağlanır. Birçok tüketim malı ve üretim aracı da kapitalist sistemin dışında üretilir -Rusya'dan Britanya'ya tahıl ithali. Uluslararası ticaret, böylece, artık-değerin gerçekleşmesini ve yurt dışından hammadde sağlanarak daha çok artık-değer üretilmesini kolaylaştırır.

1 Bu Bölümün malzemesi, (28)'in «Birikimin Tarihî Koşulları» üzerine 3. kesiminden alınmıştır.

Genişleyen yeniden üretim için gerekli olan işgücü nereden gelir? Değişir sermaye miktarı, her yıl, sermayenin genişlemesi ile atbaşı genişlemeye devam eder; ancak bu durum, ek iş gücünün el altında olmasını gerektirir. Burada da, Luxemburg, kapitalizm-öncesi kesimlerin -zanaatkârlar, tarım emekçileri, kapitalist olmayan ülkelerden uluslararası göç (İrlandalıların ABD'ye göçü)- dağılmasını anar. Bu, kapitalist kesimin kapitalist olmayan kesime bağımlılığını gösterir. Rosa Luxemburg'a göre, kapitalizm, kapitalist olmayan pazarlara ve ikmal kaynaklarına el atarak, kapitalist olmayan dünyayı kendi suretine benzetir. Kapitalist-olmayan dünyada, toprakta ve doğal kaynaklarda özel mülkiyet ve ücretli emek koşulları ile birlikte, meta mübadelesine geçilir. Böylece çelişkilerden kaçmaya çalışılırken, gene, çelişkilerle karşılaşılır.

Öteki kapitalist ülkelerle, özellikle kapitalizme geçmeye uğraşan ülkelerle ticaret konusunda, Rosa Luxemburg, uluslararası ikrazatın-yurt dışına özel sermaye akımları- rolünü vurgular. Bunlar, borç veren ülkelerin artık-ürününün satın alınmasının finansmanını kolaylaştırırlar ve borç veren ülkenin yeni doğmakta olan bu ülkeler üzerindeki nüfuzunu korurlar. Böylece, ister kapitalizm-öncesi, ister yeni kapitalist olsun, borç alan ülkenin köylüleri ve proletaryası sırtından, **artık-değer gerçekleşmiş olur.** Eski ülkenin yumuşak genişlemesi, kısmen, yeni ülkenin köylülerinin omuzlarına bindirilen bir vergiyle finanse edilir.

Rosa Luxemburg'un son olarak andığı etken militarizmdir. Bu noktada, silah imal eden üçüncü bir kesimi analizine dahil eder. Başlangıçta, 100 birim değişir sermaye, örneğin enflasyon yoluyla cebrî tasarruf gibi yöntemlerle işçilerin elinden çekip alınarak ellerine geçen geçim aracı miktarı kısılır. Bu, derneşik **(aggregate)** toplumsal ürünün (I. ve II. kesimin çıktısı) azalışına yol açar, ama bu azalış, Rosa Luxemburg'un modelinde toplam artık-değerin azalmasını gerektirmez. Derneşik toplumsal üründeki azalış, değişmez sermaye ve değişir sermayenin azalması dolayısıyla meydana gelmiş olabilir. Bu üç kesimlik modelin biçimsel ayrıntıları sergilenmeye değerdir.

Rosa Luxemburg'un, yukarda irdelediğimiz genişleyen yeniden üretim sergilemesinden farklı (ama gene **Kapital**'in II. cildinden alınma) örneğinde, model şu biçimi alır:

Başlangıç Şeması

	C_i	V_i	M_i	
I	5000	1000	1000	7000
II	1430	285	285	2000
	6430	1285	1285	9000

Şimdi, diyelim ki, işçilerin eline geçim aracı olarak yalnız 1185 değer birimi geçmekte, 100 birim ise silahlanmaya gitmektedir. Silah sanayiinde sermayenin organik bileşimi öteki iki sanayide olduğu gibi 5/6, sömürü haddi ise %100 olsun. III. kesim şu biçimi alacaktır:

$$71,5 + 14,25 + 14,25 = 100$$

Geçim araçları talebindeki 100 birimlik azalış, I. ve II. kesimdeki bütün miktarları değiştirir. Sonuçta şu şemayı elde ederiz:

	C_i	V_i	M_i	
I	4949	989,75	989,75	6928,5
II	1358,5	270,75	270,75	1900
	6307,5	1260,50	1260,50	8828,5

Ne var ki, artık-değerin düşmesi için bir sebep yoktur, çünkü değerce azalan şey, yalnız işçilerin geçimidir. Derneşik **(aggregate)** toplumsal üründeki 171,5 birimlik azalma, eğer mümkünse, artık-değerden değil, değişir sermayeden çıkmalıdır. Derneşik **(aggregate)** değişir sermayedeki 171,5 birimlik azalma, sonuçta, derneşik **(aggregate)** ürünün aşağıdaki bileşimine yol açabilir:

$$6430C + 1113,5V + 1285M = 8828,5$$

Ayarlamanın değişir sermaye yerine değişmez sermayeden gelmesi halinde,

$$6307,5C + 1236V + 1285M = 8828,5$$

elde edebiliriz. Öyle ise, silahlanma kesintisinin etkisi, derneşik **(aggregate)** toplumsal ürünün azalışı biçiminde kendini gösterir. Her

ne kadar silah çıktısının değeri, Marx'ın tanımına göre, derneşik **(aggregate)** toplumsal ürün içinde yer almamakta ise de, I. ve II. kesim çıktısının satılması için bir piyasa oluşturmaktan geri kalmaz.

Bireysel sermayeciler açısından değişen bir şey yoktur, çünkü 100 birim geçim araçlık piyasanın yerini 100 birim silahlık bir piyasa almıştır. Silahlar vergileme yoluyla ödendiğinden, bunların piyasada satılmaları gerekmez. Buna karşılık, silahlanma kesimi, öteki kesimlerden girdi satın alır.

Değişir sermayedeki azalış, enflasyon yoluyla finanse edilmişse, bütün malların fiyatları yükselecek, ama bu yükseliş, söz konusu saptırmanın sonucunda aynı orantıda olmayacaktır. 100 birim silahı (cari millî gelir muhasebesi pratiğinde olduğu gibi) 8828,5'e eklersek, 8928,5 değer birimi millî gelir elde ederiz. Parasal çıktı değerini gene de türetmemiz gerekir, çünkü sonuçta daha yüksek bir parasal çıktı değeri elde etmemiz **mümkündür.**

Bu noktanın, maliye politikası çarpanları sorunu ile ilgisi vardır. Marksist millî gelir muhasebesi yerine modern uygulamayı izlediğimizde, 100 birim vergileme ile finanse edilen 100 birim silahın çarpanı birden büyük olabilir. Bu sorunu, Keynes'in modern Marksist iktisat üzerindeki etkisini irdelerken ele alacağız. Şu kadarını belirtelim ki, bu nokta, yani Marx ve Rosa Luxemburg'un genişleyen yeniden üretimin fiyatlara ilişkin vargılarıyla ilgilenmemiş olmaları, sorunu analiz edişlerindeki büyük bir eksikliktir. Sorunu yalnız değer cinsinden koyarak, meta mübadelesinde gerçekleşme sorunlarının ortaya çıktığı süreci tam olarak araştırmamışlardır. Bu kolay bir sorun değildir. Gene de bundan sonraki bölümde, çözümün hangi yönde bulunabileceğine işaret edeceğiz.

XVI. BÖLÜM

GENİŞLEYEN YENİDEN-ÜRETİM: EK DÜŞÜNCELER

Kapital'in I. Cilt'inin başında çok vurgulanan ve dönüşüm sorunu açısından o kadar önemli olan, değerler ile fiyatlar arasındaki ikili ilişkiye, Marx, II. Cilt'te genişleyen yeniden üretimi irdelerken, değinmez. Bortkiewicz'in çözümünden bildiğimiz gibi, değer kâr haddi ile parasal kâr haddi sistematik olarak ıraksayabilirler. Değerleri fiyatlara veya fiyatları değerlere çevirme sorunu, basit yeniden üretimde, oldukça çetin bir sorundur. Bu evrede de yok sayılamayacağı açıktır. Bunun nedeni, yalnızca, mantıkî bir alıştırmanın çekiciliği değildir. Kapitalist ekonominin bunalımları mübadele alanının içinde ortaya çıkar - daralma **(slump)** sırasında fiyatlar düşer, arz fazlası meydana gelir, krediler daralır, firmalar iflâs eder, işsizlik artar vb. Bunalımları açıklayan yapısal modelin değer ilişkileri -sömürü haddi, sermayenin organik bileşimi, sınıf ayrılığı- cinsinden olmasına karşılık, bu bunalımların belirmesi fiyat ilişkileri düzeyindedir.

Bunalım teorisinin, hem fiyat ilişkileri, hem de değer ilişkileri düzeyinde olması, mutlak bir gerekliktir, çünkü sermayeciler ve işçilerin davranışı, fiyatlara, kârlara, ücretlere, maliyet-fiyat oranlarına vb. göredir. Bu, daha önce değer ilişkilerinin özelliğini yapısal denklemler olarak gösterişimizle çelişiyormuş gibi görünebilir. Aslında ortada bir çelişki yoktur. Değer ilişkileri, Neoklasik iktisat teorisinde söz edilen anlamda **davranışsal denklemler** değildir. Değer ilişkileri, iktisadî süreçteki bireysel taraflarca algılanmaz. Yalnız ekonomi politikçi, bir bilimci

olarak, görünüşteki davranışsal ilişkilerin altında yatan değer ilişkilerini keşfeder. Marx'ın bilim görüşü budur. Marx, «bayağı iktisada» görünüşte olanın ötesine geçmediği için saldırmıştır. Doğrudan doğruya Marx'ı aktaralım: «Şeylerin dış görünüşü ile özü doğrudan doğruya çakışsaydı, her türlü bilim gereksiz olurdu.»[1]

Ekonominin sürekli bir hızda büyümesi için I. kesimin artık-değerinin yarısını yatırma kararı, ancak, «plancı» ya da ekonomi politikçi açısından, birikim bunalımları sorunlarına bulunmuş bir çözüm olabilir. Çünkü onlar, ekonominin modelini, davranışsal denklemler halinde değil, özsel **(essential)** değer ilişkileri halinde kurarlar. Bireysel sermayeci için ise, dengeli büyüme kavramı fazla önem taşımaz; o, kararlarını, azamî kâr elde etmek için verir. Sermaye, en yüksek getiri haddi arayışı içinde, bir firmadan öbürüne ya da bir sanayiden öbürüne akar, o arada sanayiler arasında kâr haddini eşitler. Marx, bu sorunla, sermayenin üç devresini sergilerken, çok ilgilenmiştir. Gerçekten, parasermaye devresinin önemi şuradan gelir: Meta-sermaye bir kez paraya dönüştürülünce, sermaye «doğal biçimi» ile var olur ve herhangi bir yere yeniden-yatırılabilir ya da gelir olarak harcanabilir. I. kesimin artık-değerinin yarısını yatırma kararı, fiyat ve kâr hareketleri açısından akla uygun hale getirilmelidir.

Dengeli büyümeden bir sapışın -diyelim, bir kesimde sömürü haddinin ötekine göre yükselmesi sonucu- vargılarını inceleyeceksek, derneşik düzeyde dahi, bu incelemeyi ancak millî gelir verileri üzerinde yapabiliriz. Örneğin, ücret mallarına harcanan artık-değer miktarı artı değişir sermaye olarak öndelenen miktar, fiyat cinsinden, toplam tüketim harcamaları biçiminde gözükecektir. Silahlanma kesiminin oynadığı rolün irdelenmesine gelince; 100 birimlik bir sapmanın Marx'ın tanımlarına göre derneşik **(aggregate)** toplumsal sermayede 171 birimlik bir azalmaya yol açmasına karşın, millî gelir verilerinde bunun aynı biçimde belirmesinin gerekmediğini gözlemlemekteyiz. 100 birim silahlanma çıktısı millî gelire ekleneceğinden, en çok 71 birimlik bir azalış olacaktır. Kaydedilen fiilî rakam, bundan başka, nispî fiyat hareketlerine ve fiyat deflatörlerinin kesinliğine bağlı olacaktır. Değer «çarpan»ının - 1,7 ol-

1 Capital III/48/797. (Foreign Languages Publishing House, Moscow baskısı, -ç.)

ması yerine, fiyat cinsinden pozitif bir çarpanla karşılaşmamız oldukça muhtemeldir. Bu nedenle, genişleyen yeniden üretimin fiyatlara ilişkin muhtemel vargılarını araştırmamız yerinde olacaktır.

Gerçekleşme sorununu ele alarak işe başlayalım. Eğer Tablo III basit yeniden üretimi temsil etseydi, I. kesimdeki sermayeciler 6000 yerine ancak 5500 değer birimini gerçekleştirebilirlerdi -1/12 oranında bir eksiklik. Bu durumda, M' - P' evirmesinde (**conversion), fiyatlar değişmedikçe,** (P' - P)'nin, öteki hallere kıyasla, 1/12 oranında küçüldüğünü saptayacaktık. Bütün malları satmanın bir yolu fiyatı indirmek olabilir. Ama bu durumda da, M' tümüyle satıldığı halde, P' istenilen miktara ulaşmayabilir. P''nün umulandan eksik çıkması, gerçekleşmiş kâr haddinin azalmasına, sermayecilerin de P''nü I. kesim yerine II. kesimde M'ye dönüştürmelerine yol açabilir. 1750 birimlik artık-değerin en az 1250 birimi (5/7) ücret mallarına harcanırsa II. kesimin toplam değeri gerçekleşir. Aksi halde, II. kesimde de M' - P' evirmesi istenen düzeye erişemeyecektir. Her iki kesimde de değerin eksik gerçekleşmesi, toplam gerçekleşmiş değerin 9000'den çok daha az olabileceği anlamına gelir.

Öyle ise can alıcı soru şudur: Artık-değer sermayeci tarafından nasıl kullanılır? İktisatçılar bu sorunu -yatırım çizelgesi **(schedule)** sorunu- çeşitli biçimlerde ele almışlardır.[2] Marx, I. kesimdeki net birikim için ½'lik bir katsayı varsaymıştır. II. kesim ise kendi kendini ayarlayacaktır. Fiyat kategorileri ya da fiziksel girdi-çıktı kategorileri cinsinden kurulan birçok büyüme modelinde, sermayecilerin tüm gelirinin ya da sermayecilerin ve işçilerin tüm gelirlerinin sabit bir oranının tasarruf edildiğini ve her iki halde de otomatik olarak yatırıldığını varsaymak âdet olmuştur. Daha karmaşık olan şemalar, tasarruf ve yatırım kararlarının, farklı varlıkların **(asset)** verim güçlerine -kâr haddi- bağlı olduğunu kabul ederler. Marksist bir model içinde bu sorunlarla ilgilenmemiz, tasarruf edilen ya da yatırılan miktarı «önceden kestirmek» için değildir. Temelde, sermayeciler ya da rant, faiz, kâr payı **(dividend)** kategorileri ara-

2 Yatırım çizelgesi teorisi, burada giremeyeceğimiz kadar geniş bir alandır. Wicksell, Keynes, Kalecki, Irving Fisher ve başkalarının yaklaşımları hep birbirinden farklıdır. Süregelen tartışma üzerine yeni bir irdeleme için, bkz. (13), (Chapter 8, s. 211 - 246.

sında artık-değerin bölüşümü ile de ilgilenmiyoruz. Ama, genişleyen yeniden üretim modeli, kapitalizmin denge dışı (eşitsiz) gelişmesi ile bu gelişmenin sınıf ilişkilerinin serpilmesi üzerindeki vargısal etkisi (daha doğrusu bunlar arasındaki diyalektik ilişki) arasında bağ kurmamıza yardımcı olmalıdır. Model, yeterince geliştirildiğinde, çağdaş kapitalizmi açıklayabilmelidir.

Bu evrede, genişleyen yeniden üretim modelinde fiyatlar ile değerler arasındaki bağa ancak işaret edebiliriz. Tam bir çözüm ancak daha derin incelemeler sonucunda ortaya çıkabilir. Gene de Bortkiewicz'in eseri çizgisinde bir başlangıç yapılabilir. Her iki kesim için yukarda (10a) ve (10b)'de olduğu gibi maliyet ve gelir denklemlerini yazabiliriz. Şimdi, diyelim, I. kesimin ürettiği toplam değerin (Y_1) üretim sürecinde tüketilen toplam değişmez sermaye değerinden, $C_1 + C_2 = C$, farklı olduğunu hatırda tutalım. Böylece

$$p_1Y_1 = (1 + \varrho)(p_1C_1 + p_2V_1) \qquad (15a)$$

$$p_2Y_2 = (1 + \varrho)(p_2C_2 + p_2V_2) \qquad (15b)$$

elde edilir. Can alıcı denklem, toplam değer özdeşliğidir. Bunu, Bortkiewicz'in basit yeniden üretim için yaptığı gibi yazarsak, tüm artık-değerin, ya yatırıldığını ya da tüketildiğini, örtük olarak **(implicitly)** varsaymış oluruz. O halde, (11) yerine,

$$p_1Y_1 + p_2Y_2 = C + V + M \qquad (16)$$

yazabiliriz. (16) verilmişken, sömürü haddi varsayım gereği özdeş ve sabit olduğundan, fiyatlar, yalnızca iki kesimdeki farklı sermaye organik bileşimlerine bağlı olacaktır. Denklem (7)'yi ve Tablo III'teki nicelikleri kullanarak,

$$\begin{aligned} 6/5p_1 &= (1 + \varrho)(1/5p_1 + 1/5p_2) \\ 4/3p_2 &= (1 + \varrho)(2/3p_1 + 1/3p_2) \qquad (17) \\ 2p_1 + p_2 &= 3 \end{aligned}$$

elde ederiz. p_2'yi p_1 cinsinden çözerek $p_2 = 3 - 2p_1$ bulunca, $(1 + \varrho)$ ve p_1'i çözebiliriz. $(1 + \varrho) = \lambda$ olarak alınca, şu denklem elde edilir:

$$\lambda^2 - 11\lambda + l2 = 0$$

Denklemi çözersek, çözümlerden biri olarak, $\lambda = (1 + \varrho) = 1{,}2$ (yaklaşık) elde ederiz. Öyle ise, p_1 1,05'tir ve $p_2 = 0{,}9$. Demek oluyor ki, genişleyen yeniden üretim sistemini basit yeniden üretim sisteminin bir benzeşeni **(analogue)** olarak ele aldığımızda, kâr haddi %20, p_1=l,05 ve p_2=0,9 olmaktadır. Gelgelelim, **denklem** (16) **tüm gerçekleşme sorunlarını yok saydığı için,** bütün bunların, sorunun dinamiğinin araştırılmasında fazla bir yararı olmayacaktır. Bir çeşit Say yasasıdır bu! Bu işlemin, her yılın başlangıç şeması için yinelenmesi, p_1, p_2 ya da q'da da göze çarpan bir değişiklik getirmeyecektir. Fiyatların hemen hiç değişmediği denge patikası **(path)** sürçmelere uğramadan uzayıp gidecektir. Bu durum, gerçekleşme sorunu bir kez yok sayılınca, fiyatların belirleyicilerinin **(determinant)**, sömürü haddi r ve her bir kesimdeki sermayenin organik bileşiminden -$\mathbf{g}_i$- ibaret oluşundan ötürüdür. Nispî fiyatlardaki tek değişme, $\mathbf{Y}_1$'in $\mathbf{Y}_2$'ye oranının her zaman kesinlikle 2/1 değil, 2. yılda 3,3/1,6, 3. yılda 3,63/1,76 ve bunun gibi olması dolayısıyla meydana gelir. Bu, denklem (16)'daki sayıları küçük değişikliklere uğratır.

Bu sorunu ele almanın çok daha uygun bir yolu, III. kesimin (ve dolayısıyla p_3'ün) bulunmayışı nedeniyle, artık-değerin, ya makine malları ya da ücret malları biçimine bürünmek zorunda olduğunu saptamaktır. Marx'ın deyişiyle, bu, artık-değerin, değer biçimi ya da para biçimi karşısında büründüğü maddî biçimdir. Şimdi, I. kesimin çıktısı makine malları olduğunda, I. kesimdeki değer, bütün çıktı birimlerinin satılması ile gerçekleşebilir. Sermayeciler istedikleri kadar lüks tüketimde bulunsunlar, isterse işçilerin ücreti iki katına çıksın, bütün bunlar, sistemi basit yeniden üretimde tutmak için (üretken sermaye olarak) gerekli olandan 500 değer birimi fazla makine malı (ve eşdeğer sayıda makine) üretildiği, sistemin bu makineleri tüketmek için genişlemek zorunda olduğu olgusunu değiştirmez. Makine malları biçimine girmeyen, totolojik olarak, ücret malları biçimine girer.

Sürece mübadele düzeyinde bakalım. Sistem basit yeniden üretim içinde ise, makine mallarında arz fazlası, ücret mallarında ise talep fazla-

sı ortaya çıkar (yani artık-değerin tümü ücret mallarına harcanır). Ücret malları fiyatı makine mallarının fiyatına göre yükselir. Bu, II. kesimdeki sermayecilerin üretimlerini genişletmelerine yol açar. Onların genişlemeye karar vermeleri, sermaye olarak makine malı ve ücret malları talep etmeleri anlamına gelir. Umulan bu kârla ilgili yatırım, ücret mallarına harcanmak üzere ayrılan artık-değer miktarında bir azalmaya yol açacaktır -azalma, değişmez sermaye olarak yatırılan ek miktara tam tamına eşit olacaktır. Böylece, fiyat açığı I. kesim lehine daralacaktır. Ek makine miktarını II. kesime **şimdi ve gelecekte** sağlamak için, I. kesimin sermayecileri kendi çıktı hadlerini artırırlar. Böylece, fiyatlar arasındaki ve kâr hadleri arasındaki açık daralır ve sistemi **ex post** dengeye getirir. Gene de, sistemin genişlemesi, gelecekteki büyümenin sürekliliğine bağlıdır ve dolayısıyla daima bir **ex ante** dengesizlik meydana gelir.

Ne Marx, ne de Rosa Luxemburg bu sorunu bu biçimde ele almışlardır. Biz alternatif bir öneri olarak bu yolu öne sürüyoruz. Soruna bu biçimde bakmanın üstünlüğü şuradadır: II. kesim in kararlarının, Marx'ın sayısal örneklerindeki gibi, tam da, dengenin aynı dönem içinde onarılmasını sağlayacak kararlar olması, son derece düşük bir ihtimaldir. Marx'ın özgün örneği, sistemi I. kesimin devindirdiğini ne kadar ileri sürmekte ise, bizim önerdiğimiz yol da, II. kesimin sistemi devindirmesini ancak o kadar içerir **(imply)**. Dengesizliği başlatan, kesimlerin kâr hadleri arasındaki açık, sistemi ileriye doğru devindiren ise, kesimler arasında kâr hadlerini eşitleme çabasıdır.

Bu sürecin biçimselleştirilmesine burada değil, başka bir bağlamda girişeceğiz. Şimdilik, denklem (16)'yı yeniden biçimlendirmenin değişik bir yolunu sunalım. Amacımız denklemi Bortkiewicz'in özgün formülasyonuna uygun hale getirmektir. Bortkiewicz'in örneğinde toplam değer özdeşliğini aşağıdaki gibi yazdığımızı hatırlayalım:

$$\mathbf{p_1C + P_2V + p_3M = C + V + M = Y_1 + Y_2 + Y_3 = Y} \qquad (11)$$

Yukarıda açıklandığı üzere, genişleyen yeniden üretim örneğinde, Marx, $\mathbf{p_3}$ ve $\mathbf{Y_3}$'ün sıfır olduğunu ileri sürmüştü. Artık-değer, ya **C** ya da **V** biçimini almak zorundadır. **M**'nin β kadar bir oranı, I. kesim ve II. kesimdeki birikim kararlarına bağlı olarak, **C** biçimine bürünecektir.

Geriye kalan, kısmen **V**'ye ek olarak, kısmen de sermayecilerin tüketimi olarak, ücret mallarına harcanacaktır. Sermayecilerin tüketimi, sonunda, işçilerin harcamalarından farklı olmayacaktır. Öyle ise, (16) yerine

$$\mathbf{p_1 (C + \beta M) + p_2 [V + (1 - \beta) M = C + V + M = Y_1 + Y_2 = Y} \quad (18)$$

elde ederiz. Böylece, sistem (17) yerine, yalnız son denklemin değişerek aşağıdaki biçime girdiği bir sisteme geçmiş oluruz:

$$367\mathbf{p_1} + 116\mathbf{p_2} + (\mathbf{p_1}\beta + \mathbf{p_2}\ (1 - \beta)\ )\ 116 = 483$$

Şimdi dört bilinmeyenimiz, $\mathbf{p_1}$, $\mathbf{p_2}$, ϱ ve β, vardır. Biriktirilen oranı gösteren β, öteki üç bilinmeyeni belirleyecektir. Yukarıda altını çizdiğimiz gibi, sorunun bu biçimde sunuluşu, β'nın seçilişinin gelişigüzel **(arbitrary)** olması ve kapitalist üretim sürecine, yani fiyatlara ve kâr haddine bağlanmaması anlamına gelir. Birçok iktisadî model, β = 1 (sermayeciler tüketmezler) ya da β'nın tasarruf eğsinimi **(propensity)** ile ilişkili olduğunu varsayar.[3] Gerçekte, β **dışarıdan verilmez, kendisi, dolaşık, ama şimdiye kadar tatminkâr olarak özgülleştirilmemiş bir tarzda $\mathbf{p_1}$, $\mathbf{p_2}$, ϱ tarafından belirlenir**. β'nın gelişigüzel olarak **(arbitrarily)** verilmiş olduğunu varsaymaya devam edebilir ve fiyatlarla kâr haddini çözebilirdik. Ama bu yanıltıcı olurdu.

Morishima, kitabında, Marx'ın örneğinin matematiksel tasarımını **(representation)** genelleştirmiştir.[4] Morishima, ayrıca, ortak bir tasarruf eğsinimi, α, varsayar, ama **αM** içine hem **C** hem de **V**'ye yapılan harcamaları dahil eder. Böylece, $\mathbf{\alpha M_1}$'in, örneğin $\mathbf{C_1}$ ve $\mathbf{V_1}$'e bölünmesi, g_1 tarafından belirlenir, α'nın belirlenme süreci Morishima tarafından soruşturulmaz. Ama o, Marx'ın modelinin aksine, kesimlerin ikisinde de aynı denge kâr haddinin hüküm sürdüğü bilindiğinde, sermayecilerin her iki kesime de yatırım yapabileceklerini kabul eder. Bu nedenle Morishima, Rosa Luxemburg'un sorunu ile, yani bu dengenin kurulma süreci ile ilgilenmez.

3 Bu modellerden bazılarına bir gönderme için, bkz. aşağıda 4. dipnot.

4 bkz. (37) Chapter 10, s. 117-128.

Morishima'nın matematiksel sunuşu, genişleyen yeniden üretim sisteminin kararlı **(stable)** değil, patlayıcı **(explosive)** olacağını söylemesine imkân verir. Eğer g_2 g_1'den büyük olursa -II. kesimde sermayenin organik bileşimi I. kesimdekini aşarsa-, sistem salınımlı **(oscillation)** patlayıcı, tersi olduğunda salınımsız patlayıcı olur. Böylece, Marx ve Rosa Luxemburg'un saplandığı ikilemin -Marx'ın verdiği örnekte kapitalizmin aynı-karar genişlemesi ile 19. yüzyıl kapitalizminde gözlemlenen eşitsiz gelişme-, I. kesimce yatırılan artık-değerin oranına, iki kesim arasında sermaye akışkanlığının yokluğuna ve II. kesimdeki sermayecilerin davranışının edilgin **(passive)** oluşuna ilişkin katı varsayımın bir vargısı olduğu görülebilir.

Morishima'nın modeli çevrimler, hatta artan şiddette çevrimler yaratmakla birlikte, matematiksel bir koşula, yani sabit, dışarıdan verilmiş bir α değerine, bağlı görünmektedir. Çevrimler (Marksistlerden çoğu, bunun, iki dünya savaşının, çevrimlerin seyrini kesintiye uğratmasından ötürü olduğunu söylese de), kapitalizmin tarihi boyunca patlayıcı olmamışlardır. Bu nedenle önemli olan, öyle bir model kurmaktır ki, çevrimlerin şiddeti artsa da, sistem, tarihî deneyimine uyarak bunların şiddetini azaltma yollarını bulabilsin. Morishima da sorunu bütünüyle değer terimleri ile koyar. Fiyatlar ve kârlar açısından çevrimler sorunu ile ilgilenmez. Şu var ki, eşitsiz gelişme süreci matematiksel bir sonuç olmakla birlikte, aynı zamanda -ve çok daha önemli olarak- tarihî bir süreçtir. Sermaye ihracı, koruyucu gümrükler, devalüasyonlar, gümrük birlikleri, emperyalist yayılma, israfçı harcamalar -tüm bu olgular, kapitalist sistemin eşitsiz gelişme sorunlarının üstesinden gelme yolundaki çabasının bir parçası olarak ortaya çıkarlar. Matematiksel pürüzler çözüldüğüne ve Marx'ın aritmetik örneği derlenip toplandığına (örneğin Morishima tarafından) göre, şimdi, çabalar, sorunu bir tarihî gelişme sorunu olarak koymaya yönelmelidir. Bundan önceki sayfalar, bu yoldaki bir ön-çabayı yansıtmaktadırlar.

XVII. BÖLÜM

AZALAN KÂR HADDİ

Marx'ın geleneksel iktisat teorisinde (ve daha geniş fikrî bağlamda) uzun süre umursanmayışı, iki ana eleştiriye dayanmıştır. Birincisi, Böhm-Bawerk, Wicksteed ve başkalarını izleyerek, emek-değer teorisinin hatalı ve nispi fiyatların bir açıklaması olarak gereksiz olduğunu iddia etmiştir. Marx'ın, I. Cilt'te fiyatların emek içeriğine orantılı olduğunu ileri sürmesine karşılık, III. Cilt'te bu orantılılığı «kanıtlamakta» başarısızlığa uğramasıyla, sorunun kapandığı sanıldı. Emek-değer teorisi, böylece daha iyilerince aşılan teoriler derecesine düşürülüyordu -buna «Düz Dünya görüşü olarak emek teorisi» diyebiliriz. Bu düşünce, ampirik olarak değerlerin emek içeriğine orantılı olamayacağının apaçık oluşunu -Dünyanın yuvarlak oluşunu- da içermektedir. Öyle ise, bu düşünceye göre, emek-değer teorisi, hem mantıkî, hem de ampirik olarak, aşılmıştır. Teorinin savunulmasını sürdürmek, dogmatik bir davranış olacaktır.

Bu görüş, kanımızca, Marx'ta, emek-değer teorisinin ana ereğinin ne olduğunu anlamamıştır. Aritmetik yanılmaları bir kez düzeltilince (Bortkiewicz'in yaptığı gibi), fiyatlar (değer kategorilerine orantılı olmasalar da) değer kategorilerinden türetilebilir. Şunu da eklemeliyiz ki, değerlerin fiyatlara çevrilmesi (ya da tersi), toplumsal dinamiği ortaya koymak için önemli olmakla birlikte, hem mantıkî, hem de ampirik olarak, Marx'ın eleştirmenlerinin olsun, savunucularının olsun, şimdiye kadar tasarladıklarından çok daha karmaşık bir görevdir.

İkinci eleştiri, Marx'ın kehanetlerinin, kapitalist toplumun gidişi ile çeliştiği yolundadır. İşçi sınıfı, ne göreli ne de mutlak olarak, yoksullaşmıştır: Olgun kapitalist ülkelerde sosyalist devrimler meydana gelmemiştir; gündemde olan, yedek işsiz ordusundan çok, tam kullanımdır (istihdamdır) ve Marx'ın öndeyisinin aksine kâr haddi azalmamıştır.[1]

20. yüzyıl kapitalizminin, hele 1945 sonrası Keynes sonrası kapitalizmin, kötümser kehanetlerin çoğu ile çeliştiğini görmezlikten gelmek boşuna olacaktır. Marx'ın birçok savunucusu, geçerliklerini yitirmeyecekleri ya da hiç değilse gelişmelerle çelişmeyecekleri bir biçimde, Marx'ın öndeyilerini **(prediction)** yeniden-tanımlamaya ve akla uygun kılmaya çalışmışlardır. Denilmiştir ki, yedek işsiz ordusu az gelişmiş **(less developed)** üçüncü dünyadır; gittikçe yoksullaşan proletarya üçüncü dünya halklarıdır. Modern işçinin artan veriminin, nispî sömürü haddinin ve dolayısıyla psikolojik anlamda sefaletin artışı anlamına geldiğini kanıtlama yolunda, iyi ki şimdi unutulmuş olan bazı çabalar bile görülmüştür. Bu türden bir son karışa kadar savunma konumuna girmek istemiyoruz. İlgileneceğimiz nokta, Marx'ın öndeyilerini, özellikle azalan kâr haddi hakkındaki öndeyiyi sınama sorunudur.

Bundan sonraki sayfalarda, Marx'ın sorunu ifade edişini ve öndeyiyi sınama yolundaki ayrıntılı çabalardan, hiç olmazsa birini (Gillman'ınkini) gözden geçireceğiz. Öndeyiyi sınama sorununu, özellikle değer-fiyat dönüşüm sorununa ilişkin irdelemelerimizin ışığında, sınayacağız. Ortaya çıkan, bir kez daha, şudur: Marx'ın öndeyileri sınanabilir (yani bunlar yanlışlanabilir), ama sınama biçimi karmaşıktır ve uygulanması çok zor olabilir. Şimdiye kadar kesinlikli olarak **(rigorously)** yapılan ya da rastgele yürütülen sınamalar, değer-fiyat orantılılığına ilişkin, kendilerini geçersizleştiren can alıcı varsayımlarda bulunmuşlardır. Marx, azalan kâr haddi yasası ya da kâr haddinin azalma eğilimi yasasını, tek mallı bir model çerçevesinde irdelemiştir. Burada söz konusu olan kâr haddi, bizim değer kâr haddi dediğimiz haddir. Marx'ın, hatalı Dönüşüm sorunu çözümünde, her sanayinin p'ye eşit bir ortalama (değer) kâr haddi elde etmesini şart koştuğunu, okurlar hatırlayacaktır. Burada $p=M/(C+V)$. **Kapital**'in III. Cilt'inin III. Kısmında, Marx, yasanın geçerli olduğu koşulları irdelemiştir.

1 Sonuç Bölümünde irdelediğimiz (2) ve (15)'e bakınız.

Marx, ilkin, verilmiş bir ücreti ve verilmiş bir iş günü uzunluğunu varsayarak, değişir sermayeyi emekçilerin bir indeks sayısı olarak ifade etme imkânına kavuşmaktadır (varsayımlara dikkat ediniz). Şimdi, verilmiş bir işçi sayısı, artan miktarda maddî üretim araçları ile donatılırsa, bunun, değişir sermayenin verilmiş değer tutarına eşlik eden değişmez sermaye değerinin de büyümesi (eş orantılı olması zorunlu değil) anlamına gelmesi muhtemeldir. Bu varsayımlar altında, sabit bir artık-değer haddi, totolojik olarak, azalan bir kâr haddini gösterir, çünkü daha önce gördüğümüz gibi,

$$\bar{p} = r\left(1 - \frac{C}{C + V}\right) = r\,(1 - g)$$

Yasanın, eğer böyle bir yasa varsa, genel geçerliği sorunu, bu nedenle, yukardaki formüle değil, r, C ve V bileşenlerinin davranışı üzerine yapılan varsayımlara bağlıdır.

Burada eş anlı olarak kullanılacak iki ölçümüz vardır. Birincisi, (verilmiş bir ücrette verilmiş bir süre ile çalışan) emekçilerin hammadde miktarı ile makine ve sabit **(fixed)** sermaye miktarına oranıdır. Bu, (makine **miktarının** kârlardan ve fiyatlardan bağımsız olarak ölçülmesine ilişkin birçok karmaşık sorun doğuran) fiziksel girdi oranıdır. Elimizde bir de toplam değişmez sermaye ve değişir sermaye değeri ile bunlara karşılık olan sermayenin organik bileşimi ifadesi vardır. Aynı şekilde, bütün bu faaliyetin çıktısı, fiziksel birimlerle («reel kullanma değerleri kütlesi») ya da değer terimleriyle ölçülebilir. Verilmiş bir artık-değer haddini varsaymamız, artık-değerin değişir sermaye ile aynı miktarda olması demektir. Ama işçi başına ya da çalışılan saat başına fiziksel çıktı birimleri oranı üzerine bir şey söyleyemeyiz. Bu, verim vb. üzerine daha çok bilgi gerektirir.

Üçüncü bir ölçü vardır ki, fiyatlar cinsinden doğrudan doğruya gözlemlenebilir. Bu ölçü, kaydedilmiş ücret, maliyet, kâr, fiyat vb. rakamlarıdır. Marksist ön deyinin sınanmasında, kârların (daha doğrusu bütün ücret-dışı gelirlerin) parasal değerine ilişkin verileri kullanmamız ve bunları, değişmez ve değişir sermayenin fiyat cinsinden uygun bir

ölçüsü ile, karşılaştırmamız gerekmektedir. r ve g_1 büyüklüklerinin sabit ve verilmiş olduğu basit yeniden üretimde bile fiyatların değerlere orantılı olmadığını daha önce görmüştük. g_1 (ve aynı zamanda r) büyüklüklerinin değiştiği, fiziksel verim artarken iş günü uzunluğunun kısaldığı genişleyen yeniden üretime geçilince, fiyat-değer dönüşümü daha da zorlaşır. Kâr haddinin, rastgele bir ampirizmle, yayımlanmış millî gelir ve servet istatistiklerinden çıkarılması fazla yararlı olmaz.

Büyüme süreci sırasında, her iki kesimde işgücünün fiziksel verimi artar; dolayısıyla aynı değer tutarları, makine ve ücret mallarının ilerleyerek artan fiziksel niceliklerini temsil ederler. Ücret malları sanayiinde verim artışı, işgücü değerini azaltabilir, çünkü kendisini yeniden üret-mesi daha az zaman alacaktır: İşçi sınıfının gücüne ve sınıf mücadelesinin tarihî gidişine bağlı olduğundan, bu verim artışının, ücretler üzerindeki etkisini önceden kestirmek kolay değildir. Marksist iktisat teorisinin yalnız mekanik, tarih dışı bir modelindedir ki, reel ücret haddi, her zaman, geçimlik düzeye ve dolayısıyla iş gücü değerine eşittir. Böyle bir model, değişen sınıf ilişkilerine yer vermez ve modeli toplumsal ilişkilerden koparak, Marksist modeli, emek-değer teorisinin Ricardocu bir modeline indirger.

Fiziksel oranlar değer oranlarından çok daha hızlı yükselebildiğinden, değerin fiziksel birimlere oranının değişmesi, kâr haddinin azalma eğilimini yavaşlatacaktır. Orandaki değişme, yalnız verim artışından dolayı meydana gelmez; dış ticaretin sonucunda da ortaya çıkabilir. Gelişmiş kapitalist ülkelerin tümünü bir sistem olarak ele alırsak, bu dış ticaretin kapitalist olmayan ve kapitalizm öncesi ülkelerle yapılması gerekir. Daha önce Rosa Luxemburg'un genişleyen yeniden üretim sorununa ilişkin çözümü ile bağlantılı olarak andığımız bu konu üzerinde burada daha fazla durmayacağız. Şu kadarını ekleyelim ki, bu dış ticaretin, sömürge ilişkilerinin dayandığı eşitsiz bir konum ile pekiştirilmesi halinde, dış ticaretten dolayı değerin düşmesinin yanı sıra, fiyat-değer oranı da gelişmiş metropol ülkenin lehinde olabilir.

Yasa, (değer) kâr haddine ilişkindir ve toplam artık-değer miktarı ya da parasal kâr miktarı üzerine ön deyilerde **(prediction)** bulunmaz. Bununla birlikte, kâr miktarı (kâr kütlesi) genellikle yükselebilir, çünkü,

toplam sermaye miktarı yükseldikçe, artık-değerde (ya da artıkta) artma eğilimi görülmesi, azalan kâr haddi ile çelişmeyebilir. Kârların ya da ücretlerin gelir içindeki payına ilişkin kesin bir ön deyi de söz konusu değildir. Sorun, önceki sayfalarda anılan dinamik öğelerin tümünü hesaba katacak tam bir analitik formülasyona hiçbir zaman kavuşmadığı için, Marx'ın teorisinde kârların payına ilişkin ön deyi belirsizdir. Marksist iktisatçılar son yıllarda bu iki yanın her birini -artık miktarının artışı ve gelir içinde ücretlerin payının artışı- ele alan çağdaş kapitalizm modelleri geliştirmeye çalışmışlarsa da, bu modellerle azalan kâr haddi arasında açık bir ilişkinin bulunmadığını belirtmek gerekir.

Değişmez sermaye kavramı, üretim dönemi boyunca tüketilen miktar anlamında alınmaktadır. Bu, fiziksel aşınma **(depreciation)** artı Keynesci anlamda kullanma maliyetine **(user cost)** karşılık olan bir akım kavramıdır. Gelgelelim, sermayenin kullanım haddi (devir dönemi), teknolojiden dolayı ve aynı zamanda sermayecilerin azalan kâr haddine karşı düzeltici bir tepkisi sonucunda da değişebilir. Bu ise ek bir karışıklık yaratır. Aşınma, muhasebe uzlaşmalarından **(convention)**, vergi yasalarından ve özellikle yatırımları artırmak için tasarlanan maliye politikalarından da etkilendiği için, kâr haddinin ölçülmesi büsbütün zorlaşır.

Bu noktada, Marx'ın kaydettiği karşıeyleyen **(counteracting)** güçler ihtimalini anmakta yarar vardır. Sermaye öğelerinin ucuzlamasını ve dış ticaret imkânlarını daha önce irdelemiştik. Bunlara ek olarak, artık-değer haddini artırma ihtimali söz konusudur. İşgününün uzunluğu artırıldığında, artık-değer haddi mutlak olarak artırılmış olur. Bununla birlikte, bu, herhangi bir anda iş gününün daha uzun olduğu bir ülkede daha yüksek bir artık-değer haddinin geçerli olmasını içermez. Alternatif olarak, iş yoğunluğu ve işçinin verimliliği, sömürü haddini nispî olarak artırabilir. Sermaye yoğunlaşmasının **(concentration**) gelişmesinden ve tekelci eğilimlerden de söz edilmiştir, ama kâr haddinin derneşik **(aggregate)** kavramı karşısında, bu etkenlerle genel önerme arasında analitik bir ilişki kurmak güçtür.

Azalan kâr haddi yasasının, klasik ekonomi politikte ara ara yinelenen bir tema olduğu hep bilinir. Adam Smith, Ricardo ve John Stu-

art Mill'den her biri böyle bir yasayı ileri sürmüştür.[2] Sıfır kâr haddine karşılık olan durağan hal, bu iktisatçılarda farklı anlamlara gelmiştir. John Stuart Mill haz dolu bir önceleme ile durağan hali seyre dalmıştır. Marx'ta, azalan kâr haddinin rolü farklıdır. Kâr haddinin azalma eğilimi, kapitalizmin ikinci çelişkisini göstermektedir. Birinci çelişki, özgür emeğin doğuşu ile üretim araçları üzerindeki sınıf tekelidir. İkinci çelişki, sistemin üretim kapasitesi -üretken potansiyeli ile kâr dürtüsü tarafından dayatılan fiilî çıktı arasındaki büyüyen aykırılıktır. Kapitalist sistemde yeniden üretim, Marx'a göre, kullanım değerleri üretimi değildir -sonunda tüketmek için üretim değildir. Üretim, sermayeyi genişleten sermaye üretimidir -kâr için ve birikimin artması için üretimdir. Azalan kâr haddi, sistemin artık-değer üzerinde yoğunlaşma ve değişir sermayenin yerine değişmez sermaye koyma eğiliminden ötürü ortaya çıkar. Üretken sistemin kullanım değerleri üretme kapasitesi sürekli artar, ama azalan kâr haddi bu potansiyel kapasitenin tam olarak gerçekleştirilmesini önler. Azalan kâr haddi eğiliminin Marksist iktisat teorisinde taşıdığı büyük önem bu çelişkiyi aydınlatmak içindir.[3]

2 Eserinin başka yanları ile çelişmesine rağmen, Marx'ın, azalan kâr haddi yasasını öteki klasik yazarlardan devraldığı yolundaki kanıt için, bkz. (48).

3 Son yıllarda, Büyük Britanya'da, sanayiciler, kâr haddinin düşmesinden sık sık yakınmışlardır. İstatistiksel bir soruşturma için, bkz. (15).

XVIII. BÖLÜM

GILLMAN'IN AZALAN KÂR HADDİ TESTİ[1]

Joseph Gillman, **The Falling Rate of Profit** (Azalan Kâr Haddi) adlı kitabında, 1849-1952 dönemi için ABD verilerini kullanarak, yasayı bir dizi teste tabi tuttu. Bildiğim kadarıyla, bu hesaplamaları günümüze uydurma yolunda bir çabaya girişilmedi. Gillman, yayımlanmış verileri kullanırken, değer kategorilerini doğrudan doğruya fiyat kategorileri ile özdeşliyordu. Nitekim, onun hesaplamalarında, değişir sermaye üretimde çalışan işçilere yapılan ücret ödemeleri ile; değişmez sermaye ise gereç maliyeti (ve elde edilebildiğinde) aşınma, tükenme ve amortisman payı ile ölçülür. Gillman, bu hesaplamaları bütün imalat sanayileri için yaptı. Onun bütün hesaplamalarını bölümün sonundaki Tablo V'te özetliyoruz. Bunlar aşağıdaki gibidir:

1) 1849-1899 için on yılda bir, 1899-1919 için beş yılda bir ve 1919-1939 için iki yılda bir yapılan İmalat Sayımı verilerinin kullanılması. Sayım verileri arasında aşınmaya yer verilmediği için, değişmez sermayenin **(C)** ölçüsü olarak gereç maliyeti, değişir sermayenin **(V)** ölçüsü olarak da üretimde çalışan işçilerin ücretleri alınmıştır. Artık-değer, ürün değeri eksi **(C + V)** ya da bunun eşdeğeri olan katma değer eksi **V** olarak ölçülmüştür.[2] Sütun 1a – 1c'den görüldüğü gibi (**C/V** olarak tanımlanan) sermayenin organik bileşimi, 1849'da 2,3'ten 1919'da 3,8'e çıkmakta, ama bundan sonra 3,5 gibi daha düşük bir rakam çevresinde

1 Buradaki gönderme (14)'edir.

2 «Ürün değeri» ve «katma değer» ifadelerini, Marksist değil, istatistiksel anlamlarında kullanıyorum. Bu bölümde kullanılan rumuzlar, daha önce, dönüşüm sorununa ilişkin irdelememizde tanımlanmışlardı.

az çok sabit kalmaktadır. Artık-değer haddi 1849-1919 arasında yükselmekte, 1921'deki bir düşüşten sonra 1929'a kadar yeniden yükselmekte, daha sonra da hafifçe azalan bir **trend** le çevrimselleşmektedir. Sütun 1c'deki kâr haddi, ayırt edilebilecek bir trendden çok, çevrimsel **(cyclical)** dalgalanmalar eğilimi göstermektedir. Dolayısıyla, bu hesaplamalar, 1919'a kadar **C/V'**deki artışın **r**'deki bir artışla ödünlenmesiyle, **p**'nin belirli bir trend içine girmediğini göstermektedir. 1919'dan sonra, **p**'de çevrimler **(cycle)** ortaya çıkmakta, ama gene de azalan bir trend görülmemektedir; olsa olsa yükselen bir trend söz konusudur.

2) İki yıllık sayım verilerini İç Gelirler Dairesi'nin yıllık verileri ile birleştiren Gillman, bazı ayarlamalardan **(adjustment)** sonra (örneğin başlangıç zamanının değiştirilmesi) 1919-1939 için yıllık bir $\overline{\mathbf{p}}$ dizisi düzenlemektedir. Bu rakamlar, İç Gelirler Dairesince yayınlanan aşınma payını kapsamaktadır. Bu veriler sütun 2a – 2c'de yer almaktadır. Burada da, üç oranın hiçbirinde açıkça yükselen ya da azalan bir trend görülmemektedir. Bir bakıma, **r** ve $\overline{\mathbf{p}}$'nin 1919-1939 döneminde yükselen bir trend, daha sonra da azalan bir trend gösterdiği ya da sabitleştiği ileri sürülebilir. Bu hesaplamaya göre $\overline{\mathbf{p}}$'de, genellikle, azalma trendi gözlenmemektedir.

3) Aşınmanın (ve kullanma maliyetinin) sermaye stokuna oranı değişebileceğinden, Gillman, sermaye stoku üzerinden kâr haddini hesaplamıştır. Sabit **(fixed)** sermaye stoku, «aşınmadan sonraki, cari fiyatlarla yeniden imal masrafları **(reproduction cost)** üzerinden hesaplanan tesis ve donatım değerleri»[3] ile ölçülmüştür. Bunlar, genellikle tarihî değerleri yansıtan defter değerlerinden farklıdır. Bu rakamlar kullanıldığında, 1880-1919 döneminde kâr haddi azalmakta, 1919-1952'de ise herhangi bir trend göstermemektedir. Bu rakamlar sütun 3a – 3c'de sıralanmıştır. Sabit **(fixed)** sermaye ve dolaşır **(circulating)** sermaye stoku -envanter- eklendiğinde, sütun 3a – 3c'dekine benzer sonuçlar elde edilir. Bunlar öze ilişkin bir değişikliğe yol açmaz.

3 bkz. (14) s. 147.

4) Gillman, artık-değer ölçüsünden bir üretken olmayan harcama ölçüsünü çıkararak, başka bir hesaplama yapmaktadır. Bu harcamalar, satış maliyetlerini, üretim-dışı işçilerin kullanımını (istihdamını) vb. kapsamaktadır. Bu kalem, artık-değer ile net kârlar artı rant ve faiz ödemeleri arasındaki açık biçiminde ölçülmektedir. Gillman, **C**'yi stok temeline göre ölçtüğünde, $\mathbf{p}_1 = (\mathbf{M} - \mathbf{u})/\mathbf{C}$ olarak hesaplamaktadır. $\mathbf{p}_2 = (\mathbf{M} - \mathbf{u})/(\mathbf{C} + \mathbf{V} + \mathbf{u})$ ise bir akım ölçüsüdür. Burada **u**, artık-değerin gerçekleşme maliyetleri olması nedeniyle, artık-değerin üretilmesi sırasında tüketilen toplam sermayeye eklenmiştir. 1919, 1929 ve 1939 için $\overline{\mathbf{p}}_1$ rakamları, sırasıyla %15,4, %12,5 ve %11,1'dir. Aynı üç yıl için $\overline{\mathbf{p}}_2$ rakamları %12,0, %9,6 ve %8,2'dir. Eğer devlet faaliyeti üretken-olmayan harcamanın alternatif bir ölçüsü olarak kabul edilirse, toplam vergi tahsilatını da kârlardan çıkarabiliriz. 1929, 1939 ve 1949 yılları için, Gillman, Federal ve Eyalet kurumlar ve aşırı kazanç vergilerini artık-değerden düşmekte ve bu yıllar için kâr haddi ölçüsü olarak, sırasıyla, %24,2, %21,7 ve %17,0 elde etmektedir. $\overline{\mathbf{p}}_1$ ve $\overline{\mathbf{p}}_2$ verileri sütun 4a – 4b'de yer almaktadır.

Özetlersek, Gillman tarafından akım temeline göre ölçülen kâr haddinin azalmadığını söyleyebiliriz. Stok temeline göre ayarlamalar yapıldığında, 1880-1919 dönemi için belirli bir azalma eğilimi söz konusu olmaktadır. Üretken-olmayan harcamayı artık-değerden bir kesinti olarak kabul edersek, 1919 sonrası dönem de bir düşüş göstermektedir. Ancak belirtilmelidir ki, bu testlerin her ikisi de kesinlikten uzaktır. Millî gelir istatistiklerinin ve sayım verilerinin kullanılışı, geleneksel iktisat teorisinde bile, varsayımların sınanmasını karmaşıklaştıran ölçme sorunlarını işin içine katar. Bu veriler, yanlışlıklar, ölçme hataları ve indeks sayısı sorunlarıyla doludur. Bu düşünceler, Gillman'ın eserinin niteliği üzerine değil, teorilerin gerçek dünyaya ilişkin yetersiz verilerle sınanmasının yarattığı karışıklıklar üzerinedir. Ne kadar eksik olursa olsun, Gillman'ın hesaplamaları, Marksist iktisat alanında öncü bir ampirik çalışmadır. Ama ne yazık ki, başka ülkeler ya da başka dönemlerle ilgili çalışmalar bu öncü çabayı izlememiştir.[4]

4 Glyn ve Sutcliffe, (15)'te düpedüz bir muhasebe yaklaşımını benimsemekte ve kâr haddinin Marksist kavramla ilişkisini belirtik olarak kurmamaktadırlar.

Tekrar tekrar vurguladığımız gibi, sorun, aynı zamanda, Marx'ın yasaya ilişkin teorik formülasyonu ile ilgilidir. Marx, yasayı, parasal kâr haddi açısından ifade etmemiştir. Ama yalnız bu kadar değil. Değer temeli üzerinde dahi, verim artışına, devir hızına, iş günü uzunluğunun değişmesine vb. ilişkin, açıkça belirtilmemiş varsayımlar vardır. Yasanın, elden geldiğince, bu türden karışıklıkları hesaba katacak biçimde, yeniden formüllenmesi gerekmektedir. Ayrıca dönüşüm sorununun üstesinden gelinmelidir. Ancak o zaman, yasayı doğrulamak için, ister istemez eksik de olsalar, yayımlanmış verileri kullanabiliriz.

Gillman'ın üretken-olmayan harcamayı ele alışı gelişigüzel **(arbitrary)** gözükebilir; verileri Marx'tan yana akla uygun kılmaya çalıştığı söylenebilir. Üretken-olmayan harcama sorununa, Marksist iktisat teorisindeki son gelişmelere değindiğimiz zaman, gireceğiz. Şimdilik, Gillman'ın yaklaşımı şu olguyu işaretlemektedir: **Marx'ın formüle ettiği biçimiyle de olsa, azalan kâr haddi yasası, artık-değerin gerçekleşme sorunlarını hesaba katmaz.** Bunun nedeni, yalnız değer kategorilerini kullanan bir çerçevede biçimlendirilmiş olmasıdır. Fiyatlar yasaya sistematik olarak girmediklerinden, artık-değerin gerçekleşme sorunu bu çerçevede açıkça yer almaz. Durum, aritmetik örneklerin kuruluşunda bunalımları yok sayan, Marx'ın genişleyen yeniden üretim modeline benzemektedir. Marx'ın formülasyonunda, bir kez daha, para-sermaye devresi **(circuit)** ihmal edilmiştir. Oysa, gerçek dünyada, bu parasal ve malî etmenler, öteki etmenlerle birlikte iktisadi dokunun içinde iç içe geçmişlerdir. Satış maliyetlerini artık-değerden düşülecek üretken-olmayan bir harcama olarak ele almakla, Gillman, bunların gerçekleşme maliyetleri olduğu ve gelecekteki birikim için elde bulunan miktardan bir kesinti anlamına geldiği görüşünü benimsemektedir. Benzer bir kanıt devlet kesimi için de ileri sürülebilir, çünkü maddî çıktı üretmeden efektif talebi canlı tutan devlet harcamaları gerçekleşme sorununun üstesinden gelmektedir.

Sonuç olarak, kâr haddinin azalma eğilimi yasası, kanıtlanacak ya da çürütülecek kadar, iyi özgülleştirilmiş ya da belirsizliklerden arındırılmış değildir. Güçlük şuradadır ki, Marx'ın savunucuları olsun, karşıtları olsun, Marx'ın tanımladığı sınırların içinde kalmışlardır. Modern mate-

matiksel aletlerin bu konuya uygulandığı hallerde dahi, bunlar, ancak, belirli tutarsızlıkları temizlemiş ve eski çapraşıklıkları çözmüşlerdir. Teori, Marx'ın kendi aletlerini kullanarak giriştiği ruhla, geliştirilmemiştir. Şüphesiz, tekil istisna, Rosa Luxemburg olmuştur. O, özgün eleştirel sorular sormuş ve sorunu, Marx'ın koyduğu ve çözdüğü biçimde kabul etmekle yetinmemiştir. Aletleri ve uğraşları açıkça başka olduğundan, geleneksel iktisat, Marx'ın modelini, onun doğrultusunda geliştirmemiştir. Marx'ın modelini geliştirme görevi Marksist iktisatçılara düşmektedir. Bu görevi nasıl yerine getirdiklerini aşağıda göreceğiz. Açık olan bir şey varsa o da şudur: Marx'ın teorisini daha da geliştirerek Marx'ın modelini zenginleştiren ya da onu kapitalizmdeki yeni gelişmelerle ilişkilendiren, üzerinde anlaşılmış bir analitik modeller bütünü yoktur. Bu alanda birçoklarının çalıştığını bilmezlikten gelmiyoruz. Gelgelelim, bunların katkılarına baktığımızda, çeşitli sebeplerle -ki bunlardan bazıları siyasal ya da ideolojiktir-, Marksist paradigm içinde ciddiye alınacak önemli ve sürekli bir çalışmanın var olmadığını görüyoruz.

Notlar:

Gillman'ın sermayenin organik bileşimi **(g)** ölçüsü, bizim tanımladığımız gibi **C/(C + V)** değil, **C/V**'dir.

[1] 1899'a kadar sütun 1a – 1c'de imalâthaneler, çiftlikler ve yöresel sanayiler kapsanmıştır.

[2] Yukarıda 1. notta anılan kalemler bundan böyle dışlanmaktadır.

[3] Bundan böyle ürünlerinin değeri 500 dolar ya da daha fazla olan kuruluşlar kapsanmaktadır. 1914'ten sonra, yalnız ürün değeri 500 dolar ya da daha fazla olan kuruluşlar sayıma dahil edilmiştir. Bunun etkisi, bundan önceki örnekte olduğu gibi, sermayenin organik bileşiminin biraz artması olmuştur.

Tablo 3a – 3c'deki ilk dört rakam, 1879, 1889, 1899 ve 1914 için değil, 1880, 1890, 1900 ve 1912 içindir.

TABLO V
Gillman'ın Kâr Haddi Hesaplamaları

	1a	1b	1c	2a	2b	2c	3a	3b	3c	4a	4b
	g	r(%)	p	g	r(%)		g	r	p	$\bar{P}_1$	$\bar{P}_2$
1849	2.3	96	29								
1859	2.7	125	34								
1869	3.2	125	30								
1879	3.6	108	24				0.8	102	122		
1889	2.7	123	33				1.1	114	102		
1899[1]	3.2	144	35				1.7	132	79		
1899[2]	3.4	145	33								
1904	3.4	147	34								
1909	3.7	155	33								
1914[3]	3.7	148	32				2.3	137	61		
1919	3.8	147	31	3.9	135	27.6	3.2	125	40	15.4	12.0
1920				3.4	111	25.2	3.1			9.2	8.0
1921	3.3	132	31	3.5	116	26.0	4.1	103	25	2.0	2.1
1922				3.5	124	27.2	3.5			10.6	9.8
1923	3.3	142	33	3.5	128	28.6	3.0	121	41	12.2	9.8
1924				3.6	131	28.9	3.2			10.2	8.3
1925	3.5	157	35	3.7	142	30.3	3.1	136	44	11.4	8.8
1926				3.6	140	30.4	3.0			11.8	9.4
1927	3.4	161	37	3.6	144	31.6	3.1	139	45	10.0	8.0
1928				3.7	159	34.1	3.2			11.9	9.3
1929	3.4	181	41	3.6	164	35.4	3.1	159	51	12.5	9.6
1930				3.6	161	35.0	3.7			5.7	4.9
1931	3.2	178	43	3.5	154	34.4	4.4	147	33	1.3	1.2
1932				3.6	145	31.5	5.6			-	-
1933	3.4	184	42	3.7	154	32.9	4.9	150	31	3.4	3.8
1934				3.6	137	29.6	4.0			5.8	5.6
1935	3.6	154	33	3.8	136	28.2	3.4	130	38	8.9	7.2
1936				4.0	150	30.2	3.0			11.9	8.6
1937	3.5	149	33	3.7	134	28.6	2.7	130	48	11.0	7.9
1938				3.9	149	30.6	3.5			5.9	4.7
1939	3.5	172	38	3.7	149	32.0	3.0	151	50	11 1	8.2
1940							2.8				
1941							2.2				
1942							1.8				
1943							1.5				
1944							1.9				
1945							2.3				
1946							2.4	129	54		
1947							2.5				
1948							2.8	129	46		
1949							2.7	141	53		
1950							2.6	133	52		
1951							2.6	132	51		
1952											

XIX. BÖLÜM

MARKSİST İKTİSAT TEORİSİ'NİN ÇAĞDAŞ ÖNEMİ

Marksist iktisat teorisinin çağdaş sorunlar açısından taşıdığı önemi irdelerken, görüş birliğine varılmış sonuçlardan çok, bitmeyen araştırma alanlarının bulunduğu bir konuya geliyoruz. Marx'tan yaklaşık kırk yıl sonra Almanya ve Rusya'da canlı bir Marksist gelenek vardı. Bu yıllarda, hem etkin birer sosyalist hem de coşkulu birer tartışmacı olan birçok kişi, çağdaş gerçekliği Marksist teorinin ışığında sınadılar. Marx'ı uyarlama, onun analizine katkıda bulunma ve ondan pratik dersler çıkarma gibi çetin bir işe giriştiler. Söz konusu partilerin önemli kararlar vermek zorunda oldukları ve sürekli bir siyasal zulüm tehdidi altında yürütülen acımasız ve sekter (**sectarian**) bir tartışmanın yer aldığı yıllardı bunlar. Marx'ın öldüğü 1883'ten Sovyetler Birliğindeki tartışmanın sona erişine, yani aşağı yukarı 1928'e kadar, aralıksız bir Marksist literatür seli ortalığı kapladı. Ne Marksist ne de sosyalist olan birçokları sırf akademik meraktan ötürü tartışmaya girdiler -bunun en iyi örneği Bortkiewicz'tir. Bu kırk yıl süresince, bir iktisadî bunalımlar teorisi geliştirme işine girişildi, ama bu, doyurucu biçimde sonuçlandırılamadı. Bu, Marx'ın birçok imada bulunmakla birlikte eksiksiz bir teori kurmadığı bir alandı. Tarımsal değişmeyi ve geri ülkeler sorununu kapsayacak biçimde Marksist teorinin yayılımı, başkalarının yanı sıra, Kautsky ve Lenin tarafından ele alındı. 1917'den sonra Rusya'da optimal büyüme stratejisi görevi tartışıldı. Bu yıllarda, Marksist iktisat, başkalarıyla birlikte, Lenin, Rosa Luxemburg, Kautsky, Bernstein, Danielson, Vorontsov, Tugan Baranovskiy, Buharin, Preobrajenskiy, Troçki, Grossman, Bulgakov, Struve, Hilferding ve Bortkiewicz tarafından geliştirildi.[1]

1 Bu kişilerden çoğunun çalışmalarının irdelenişi için, bkz. (28) içinde kesim 2 ve (45) içinde Bölüm 11.

Sovyetler Birliği'nde siyasal tartışmanın bastırılmasının yanı sıra Alınanya'da sosyalist ve komünist partilerinin Hitler'in yükselişi ile çakışan yenilgisi, uzun Marksist teorik tartışma geleneğini, en canlı olduğu her iki ülkede sona erdirdi. İngilizce konuşulan ülkelerde, Marksizm, hiçbir zaman çok önemli bir fikrî güç haline gelmemişti. İktisat teorisi alanında, düşünsel açıdan, Jevons-Walras geleneğinin tam bir egemenliği vardı. İktisatta teorik bir devrim gerçekleştiğinde bile, bunun etkisi, Marksist iktisadın sürgündeki konumunu doğrulamak oluyordu. 1930'larda birçok genç iktisatçı Marksist ve Keynesci iktisat arasında paraleller çizmeye, birini ötekinin terimlerine çevirmeye, Keynes'in Marx'ın doğruluğunu kanıtladığını ve sosyalizme en iyi rasyoneli hazırladığını iddia etmeye çalıştılar.[2] Gelgelelim, Keynes devrimi Marx'a hiç başvurmadan gerçekleşti.

Savaş sonrası dönemde, Marksist iktisat teorisine duyulan ilginin canlanışı, yavaş gelişen bir süreçti. Soğuk savaş yıllarında, ABD'deki Makkarticilik ile SSCB'deki Stalinci Ortodoksluk, bu türden tartışmaları, kısır yönlere saptırdı. Marx'ın mekanik ve mahşerî **(apocalyptic)**[3] yanları vurgulandı; analizindeki eksikler ya hiç itiraf edilmedi ya da mazur gösterilerek örtüldü. 1950'lerin sonlarında Avrupa'da **Yeni Sol**'un ve daha yakın tarihlerde Kuzey Amerika ve Avrupa'da öğrenci hareketinin doğuşu, çoğu sömürge ülkelerdeki kurtuluş hareketi, Çin ve Küba Devrimleri, bunların hepsi, Marksist iktisada duyulan ilginin dirilişine katkıda bulundular.

Her yeni kuşak, Marx'ın teorisinin temellerini ve eski tartışmalarla pürüzleri öğrenmek yolunda pek çok çaba harcamaktadır. Ne var ki, merkezî sorun, Marksist iktisat teorisinin, çağdaş kapitalizmin analizine uygun olup olmadığıdır. Marx'ın yazdığı dönemden bu yana, kapitalizmin gelişmesinin son yüz yılı sırasında, birçok değişmeler gerçekleşti. Kapitalizm, 1945 sonrası yıllarda, tam kullanımla (istihdamla), yüksek ve yükselen yaşama standartlarıyla ve göreli barış içinde bir gelişme

2 Böyle bir görüşü, örneğin, (22) içinde Klein savunmaktadır.

3 Hristiyan ve Yahudi dinlerinde mahşere, yani dünyanın sonuna ilişkin dinî literatüre verilen ad. Yazar, kapitalizmin kaçınılmaz olarak ve sınıfların iradesinden bağımsız olarak çökeceğine ilişkin determinist Marksizm yorumlarını kastediyor.

dönemi ile böbürlenebilir. 1950'lerde ve 1960'larda, birçokları, daha yüksek bir yaşama standardına yönelik, özellikle yeni dayanıklı tüketim mallarına yönelik arzuların, işçi sınıfının militan yanını törpülediğini sandı. Sınıflı toplum kavramının kendisinden bile kuşkulananlar çoktu. İktisadî faaliyet, bunalımlardan kurtulmuş ve iktisat siyasetinin erekleri üzerinde yüksek bir görüş birliği düzeyine ulaşmış görünmekteydi.Keynes devrimi, görünüşte Marx'ın analiz ettiği kapitalizmin hastalıklarına deva olmuştu.

Son beş yılda, enflasyon ve uluslararası para hareketlerinin kararsızlığı sorunları karşısında ise, birçok iktisatçı ve devlet adamı, Keynes'in ölümünü ilân etme noktasına geldiler. Enflasyonla ilgili olarak, Batılı politika saptayıcılardan çoğu, sorunun ekonomi politiğinden söz etmeye başladılar. İşçiler ve onların resmî sendika kanallarıyla ya da resmî olmayan biçimlerde dile getirdikleri militan tutumları, yeni bir sorun olarak görüldü. Birçokları, sorunu, tarafların -işçiler, patronlar ve hükümetler- siyasal gücü açısından koymaya çalıştılar.[4]

Ünündeki bu geçici gölgelenmeye karşın, Keynes'in Marx'a meydan okuyuşu ortadan kalkmış değildir. Keynes sonrası kapitalizmin başarısı, Marksist kapitalizm eleştirisinin temelini kaydırmıştır. Eskiden kapitalizm, üretken potansiyelini tümüyle gerçekleştiremediği, ayakta duruşunu sürekli bir yedek işsizler ordusuna borçlu olduğu, üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki çelişkiyi gözlerden saklanamayacak düzeye çıkardığı için eleştirilirdi. Buna karşılık, SSCB'de cisimleşen sosyalizmin, tam kullanımı (istihdamı) ve hızlı sanayileşmeyi garantilediği ileri sürülürdü. Şimdi ise eleştirilen, kapitalizmin israfçılığıdır. Keynes-sonrası refahın, silahlanmaya ve lüks mallara yapılan israfçı harcamalar temeli üzerinde sağlandığı söylenmektedir. Bu harcamalar, gerçekleşme sorununu hafifleterek özel ekonomide yüksek bir kâr haddini sağlıyor, çünkü bu «üçüncü» silahlanma kesiminde, gelirin yaratılması, pazarlanabilir çıktı yaratmamaktadır. Ne var ki, bu israfçılık, kapitalizmin sorunlarına sürekli bir çözüm getirmez; eninde sonunda sistem, keskinleşerek yeniden doğacak olan çelişkilerin girdabında boğulacaktır.

4 Bu görüşü (19) içinde Aubrey Jones öne sürmüştür.

Bu eleştirileri, Baran ve Sweezy'nin ve Mattick'in eserlerinin bağlamı içinde kısaca tartışabiliriz. Bu yazarların kullandıkları analitik modelleri gözden geçirecek ve bunları Marksist modellerin ışığında sınayacağız. Bunların kapsadığı öteki birçok alanı ihmal edeceğiz. Örneğin, modern kapitalist toplumların sınıfsal yapısına ilişkin kanıtları artırmak için, servet ve gelir bölüşümünün günümüzdeki durumunu incelemeye çalışmayacağız. İktisadî gücün büyük şirketlerin elinde yoğunlaşması eğilimi sorununa burada girmeyeceğiz. Burada güttüğümüz erek, kapitalist toplumların ya da ABD gibi herhangi bir ülkenin bir eleştirisini geliştirmek de değildir. Bu görevler önemli olmakla birlikte bu kısa çalışmanın alanı dışındadır.

Baran ve Sweezy, **Tekelci Sermaye**'de değer sistemini hiç kullanmazlar. Azalan Kâr Haddi Yasası'ndan vazgeçilmesi ve bunun yerine Artan Artık Yasası'nın konması gerektiğini ileri sürerler. Değer sistemi ile fiyat sistemi arasındaki ayrımı bir kenara bırakırlar. Baran ve Sweezy'nin analizi, bütünüyle, fiyat ilişkileri düzeyinde yürütülür. Kanıt olarak, mübadele ilişkileri -ücret, kâr, maliyet vb.- cinsinden düzenlenmiş istatistiklere başvurulur. Baran ve Sweezy'ye göre, Marx'ın şeması, firmalar arasında rekabetin hüküm sürdüğü bir dünyada geçerlidir. Şimdiki tekelci kapitalizm aşamasında, değer şeması ve hele artık-değer kavramı elverişli değildir, iki yazar, yeni bir teoriye, «tekelci kapitalizm koşullarında artığın oluşması ve massedilmesi»ne (**Tekelci Sermaye**, s. 25- sayfa numaraları, kitabın yeni Türkçe çevirisine aittir.) ilişkin bir teoriye duyulan ihtiyacı vurgularlar.[5]

Baran ve Sweezy'nin tanımına göre «iktisadî artık, ...bir toplumun ürettikleriyle üretimin maliyeti arasındaki farktır. Artığın büyüklüğü, verimlilik ve servetin, bir toplumun kendisi için koyduğu hedefler ne olursa olsun bu hedeflere ulaşmak için sahip olduğu özgürlüğün bir göstergesidir. Artığın bileşimi, bu özgürlüğü nasıl kullandığını gösterir: Üretken kapasitesini artırmak için artığın ne kadarını yatırdığını, ne kadarını çeşitli şekillerde tükettiğini, ne kadarını ve nasıl israf ettiğini gösterir.» (s. 11-12).

5 Sayfa numaraları, her alıntıdan sonra metnin içinde verilmiştir. Göndermenin tümü bibliyografyada yer almaktadır.

1929-1963 ABD Gelir ve Harcama Verileri'nin Joseph Phillips tarafından yapılan bir analizine dayanarak, Baran ve Sweezy, iki eğilimin varlığını ileri sürerler: GSMH içinde artık payının artma eğilimi ve artığın bir bölümü olarak (Marksist artık-değerle özdeşledikleri) mülkiyet gelirinin azalma eğilimi. Artığın büyüklüğünün ve payının artışı, Baran ve Sweezy'ye göre, bir toplumun gelirinin akıldışı kullanılan parçasını açıklar. Yani, bu büyüyen artık, potansiyel olarak, eşitçi ereklerle kullanılabileceği halde, böyle yapılmamaktadır. Artığın analizi ve ölçülmesi, kapitalizmin akıldışılığına ve israfçılığına işaret edilmesinde eleştirel bir alet rolünü oynamaktadır.

Baran ve Sweezy'ye göre, «Tekelci kapitalizm, dev şirketlerden oluşan bir sistemdir.» (s. 65). Tekeller, «zımnî» ya da açık yapılan karşılıklı danışıklı anlaşmalar yoluyla fiyatları saptamaya yönelirler. Bu şirketler arasındaki rekabet baskısı, kendisini, teknolojik yeniliklerle maliyetleri azaltma yönündeki bir baskı biçiminde duyurur. Bu ise tekel kârlarının artma eğilimine yol açar. «Maliyetin azaltılmasının arkasında yatan tüm motivasyon, kârların artırılmasıdır ve piyasaların tekelci yapısı, artan üretkenlik nedeniyle ortaya çıkan yüksek kârlardan aslan payına şirketlerin el koymasını sağlamaktadır. Bu da, tekelci kapitalizmde, azalan maliyetlerin kâr marjlarını sürekli olarak artırması anlamına gelmektedir. Ve sürekli olarak artan kâr marjları da, sadece mutlak olarak değil, ulusal ürünün bir yüzdesi olarak da artan derneşik kârları ifade etmektedir. Derneşik kârları toplumun iktisadi artığına geçici olarak eşitlersek, sistem geliştikçe artığın hem mutlak hem de nispî olarak artacağını tekelci kapitalizmin bir kanunu olarak formüle edebiliriz.» (s. 88-89).

Gelgelelim, tekelci kapitalizm, artığı çoğaltırken, bu artığın, yatırım ya da sermayecilerin tüketimi biçiminde, emilmesini sağlayacak kanalları hazırlamaz. Baran ve Sweezy, artığı emerek sistemin büyümesini ve durgunluktan kaçınmasını sağlayan israfçı kanallar olarak, reklamcılık harcamalarını, sivil yönetime yapılan gittikçe büyüyen harcamaları ve silahlanmadaki artışı sayarlar. Reklam nedeniyle katlanılan satış maliyetlerinin, özgün Marksist çevrede artık-değerin gerçekleşme maliyetleri olduğu açıktır. Yukarıda gördüğümüz gibi, Gillman, azalan kâr haddi yasasını sınarken, satış maliyetlerini bu biçimde ele almıştı. Hükümet-

lerin sivil ve savunma erekleriyle yaptıkları ve Kamu Borçları'na net bir ek ile finanse edilen harcamaları, Baran ve Sweezy, yüksek bir talep düzeyini sağlayarak fiyatları canlı tutmaya ve böylelikle gerçekleşme sorununu hafifletmeye yönelik, Keynesci bir tedbir olarak değerlendirirler.

Rosa Luxemburg'un üçüncü kesime ilişkin analizi ile Baran ve Sweezy'nin tekelci kapitalizm analizi arasında birçok benzerlik vardır. Ne var ki, Baran ve Sweezy, değer çerçevesini tümüyle bir kenara bırakırlar ve, ya artık-değeri millî gelir kategorileriyle (örneğin kâr, faiz ve rant) özdeşlerler ya da bu kavramı kullanmaktan kaçınırlar. Böylece, Marksist değer analizindeki çözülmemiş sorunlar, çözülmeden kalır. Tekel öğesinin analize sokulması bile, örneğin, sermayenin organik bileşimi (ya da bunun fiziksel karşılığı) ile artık-değer haddi arasındaki ilişkinin, tekelci sermaye koşulları altında ne ölçüde farklılaştığını sınamaya yetmez. Onların analizi, Joan Robinson tarafından **Economics of Imperfect Competition**'da (Eksik Rekabetin İktisadı) ve E.H. Chamberlin tarafından **The Theory of Monopolistic Competition**'da (Tekelci Rekabet Teorisi) ana çizgileri çizilen Marşalvari Neoklasik iktisat teorisine yaklaşır. Bu yazarlar, artık-değer teorisine hiç değinmeden, talep eğrileri ve maliyet eğrileri aletlerini kullanırlar.

Belki de, Baran ve Sweezy, öteki birçok iktisatçı, örneğin eserinin ana çizgilerini yukarda çizdiğimiz Morishima ile birlikte, değer şemasının bütünüyle bir kenara bırakılması gereğini ileri sürmek istemişlerdir. Gelgelelim, onlar, değer şemasının yerine Marksist bir çerçevedeki yeni bir teoriyi de koymazlar. Yazarların, şirketlerin davranışına ilişkin analizi, John Kenneth Galbraith' in Yeni Sanayi Devleti teorilerini çok yakından izler. Artığa ilişkin istatistiksel soruşturmaları, geleneksel makro iktisatta, tam kullanım (istihdam) artığı ya da Okun açığı olarak bilinen ölçü ile öncelenmiştir.[6] Bu, GSMH'nin tam kullanım (istihdam) düzeyindeki potansiyel düzeyi ile herhangi bir zamandaki fiilî düzeyi arasındaki açıktır ve makro-iktisadî istikrar gibi işlemsel ereklerle kullanılmaktadır. Baran ve Sweezy, bu kavrama eleştirel bir anlam yakıştırırlar

6 Profesör A. Okun'un adıyla bilinen Okun açığı, tam kullanım (istihdam) düzeyindeki GSMH ile herhangi bir andaki fiilî GSMH arasındaki farktır. ABD iktisat siyasetinde şimdilerde geniş ölçüde kullanılan işlemsel bir kavram olmuştur.

ama işlevi kolaylıkla işlemsel bir niteliğe bürünebilir. Şu halde, Baran ile Sweezy'nin analizi, tam rekabeti varsaymayan Neoklasik mikro-iktisatla Ortodoks makro-iktisadın bir birleşimi olmaktadır. Marksist iktisat teorisinin, çağdaş kapitalizme uygun olup olmadığı sorusuna, **Tekelci Sermaye**'yi okuduktan sonra verilecek cevap, düpedüz, olumsuz olacaktır.[7]

Paul Mattick, **Marx and Keynes** adlı kitabında, Keynes'in teorisini Marksist teori ışığında değerlendirmek gibi çetin bir işe girişti. Onun üzerine aldığı görev, Marx'ın modelini yaymak ya da düzeltmek değil, her türlü yeni gelişmeyi göz önünde tutmaktır. Onun için asıl önemli olan, Keynes'in bulgularının çoğunu Marx'ın öncelemiş olduğunu göstermektir. Keynes'de iyi ve sezgisel olan her şey, Marx'ta zaten vardır; kapitalizmin sorunlarına Keynes'in bulduğu çözüm ancak geçici bir çözüm olabilir -Mattick'in kitabının merkezî tezi işte budur.[8]

Mattick'in kitabı, büyük ölçüde, Keynes'in teorisi ile Marx'ın teorisinin bir sergilemesidir. Keynes'in teorisini değerlendirirken, Mattick şöyle demektedir: «Marx, Keynes'in Neoklasik teoriye yönelttiği eleştiriyi, klasik teoriye ilişkin kendi eleştirisi ile öncelemiştir; ve her ikisi, kapitalist ikilemi, sermaye birikimi haddinin azalışında görmüşlerdir.» (s. 21). «Marx'ın sermaye analizinin,» diyor Mattick, «büyük bir ön deyisel **(predictive)** güce sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Sermaye birikiminin fiilî seyri, genel gelişme taslağını izlemiştir. Gerçekten, sermayenin gelişmesinin Marx tarafından önceden kestirilen seyri, hiçbir zaman yoksanmamıştır; öteki açıklamalar yalnızca bu trende farklı sebepler göstermişlerdir. Keynes bu açıklamalardan birini sunmuştur.» (s. 109).

Mattick, kapitalizmin süregelen refahını, iki Dünya Savaşı'nın, birikmiş sermaye stokunu yok etmekte ve böylelikle kârlılığı geri getirmede oynadıkları rolü vurgulayarak açıklar. 1945 sonrası yıllarda benzer bir rolü silahlanmanın oynadığını öne sürer. «Üretken kaynakların tam kullanımı, nerede ve ne zaman sağlanmışsa, devletçe-uyarılmış 'kâr

7 Sweezy, bu konulardan çoğunu, **The Bulletin of the Conference of Socialist Economists**'in son sayılarından birinde tartışmıştır. Göndermenin tümü için, bkz. (47).

8 Yukarıda Baran ve Sweezy örneğinde olduğu gibi, alıntılara gönderme, doğrudan doğruya yapılmaktadır.

ereği gütmeyen' üretimi genişleterek başarılmıştır. Bu artışın bir bölümü, kamu refahı ve dış yardım tedbirlerinin sonucudur; çoğu ise askerî harcamaların ürünüdür... Enflasyon, borç birikimi, devletçe uyarılmış üretim, savaş hazırlığı ve fiili savaş iledir ki, hâkim kapitalist uluslar tam kullanıma (istihdama) yaklaşabilmişlerdir.» (s. 122-123). Daha önceki yıllarda, iktisadî dalgalanmalar **(business cycle)**, birikmiş sermayeyi yok etme görevini yerine getirmekteydiler. Ama, yüzyılın başında, Mattick'e göre öyle bir noktaya gelinmiştir ki, dalgalanmalar yeterli olmaktan çıkmıştır. «İktisadî dalgalanmanın bir birikim aracı olma niteliğinin sona erdiği görüldü; ya da, daha doğrusu, iktisadî dalgalanma, bir dünya savaşları 'dalgalanması' haline geldi.» (s. 135).

Mattick, bu olguların çoğunu Marx'ın öngörmemiş olmasına karşın, bunların Marx'ın teorisiyle tam bir tutarlılık içinde olduğunu söylemektedir. Mattick'e göre, Keynesciliğin doğuşu, gerçekte, Marx'ın teorisinin önceden kestirdiği bir sosyoekonomik gelişmedir (s. 130). Dahası, tam kullanıma (istihdama) ulaşmak için devlet müdahalesi, Marx tarafından önceden kestirilmesi gereken yeni bir sosyoekonomik gelişme bile değildir. Bu zaten Marx'ın teorisinin bir parçasıdır. «Marx'ın teorisi, tam kullanımın (istihdamın), ya devletçe-uyarılmış yatırımlarla ya da tüketim eğsinimindeki **(propensity)** bir artışla yaratılabileceğini yoksamaz.» (s. 131). O halde, Mattick'e göre, Keynesci meydan okuma bir meydan okuma sayılmaz; her şey Marx'ta vardır ve onun tek bir kelimesinin gözden geçirilmesine, uyarlanmasına ya da düzeltilmesine gerek yoktur.

Şu halde, Mattick'in Keynesci teoriye cevabı, özünde, Marx'ın analizinin geçerliğinin süregeldiğini ileri sürmektir. Rosa Luxemburg'un işaret ettiği ya da **Kapital**'i okurken apaçık ortaya çıkan pürüzlerden herhangi birini çözerek, analitik sorunu ilerletmez. Onun ana görüşü, devletin yeni talep yaratamayacağı, ancak zaten var olan artıkdeğeri yeniden bölüştürebileceği yolundadır. Ne var ki, Mattick bunu, değer-teorisine uygun bir model içinde, diyelim, üç kesimli bir şema kullanarak, kanıtlamaz. Mattick, açık finansmandan doğan enflasyon imkânından söz eder ama değer ya da fiyat çerçevesinde yürütülen bir analize gene rastlayamayız.

Marx and Keynes, üzerine ne söylenebilir? Marksist iktisatçılar arasında, Marx'ın ebedî geçerliğini ve kapitalizmin nihai mahşerini **(apocalypse)** ileri sürme ihtiyacı oldukça şiddetlidir, ama yapılması gerekenler bundan çok daha fazladır. Konunun burada tümüyle ele alınması söz konusu olmasa da, birkaç noktanın vurgulanması yerinde olur.

Keynes'in yorumlanması, günümüze kadar, kendi içinde tartışmalı bir sorun olagelmiştir. Leijonhufvud'un işaretlediği gibi, uzlaşımsal (**conventional)** ders kitabı yaklaşımı, Keynesci olmaktan çok Hiksvaridir.[9] İşadamlarının bekleyişlerini **(expectation)** doğuran sürecin akıldışılığına ve Yatırım Çizelgesi'nin **(schedule)** vargısal oynaklığına **(volatility)** ise Shackle işaret etmiştir.[10] Bu anlamda, yatırım kararı, Marx ve Keynes'in kapitalist gelişme analizlerinde can alıcı bir öneme sahiptir. Marx'ın yatırıma ilişkin iki varsayımı vardı -rekabet baskısının bir sonucu olarak içte yatan bir biriktirme dürtüsü ve kâr haddini korumak için birikim. Şu da var ki, Marx, II. Cilt'teki aritmetik örneklerinde, I. kesimin artık-değerinin biriktirilen bölümü için 1/2'lik gelişigüzel **(arbitrary)** bir orantıyı varsayar. Ama kâr haddini korumak için sermayecinin biriktirmesine gerek yoktur. Sermaye ihraç edebilir, artık-değeri tüketime harcayabilir ya da öteki üretken-olmayan harcamalarla israf edebilir. Marx, bu etmenlerden yalnız sermaye ihracının altını çizmiştir. Kâr haddini korumak üzere artık-değerin kullanılmasının ve bu nedenle birikim haddindeki azalmanın değer-teorik bir model içinde formelleştirilmesi gerekir. Bu durumda, birikimin kaynakları, mübadele ilişkilerinde, bunların vargıları ise değer ilişkisinde aranmalıdır.

Daha önemli bir ortak öge, hem Marx hem de Keynes'in parasal iktisatçılar oluşlarıdır. Marx için can alıcı ayrılık, gömü olarak ya da mübadele aracı olarak para ile para-sermaye olarak para arasındaydı. Marx'a göre, ancak üretken süreçte öndelenmesi halindedir ki, para, para-sermaye olarak işlev görür. Ne yazık ki, Marx'ın teorisinin bu kısmı, geliştirilmeden bırakılmıştır. Para sermaye devresinin gelişmesi ve meta devresi ile bütünleşmesi, Marksist iktisadın önemli bir araştırma alanıdır. Keynes'in para teorisi, bu konuda, Marx'ın görüşlerine benzer,

9 Bkz. (26).

10 Bkz. (43).

ama meta devresi ile bir bağı yoktur, çünkü bu yan Keynes tarafından özgülleştirilmeden bırakılmıştır.

Bu bağlamda, faiz haddinin rolünü ortaya koymak önem taşır. Marx, faiz gelirini artık-değerin bir parçası saydığından, Marksistler, faiz haddi hareketlerine aldırmamaya yönelmişlerdir. Öte yandan, birçok Neoklasik iktisatçı, bütün ekonomilerde (kapitalist ekonomi dahil) üretken süreçten ve dolayısıyla sömürüden bağımsız olarak salt bir faiz haddinin var olduğunu kanıtlamaya çalışmışlardır. Nitekim, Weiszacker, bir süre önce, Morishima'yı eleştirirken, Wicksell'in durduğu yerde artık-değer yaratan yıllanmış şarap örneğine değinmiştir.[11] Samuelson da Adam Smith'in ilkel ekonomisinden söz ederken şunları belirtmektedir: «Kaba ekonomiler, düşük ya da sıfır faizli ekonomiler değildir; bu ekonomiler, özellikle 'zaman azlığı' nedeniyle kısa dönemli yöntemlerin kullanıldığı yüksek faizli toplumlar olmaya yönelirler...»[12] Gelgelelim, zamanlararası bir muhasebe aygıtı olarak salt faiz haddi kavramı ile bir rantiye sınıfının gelirini oluşturan faiz arasında ayrım yapılması gerekir. Kaba ekonomileri analiz edebilir ve buralarda uygulanan teknikleri inceleyebiliriz. Bunu yaparken, bu tür ekonomilerde yüksek bir gölge faiz haddinin var olduğunu keşfedebiliriz. Sosyalist bir plancı, bu türden bir muhasebe kavramı temeli üzerinde optimum tasarruf haddini seçebilir. **Her iki durumda da faiz geliri elde eden bir sınıfın bulunması gerekmez.** Keynes'e göre, bu, kapitalist ekonomilerde faiz haddinin can alıcı özelliğidir. Rantiye sınıfının gelirini oluşturmakta, bekleyişler ve bu bekleyişlerin vargısı olan davranışlar, faizi peşi sıra sürüklemektedir. Eğer faiz hadleri yatırım planlarına bir engel oluşturuyorsa, yatırımcılarla rantiyeler arasındaki bölüşümün bu yanından ötürüdür. Salt bir kavram olarak geçerliği, rantiye sınıfının geliri olarak varoluşundan daha az önemlidir ve bu ikisi birbirinden ayrı tutulmalıdır. Benzer şeyler kâr haddi için de söylenebilir.

Marx ile Keynes, gerçekte Marx ile tüm öteki iktisatçılar arasında, emek piyasasının analizi bakımından temel bir ayrılık ortaya çıkar. Keynes, emek piyasasının para piyasasından ve meta piyasalarından ayrı

11 Bu görüşü (49) içinde C. von Weiszacker savunmaktadır.

12 Bkz. (42), 6. dipnot.

olarak ele alınması gerektiğini vurgulamıştır. Emek piyasasında «fiyat» parasal ücret pazarlığınca belirlenir, kurumsal yapı ise parasal ücretin katılığını sağlar. Ama, Marx'ın gösterdiği gibi, ayrılık daha derindir. Emek piyasasındaki fiyat ve öteki ana boyut -iş gününün uzunluğu- bir sınıf farklılığı bağlamı içinde belirlenir. Kapitalizmde iş gücü başka herhangi bir meta gibi satın alınabilir, fakat buradaki mübadele ilişkisi bir sınıf ilişkisine dayalıdır. Bu yüzden, emek «arz eğrisi», diyelim, muzunki ile benzeşmez. Emekçiler gönüllü olarak emeklerini geri çekebilirler, greve gidebilirler, sendikalarda örgütlenebilirler, siyasal partiler kurabilirler vb. Ücret pazarlığı, özellikle, yukarda daha önce söylediğimiz gibi, ücret haddi ile iş gücü değeri arasında bir açığın meydana geldiği süreç, Marx'taki can alıcı dinamik öğedir.

Bu nokta, Glyn ve Sutcliffe'in yeni bir kitabında vurgulanmıştır. Glyn ve Sutcliffe,[13] Britanya kapitalizminin durumunu analiz ederken, Britanya sanayilerinin azalan kârlılığının millî gelirde emeğin payının artışına bağlı olduğuna, ekonominin durgunluğuna ise düşük kârlılıktan ileri gelen düşük yatırım düzeyinin yanı sıra uluslararası rekabetin keskinleşmesinin yol açtığına işaret etmektedirler. Sermayenin payı karşısında emeğin payının arttığını gösterirlerken, Neoklasik modellerdekinin tersine, yüksek ücretlerin, birikimin artışına ve yüksek kârlara bağlı olması gerekmediğine dikkati çekmektedirler (yukarda Samuelson'un 1971 makalesini irdeleyişimize bakınız). İşçilerin militanlığı, sendikalaşma ve topyekûn siyasal bağlam da önemlidir. Gerçi Glyn ve Sutcliffe modellerini Marx'ın çerçevesinde kurmamaktadırlar, ama ücret pazarlığını sınıflar arasındaki toplumsal ve siyasal bir ilişki olarak ele almaktadırlar. Bu türden bir incelemenin, içine yerleştirilmesi gereken uluslararası bağlamın da altını çizmektedirler.

Glyn ve Sutcliffe'in bulgularına göre, Büyük Britanya'da, savaşsonrası dönemde, kârların çıktı içindeki payı azalmaktadır. Hele 1965'ten bu yana bu eğilimin hızlanması söz konusudur. Kârların payındaki bu düşüş, sermayenin kâr haddindeki bir azalma biçiminde yorumlanabilir. Glyn ve Sutcliffe'in kullandıkları sermayenin kâr haddi ölçüsü, yürürlükteki muhasebe pratiğinde geniş kabul gören bir ölçüdür. Bunun

13 Bkz. (15).

Marksist kâr haddi ile ilişkisini doğrudan doğruya sınamamakla birlikte, sınıf mücadelesinin rolünü vurgulayarak, nitelikçe Marksist olan bir model kurmaktadırlar. İki yazar, kârın payındaki bu azalma eğiliminin yalnız Büyük Britanya ile sınırlı olmayıp kapitalist Avrupa ülkelerinin çoğu için doğru olduğunu saptamaktadırlar. ABD'de bu azalma çok daha az belirgin olmuş, ama orada bile durum 1960'ların sonlarında kötüleşmiştir.

Glyn ve Sutcliffe'in modelinde, enflasyon (yani fiyatların yükselişi), işçilerin ücret pazarlığı sırasındaki kazançlarına el atmak için sermayeciler tarafından kullanılan bir silahtır. Böylelikle, işçilerin mücadele ile sağlanan kazançları enflasyonla aşınmaya yüz tutar. Ne var ki, herhangi bir ülkenin sermayecilerinin fiyat yükseltme imkânları sınırlıdır. Sermayeciler, uluslararası rekabet karşısında, ya işçilerin talep ettiği ücret artışına direnmek, ya fiyat artışını erteleyerek kârlarda bir azalışa katlanmak, ya da bazı pazarların elden çıkmasına boyun eğmek zorundadırlar. Hükümet düzeyinde döviz kurunun eğilip bükülmesi **(manipulation)**, yani devalüasyon, geçici bir soluk alma ve uluslararası rekabette atılım yapma fırsatı verebilir, ama başka ülkelerin de bu alanda misillemede bulunmaları ihtimali vardır.

Demek oluyor ki, Glyn ve Sutcliffe, sınıf ilişkilerini katıştıran bir ücret belirlenmesi modeli kurmuşlardır. Bir ücret belirlenmesi modeli oluşu nedeniyle, zorunlu olarak, mübadele ilişkileri düzeyinde işlemektedir. Olması gereken de budur. Neoklasik iktisatçıların deyişiyle davranışsal denklemlerin işleyişi, ister işçilere ister sermayecilere ait olsunlar, mübadele ilişkisi düzeyindedir. Ücret biçimi, emek-zamanın gerekli ve artık-emek arasında bölünüşünü çözündürdüğü için, işçiler, artık-değer haddindeki değişmelere karşı tepki gösteremezler. Ancak **Kapital**'in III. Cilt'indedir ki, Marx, bir sanayiden ötekine geçen işçiler sayesinde, artık-değer haddinin sanayiler arasında eşitlendiğini söyler (III, pp. 153-154 - Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1962.). Bu, değer kategorileri ile fiyat kategorileri arasındaki ayrımı gözden kaçırdığı için, Marx'ın bir eksikliği sayılmalıdır. İşçiler, bir sanayiden ötekine, daha yüksek ücret uğruna geçerler (eğer geçebilirlerse). Bir dizi iktisadî ve siyasal talep uğruna, o arada daha yüksek ücretler ve daha kısa çalışma

saatleri uğruna, grev yapar ve sendikalar içinde birleşirler. Marksist iktisatçının görevi bu olayları, değer terimleri ile değerlendirmek ve analiz etmektir. Örneğin, toplam çıktı içinde ücret payının artışı ile (sermayecinin kâr haddini koruma yolundaki eylemlerinin sonucunda) hem nispî artık-değer haddinin artışı hem de işçilerin eline geçen artık-değer payının çoğalması arasında bir tutarlılık var mıdır? Gözlemlenebilir bir ücret artışını iş gücünün mübadele değerine ve işçilerin sermayecilerden kopardıkları bir artık-değer payına çevirirken, değer aygıtının bu türden olayların analizinde kullanılması mümkündür. Bu, özellikle, farklı sanayilerdeki işçilerin mücadele seyrini karşılaştırmakta yararlıdır. Her şeyden önce şunları kabul etmeliyiz: Eşitsiz sömürü hadleri ve fiyatlar düzeyinde eşit kâr hadlerine doğru bir eğilim; bütün sanayilerde iş gücünün eşit mübadele değeri ve farklı sanayilerde sermayelerin eşitsiz organik bileşimi. Daha sonra bu öğeler, Marx'ın iktisadının tüm karmaşıklığına hakkını verecek bir model içinde birleştirilebilir. Eğer Marx aritmetik örneklerini daha basit kılmak için kestirme yollar tutmuşsa ya da eseri, bitmemiş durumunda (hele **Kapital**'in son iki cildi), yanılmalar içermekteyse, dogmatik biçimde bunlara saplanıp kalınmamalıdır. Marx'ın söylediği her sözü yinelemekte acele etmemeliyiz. Zengin ve karmaşık bir değerler modelinin formüllenmesi ve uygulanması, bu modelin de bir fiyatlar modeli ve bir fiziksel üretim modeli ile birleştirilmesi için zamanımız vardır. Marksist iktisat teorisinin bitmeyen görevi işte budur.

"KAPİTAL" DEN ALINTILAR

Her seferinde Roma rakamı, alıntının cildini, bunu izleyen rakam bölümünü ve sonuncu rakam da sayfasını göstermektedir. Bu alıntıların çoğu dipnotları gösteren rakamlar kapsamaktadır. Biz bunları atladık. Yalnız, Marx'ın başka bir kaynaktan alıntı yaptığı durumlarda, kaynağa ilişkin bilgiyi alıntının sonunda verdik.

Capital c. I (Üçüncü Almanca baskısından Samuel Moore ve Edward Avelìng tarafından çevrilmiş, Friedrich Engels tarafından yayına hazırlanmıştır. Encyclopaedia Britannica Inc., Great Books of the Western World, c. 50, Chicago and London). [Biz, anlamı daha iyi vereceğine inandığımız değişikliklerle, **Kapital**, Çev. Alaattin Bilgi, c. I, Ankara, Sol Yayınları, 1975 baskısım kullandık. Sayfa numaraları da bu baskıya aittir.)

Capital c. II (Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1957). [Biz, gene, bazı değişikliklerle, **Kapital**, Çev. Alaattin Bilgi, c. II, Ankara, Sol Yayınları, 1976 çevirisini kullandık. Sayfa numaraları da bu alıntıların bu çevirideki yerlerini göstermektedir.)

Capital c. III (Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1962). [Bu ciltten yapılan alıntılarda, bazı değişikliklerle, **Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi**, Çev. Mehmet Selik, c. III-1, Odak Yayınları, 1975 metnini kullandık. Sayfa numaraları bu kitaba aittir.]

Bazı hallerde, kelimeler, anlamı aydınlatmak için ( ) içine alınmıştır. Parantez içindeki şerhler, metnin aslındaki gibidir.

[1] Emek - Zaman

Toplumsal olarak gerekli işzamanı, bir malı, normal üretim koşulları altında, o sıradaki ortalama hüner derecesi ve yoğunluğu ile elde edebilmek için gerekli zamandır. **I/1/61**.

[2] Şeyler ve Metalar

Bir şey değere sahip olmadan da bir kullanım değerine sahip olabilir. Bu, o şeyin insana yararlılığı emeğe bağlı olmadığı zaman söz konusudur. Hava, işlenmemiş toprak, doğal çayırlar ve otlaklar vb. böyledir. Bir şey, meta olmadan da, yararlı ve insan emeği ürünü olabilir. Gereksinmelerini kendi emeğinin ürünü ile doğrudan doğruya karşılayan kimse, gerçekte, kullanım değeri yaratır ama meta yaratmamıştır. Meta üretmek için, o kimsenin yalnızca kullanım-değerleri değil, başkaları için kullanım-değerleri, toplumsal kullanım-değerleri üretmesi gerekir. (Ve sırf başkası için üretmesi de yetmez. Ortaçağ köylüsü, feodal vergi için ve aşar için tahıl üretirdi. Ama, bu tahıl sırf bir başkası için üretilmiş olduğu için, meta haline gelmemişti. Bir ürünün meta olabilmesi için kullanım değeri olacağı başka bir kimseye, **mübadele yoluyla** devredilmesi gerekir.) **I/1/63**. Engels'in şerhi.

[3] Meta Biçimi

Öyleyse, emek ürününün anlaşılmaz özelliği, meta biçimine girer girmez, niçin ortaya çıkıyor? Kuşkusuz bu biçimin kendisinden geliyor. Her türlü insan emeğinin eşitliği, bu emek ürünlerinin hepsinin eşit değerde olmaları ile nesnel olarak ifade edilir; harcanan işgücünün, bu harcanma süresi ile ölçümü, emek ürünlerinin değerinin niceliği biçimini alır; ve nihayet, üreticilerin içersinde emeklerinin toplumsal niteliğinin kendini gösterdiği karşılıklı ilişkileri, ürünler arasında bir toplumsal ilişki biçimini alır. **I/1/93**.

[4] Fetişizm

Fiziksel şeyler arasında, fiziksel bir ilişki vardır. Ama metalarda, bu farklıdır. Şeylerin, **qua** metalar varlığı, ve bunlara meta damgasını vuran emek ürünleri arasındaki değer ilişkisi ile bunların fiziksel özellikleri ve bu özelliklerden doğan maddî ilişkiler arasında kesin olarak bağ yoktur. Burada, insanlar arasındaki belirli toplumsal ilişki, onların gözünde, şeyler arasında gerçeksiz bir ilişki biçimine bürünüyor ...Emek ürünlerine, meta olarak üretildikleri anda yapışıveren ve bu nedenle meta üretiminden ayrılması olanaksız olan şeye, ben, **Fetişizm** diyorum. **I/1/94**.

[5] İkili Değer Biçimi

Bir ürünün bu şekilde, yararlı bir şey ve bir değer diye ayrılması, ancak mübadelenin, yararlı malların mübadele amacıyla üretilmesi ve bu nedenle de değer olarak özelliklerinin üretimleri sırasında önceden hesaba katılması boyutlarına ulaşmasıyla pratik önem kazanır. **I/1/95**.

[6] Meta Tarzı ve Gizemi

Burjuva iktisadının kategorileri, böylesine biçimlerden oluşmuştur. Bunlar, tarihî olarak belirlenmiş belirli bir üretim tarzının, koşullarını ve ilişkilerini, yani meta üretimini, toplumsal geçerlik ile ifade eden düşünce biçimleridir. Metaların bütün gizemi ve emek ürünlerinin metalar biçimini aldığı anda çevresini saran büyü ve sihir, öteki üretim biçimlerine geçer geçmez bu yüzden yokolur. **I/1/97**.

[7] Avrupa Ortaçağı: Üretim İlişkileri

Burada bağımsız insan yerine herkesin bağımlı olduğunu görürüz: Serfler ve senyörler, vasallar ve süzerenler, rahipler ve rahip olmayanlar. Burada kişisel bağımlılık, üretimin toplumsal ilişkilerini karakterize ettiği gibi, bu üretime dayanılarak örgütlenmiş hayatın öteki alanların-

da da aynı etkiyi gösterir. Ama toplumun temelini kişisel bağımlılığın oluşturması nedeniyle, tam da bu nedenle, emeğin ve emek ürünlerinin kendi gerçeklikleri dışında hayalî bir biçime bürünmelerine gerek yoktur. Toplumun alışverişleri içersinde, bunlar, aynî hizmetler ve aynî ödemeler biçimini alırlar. Burada, emeğin, meta üretimine dayanan toplumlarda olduğu gibi genel soyut biçimi değil de, onun özel ve doğal biçimi, emeğin dolaysız toplumsal biçimidir. Zoraki emek (iş), meta-üreten emek kadar, zamanla ölçülmeye uygundur; ama her serf, senyörünün hizmetinde harcadığı şeyin, kendi kişisel işgücünün belirli bir niceliği olduğunu bilir. **I/1/98-99**.

[8] Üretim Tarzı

Ürünün meta şeklini aldığı ya da doğruca mübadele için üretildiği üretim tarzı burjuva üretiminin en genel ve en ilkel biçimidir. **I/1/104**.

[9] Artık-Değer

Bu sürecin doğru biçimi, bu nedenle, P - M - P′'dür ki burada P′ = P + ΔP = ilk sürülen para, artı, bir fazlalık. İşte ilk değerinin üstünde bu artışa ya da fazlalığa ben **artık-değer** diyorum. Başlangıçta sürülen değer, demek ki, dolaşımda ilk haliyle kalmak şöyle dursun kendisine bir artık-değer katar ya da kendisini çoğaltır. İşte onu sermayeye çeviren şey, bu harekettir. **I/4/173**.

[10] Mübadele

Öyleyse, kullanım değeri konusunda şu sözü söylemek yerinde olur: «Mübadele, her iki tarafın da kazandığı bir alışveriştir.» Mübadele-değeri için durum böyle değildir. **I/5/181**. (Marx, Destutt de Tracy'den alıntı yapıyor).

[11] Mübadele Değer Doğurmaz

İstediğimiz kadar eğip bükelim, olgu değişmeden kalır. Eğer eşdeğerler mübadele edilse, artık-değer çıkmaz ve eğer eşdeğer olmayanlar mübadele edilse gene artık-değer yok. Dolaşım ya da metaların mübadelesi hiçbir değer doğurmaz. **I/5/187**.

[12] Bunalım

Ortada alıcı olmadan, kimse satamaz. Ama, demin sattı diye, kimse derhal almak zorunda değildir... Eğer bir metanın tam başkalaşımının birbirini tamamlayan iki evresi arasındaki zaman aralığı pek büyük ise ve satış ile satınalma arasındaki bölünme çok belirli hale gelmişse, aralarındaki iç bağ, yani bunların birliği **(oneness)**, kendisini bir bunalım yaratarak ortaya koyar. **I/3/135-136**.

[13] Artık-Değerin Kaynağı

Paranın sermayeye dönüştürülmesi söz konusu olduğunda, değer değişikliği, paranın kendisinde olamaz; çünkü, satınalma ve ödeme araçlığı göreviyle, satınalınan ya da bedeli ödenen metanın fiyatını gerçekleştirmekten öte bir rolü yoktur; nakit olarak ise, hiç değişmeyen katılaşmış değerdir. Değer değişikliği, dolaşımın ikinci aşamasından, metanın yeniden satışından da ileri gelmiş olamaz, çünkü burada da, mal, yalnızca maddî biçiminden çıkıp tekrar para biçimine dönüşmektedir. Değişiklik, öyleyse, ilk işlem ile, P - M, satınalınan metada olmalıdır. Ama eşdeğerler mübadele edildiğinden ve metanın tüm değeri için ödeme yapılmış olduğundan değerde değil. Bundan da, zorunlu olarak, şu sonuca varmış oluyoruz ki, değişiklik metanın kullanım değerinden, yani tüketiminden ileri gelmektedir. Metaın tüketiminden değer sızdırabilmek için dostumuz Parababası, dolaşım alanında, piyasada, kullanım değeri değer kaynağı olmak gibi özel bir niteliğe sahip bulunan ve bunun için de bizzat fiilen tüketimi emeğin maddeleşmesi ve dolayısıyla da değerin yaratılması olan bir metayı bulacak kadar şanslı olmalıdır. Ve

para sahibi, piyasada, emek kapasitesi olan özel bir meta ya da işgücü bulur. **I/3/191 -192**.

[14] İş Gücü

İş gücü ya da emek kapasitesi ile insanın ne türden olursa olsun kullanım değeri üretirken harcadığı kendisinde varolan aklî ve fizikî yeteneklerin toplamı anlaşılmalıdır. **I/6/192**.

[15] İş-Gücünün Satışı

...(İ)ş-gücü, meta olarak piyasada, ancak, ona sahip olan kimsenin iş gücünü bir meta olarak satışa sunması ya da satması halinde ve ölçüsünde görülebilir. Bunu yapabilmesi için bu kimsenin, kendi iş gücü üzerinde tasarrufta bulunabilmesi, emek kapasitesinin, yani kendi kişiliğinin kayıtsız şartsız sahibi olması gerekir. Emek sahibi ile para sahibi, pazarda karşı karşıya gelirler, eşit haklara sahip kimseler olarak temasa geçerler, aralarındaki tek fark birisinin satıcı, diğerinin alıcı olmasıdır; bu yönden yasalar karşısında her ikisi de eşittir. Bu ilişkinin sürekli olabilmesi için, iş gücü sahibinin bunu, yalnızca, belirli bir süre için satması gereklidir, çünkü eğer onu toptan ve süresiz satacak olursa, kendini satmış, kendini özgür bir insan olmaktan çıkartıp köleye, meta sahibi olmaktan çıkartıp meta haline dönüştürmüş olur. **I/6/192**.

[16] Özgür Emek

Paranın sermayeye çevrilebilmesi için, demek ki, para sahibinin piyasada özgür emekçi ile karşı karşıya gelmesi gerekir; bu, emekçinin iki anlamda özgür olması demektir: Hem işgücünü kendi öz metası gibi satabilecek durumda özgür bir insan olması gerekir hem de satmak için elinde başka bir meta olmaması, iş gücünü gerçekleştirmesi için gerekli her şeyden yoksun bulunması gerekir. **I/6/193**.

[17] Özgür Emekçi Kategorisinin Tarihî Temeli

Gene de bir nokta apaçık ortada: Doğa, bir yanda para ya da meta sahibi, öte yanda iş gücünden başka bir şeyi olmayan insanlar üretmiyor. Bu ilişkinin doğal bir temeli olmadığı gibi, bütün tarihsel dönemler için ortak toplumsal bir temeli de yoktur. Bunun geçmiş tarihsel gelişmelerin sonucu, ve çeşitli ekonomik devrimler ile bir dizi eski toplumsal üretim biçimlerinin yokolup gitmesinin bir ürünü olduğu açık bir şeydir.

Daha önce incelediğimiz ekonomik kategoriler de, aynı biçimde, tarihin damgasını taşır. Bir ürünün meta halini alabilmesi için, belirli tarihsel koşullar gereklidir. **I/6/193 -194**.

[18] Sermayenin Varoluşunun Tarihî Koşulları

Sermayede ise böyle olmuyor. Yalnız başına para ve meta dolaşımı, sermayenin varoluşunun tarihî koşullarının doğmasına yetmiyor. Onun doğabilmesi için, ancak üretim ve geçim araçlarını elinde bulunduran kimse ile iş gücü satan özgür emekçilerin pazarda karşı karşıya gelmesi gerekiyor. **I/6/194**.

[19] İş Gücünün Değeri

İş gücünün değeri, öteki her metada olduğu gibi, bu özel nesnenin üretimi ve dolayısıyla yeniden üretimi için gerekli emek-zaman ile belirlenir. İş gücü bir değere sahip olduğuna göre, kendisinde maddeleşmiş ortalama toplumsal emeğin belirli bir niceliğinden daha fazlasını temsil etmez. İş gücü, sadece, bir kapasite, ya da canlı bireyin gücü olarak vardır. Bunun sonucu olarak, iş gücünün üretimi, onun varlığını öngerektirir. **I/6/195**.

[20] İş Gücünün Tüketimi Artık-Değerin Üretimidir

Şimdi artık bu özel metanın, iş gücünün sahibine, satınalan tarafından ödenen değerin nasıl belirlendiğini biliyoruz. Satınalanın mübadeleyle elde ettiği kullanım değeri kendisini, ancak fiilen kullanılmakla, iş gücünün tüketimi ile ortaya koyar. Para sahibi bu amaç için hammadde gibi her şeyi piyasadan satın alır ve bunların tam değerlerini öder. İş gücünün tüketimi, metaların ve artık-değerin birlikte ve aynı zamanda üretimidir. İş gücünün tüketimi, diğer her türlü metada olduğu gibi, piyasanın ya da dolaşım alanının sınırları dışında tamamlanır. **I/6/199-200**.

[21] Mübadele Alanı

Sınırları içersinde işgücü satım ve alımının sürüp gittiği ayrıldığımız bu alan, aslında, insanın doğuştan varolan haklarının tam bir cenneti idi. Burada egemen olan sadece Özgürlük, Eşitlik, Mülkiyet ve Bentham'dır. Özgürlüktür, çünkü, metanın, diyelim iş gücünün hem alıcısı hem satıcısı sadece kendi serbest iradelerinin etkisi altındadırlar. Serbest taraflar olarak sözleşme yaparlar ve vardıkları anlaşma, ortak iradelerinin yasal ifadesinden başka bir şey değildir. Eşitliktir, çünkü birbirleriyle basit meta sahipleri olarak ilişki içine girerler ve eşdeğeri eşdeğerle mübadele ederler. Mülkiyettir, çünkü taraflar yalnız kendi malı olan şeyler üzerinde tasarrufta bulunur. Ve Bentham'dır. Çünkü her iki taraf da yalnız kendisini düşünür. Bunları bir araya getiren ve ilişki içersine sokan tek güç, bencillik, kazanç ve özel kişisel çıkardır. **I/6/200**.

[22] İş Gücü Neden Artık-Değerin Kaynağıdır?

Bir günlük iş gücünün değeri, 3 şilin ediyor, çünkü bizim varsayımımıza göre, yarım günlük emek, bu miktar iş gücünde somutlaşıyor; çünkü iş gücünün üretimi için gerekli günlük geçim aracı, yarım günlük emeğe mal oluyor. Ama, iş gücünde somutlaşmış geçmişteki emekle bunun harekete getirdiği canlı emek, iş gücünün günlük muhafaza ve

bakım masrafları ile bunun iş başında harcanması, birbirinden tamamen farklı iki şeydir. Bunlardan ilki iş gücünün mübadele-değerini belirler, ikincisi ise onun kullanım değeridir. İşçiyi 24 saat süreyle canlı tutmak için yarım günlük emeğin gerekli oluşu onun bütün gün çalışmasına engel teşkil etmez. Bu nedenle, iş gücü değeri ile bu iş gücünün emek-süreci içersinde yarattığı değer birbirinden tamamen farklı büyüklüklerdir; kapitalistin iş gücünü satınalırken göz önünde bulundurduğu şey, işte iki değer arasındaki bu farktır. İş gücünün taşıdığı faydalı nitelikler ve iplik ile kunduranın bu nitelikler sayesinde yapılmış olması, onun için bir conditio sine qua non'dan fazla bir şey değildir; çünkü değer yaratmak için emeğin yararlı bir şekilde harcanması gerekir. Onu gerçekten etkileyen şey, bu metanın, sadece bir değer kaynağına sahip olması değil, kendisinin sahip olduğundan daha fazla değerin kaynağı olması biçimindeki özgül kullanım değeridir. Kapitalistin iş gücünden beklediği özel hizmet budur ve bu alışverişte o, meta mübadelesi konusundaki «ebedî yasalar» uyarınca hareket eder. İş gücü satıcısı, başka herhangi bir meta satıcısı gibi, mübadele-değerini gerçekleştirir ve onun kullanım değerinden ayrılmış olur. Bunlardan birini vermeden diğerini alamaz. **I/7/218-219**.

[23] Farklı Üretim Tarzlarında Artık-Emek

Toplumun çeşitli ekonomik biçimleri arasındaki temel fark örneğin, köle-emeğine dayanan toplum ile ücretli-emeğe dayanan toplum arasındaki fark, yalnızca bu artık-emeğin fiilî üreticiden, işçiden sızdırılması tarzına dayanır. **I/9/241**.

[24] Kapitalist Olmayan Biçimlerde Artık-Emeğin Sınırları

Bununla birlikte, şurası da açıktır ki, ürünlerin mübadele-değerinin değil, kullanım değerinin egemen olduğu toplumun herhangi bir belli ekonomik kuruluşunda, artık-emek, az ya da çok olabilen belirli gereksinmeler grubu ile sınırlı olur, ve üretimin mahiyeti gereği, artık-emeğe karşı sınırsız bir açlık duyulmaz. **I/10/259**.

[25] İş-Gücünün Uzunluğu Sınıf Mücadelesince Belirlenir

Görüyorsunuz ki, çok esnek sınırları olmasından başka, metamübadelesinin mahiyetinin kendisi, ne iş günü için, ne de artık-değer için sınır tanıyor. Kapitalist, iş gününü mümkün olduğu kadar uzatmaya, ve elinden gelse bir iş gününden iki iş günü çıkartmaya çabalarken, alıcı olmaktan gelen haklarını korumaktadır. Buna karşılık, satılmış olan metanın özel mahiyeti, onu satınalan tarafından tüketilmesine bir sınır konulmasını gerektirmekte ve işçi, iş gününün belirli normal bir süreye indirilmesini isterken, satıcı olmaktan gelen hakkını kullanmaktadır. Öyleyse burada bir karşıtlık, her ikisi de mübadele yasasının damgasını taşıyan iki hak arasında bir çatışma vardır. Eşit haklar arasında son sözü kuvvet söyler. Ve bunun için de, kapitalist üretim tarihinde, bir iş gününün belirlenmesi, sürüp giden bir mücadelenin, kolektif sermaye yani kapitalist sınıf ile kolektif emek yani işçi sınıfı arasındaki mücadelenin bir sonucu olarak kendisini gösterir. **I/10/258**.

[26] Kapitalist Üretim Tarzında Köle Emeği (Güney ABD'de zenci emeği)

Ama, üretimleri, henüz köle emeği ve angarya vb. gibi aşağı şekiller içinde dönüp duran halk, kapitalist üretim tarzının ağır bastığı uluslararası piyasanın girdabına kapılıp da, ürünlerinin satışının ihracata yönelmesi başlıca kaygıları haline gelince, kölelik, serflik vb. gibi barbarca aşırı çalışma dehşetine, bir de uygar aşırı çalışma dehşeti eklendi. Amerika Birleşik Devletleri'nin Güney eyaletlerinde zenci emeği, üretim, esas olarak doğrudan doğruya yerel tüketime yöneldiği sürece, ataerkil özelliğini korumuştur. Ama, pamuk ihracının bu eyaletlerin hayatî çıkarları halini alması ölçüsünde, zencilerin aşırı-çalıştırılması ve bazen hayatlarının 7 iş-yılında tükenip gitmesi bu hesaplı kitaplı sistemin bir unsuru halini aldı. Artık sorun, köleden belli miktarda faydalı ürün sağlanması değil, bizzat artık-emeğin üretilmesi idi. **I/10/259**.

[27] Normal İş Günü için Mücadele

Maddî üretim tarzındaki değişmeler ve buna tekabül eden üreticiler arasındaki toplumsal ilişkilerdeki değişmeler, önce sınırsız aşırılıklara, ardından da, buna bir tepki olarak, iş günü ile paydos saatlerini yasalarla sınırlayan, düzenleyen ve aralarında birlik kuran toplumsal bir denetimin doğmasına yol açtı. **I/10/321-322**.

Normal iş gününün yaratılması bu nedenle, kapitalist sınıf ile işçi sınıfı arasındaki az çok gizli, uzun süren bir iç savaşın sonucudur. **I/10/322**.

[28] Emek Verimi ve Nispî Artık-Değer

İş gücünün değerinin düşürülebilmesi için, emeğin üretkenliğindeki artışın, ürünleri iş gücünün değerini belirleyen ve bunun sonucu olarak, ya alışılmış geçim araçları sınıfına giren ya da bunların yerlerini alabilen sanayi kollarına yönelmesi zorunludur. Ama bir metanın değeri, yalnız işçinin doğrudan doğruya onun üzerinde harcadığı emek miktarıyla değil, aynı zamanda, üretim araçlarında bulunan emekle de belirlenir... Demek ki, iş gücünün değerindeki düşme, emeğin üretkenliğinde bir artışla, ve gerekli tüketim maddelerinin üretiminde kullanılan değişmez sermayenin maddî elemanlarını teşkil eden iş araçları ile hammaddeleri sağlayan sanayi kollarına ait metaların ucuzlatılmasıyla da meydana getirilebilir. **I/12/342 - 343**.

Metaların değeri, emeğin üretkenliği ile ters orantılıdır. Metaların değerlerine bağlı bulunması nedeniyle, iş gücünün değeri de öyledir. Oysa tersine, nispî artık-değer bu üretkenlik ile doğru orantılıdır. **1/12/346**.

Demek oluyor ki, metaları ucuzlatmak ve ucuzluk aracılığı ile işçinin kendisini ucuzlatmak için, emeğin üretkenliğini yükseltmek, sermayenin özünde bulunan bir istek ve sürekli bir eğilimdir. **I/12/346**.

[29] Kapitalist Tarzda İşçiler Arasında İşbirliği

...Ücretli işçiler aynı sermaye, aynı kapitalist tarafından, aynı zamanda çalıştırılmadıkça ve bunun için de iş-güçleri kapitalist tarafından aynı zamanda satın alınmadıkça, elbirliği yapamazlar. **I/13/357**.

Sermayenin denetimi altındaki emeğin işbirliği haline geldiği andan itibaren yönlendirme, denetleme ve düzenleme işi, sermayenin işlevlerinden biri haline gelir. Bu, sermayenin işlevi olur olmaz, özel nitelikler kazanır.

Kapitalist üretimin başlıca amacı ve yönlendirici dürtüsü, elden geldiğince fazla artık-değer sızdırmak, dolayısıyla iş gücünü mümkün olan en geniş ölçüde sömürmektir. İşbirliği yapan işçi sayısı arttıkça, sermayenin egemenliğine karşı direnmeleri de artar, ve bununla birlikte, sermayenin bu direnmenin üstesinden gelmesi için, karşı-baskı gereği de fazlalaşır. Kapitalistin uyguladığı denetim, sadece, toplumsal emek sürecinin mahiyetinden doğan ve bu sürece özgü özel bir işlev değil, aynı zamanda, toplumsal bir emek-sürecinin sömürülmesi işlevidir ve bunun sonucu olarak kökleri, sömürücü ile onun sömürdüğü canlı ve çalışan hammadde arasındaki kaçınılmaz uzlaşmaz karşıtlıkta bulunur. **I/13/358**.

[30] Sermayecinin İşlevleri

Ayrı ayrı köylü ve zanaatçıların üretim tarzını, köle emeğine dayanan üretim ile karşılaştırdığında ekonomi politikçi, bu denetim ve gözetim emeğini, üretimin **faux frais**'si arasında sayar. Ama kapitalist üretim tarzını incelerken, tersine, o, emek-sürecinin işbirliği niteliğinin gerektirdiği denetim işini, bu sürecin kapitalist niteliği ve, kapitalist ile işçi arasındaki uzlaşmaz çıkar karşıtlığının zorunlu kıldığı farklı denetim işiyle bir tutar. Bir kimse, sanayiin lideri olduğu için kapitalist değil; tersine, kapitalist olduğu için sanayiin lideridir. Sanayi liderliği, sermayenin bir vasfıdır; tıpkı feodalite döneminde general ve yargıçlık görevlerinin toprak mülkiyetinin vasıfları olduğu gibi. **I/13/359-360**.

[31] Ekonomi Politiğin Manüfaktürden Etkilenmesi

Manüfaktür dönemi sırasında ilk defa bağımsız bir bilim olarak ortaya çıkan ekonomi politik, toplumsal işbölümüne sadece manüfaktür açısından bakmakta ve onda ancak, belli miktarda emekle daha fazla meta üretmenin, ve dolayısıyla metaların ucuzlatılmasının, sermaye birikiminin hızlanmasının yollarını görmektedir. Klasik antikçağın yazarlarının nitelik ve kullanım değerine özel bir ağırlık vermiş olmaları, bu nicelik ve mübadele değeri üzerinde durma ile en çarpıcı bir çelişki içindedir. **I/14/392**.

[32] Toplumsal Bir İlişki Olarak Üretken Emek

Demek oluyor ki, üretken işçi kavramı, sadece, iş ile yararlı etki arasındaki, emekçi ile emek ürünü arasındaki bir ilişkiyi anlatmakla kalmıyor, aynı zamanda, tarihsel gelişmeden doğan ve işçiye, doğrudan doğruya artık-değer yaratma aracı damgası vuran özgül bir toplumsal üretim ilişkisini de anlatıyor. Bu nedenle, üretken işçi olmak talih değil talihsizlik eseridir. **I/16/538**.

[33] Emeğin Üretkenliğinin Belirleyenleri

Toplumsal üretimin az ya da çok olan gelişme derecesi bir yana, emeğin üretkenliği fizik koşullarla engellenir. Bütün bunlar, insanın kendi yapısı (ırk vb.) ile doğal çevresine bağlanabilir. Dış fizik koşullar iki büyük ekonomik sınıfa ayrılırlar, 1) geçim araçlarındaki doğal zenginlik, yani verimli topraklar, balık dolu sular vb.; ve 2) çağlayanlar, ulaşıma elverişli nehirler, kereste, maden, kömür vb. gibi iş araçları şeklinde doğal zenginlik. **I/16/541**.

[34] İş-Gücünün Değerindeki Değişmeler

İş gücünün değeri, belli miktardaki zorunlu tüketim maddelerinin değeriyle belirlenir. Emeğin üretkenliği ile birlikte değişen, bu tüketim maddelerinin kitlesi değil, değeridir. Bununla birlikte, üretkenlikteki artış nedeniyle, işçi de, kapitalist de, iş gücü fiyatıyla artık-değerde herhangi bir değişiklik olmaksızın, aynı zamanda, bu tüketim maddelerinden daha büyük bir miktarı elde edebilirler... İş gücünün fiyatı değişmemekle birlikte, değerinin üzerine çıkmış olabilir. Bununla birlikte, eğer iş gücünün değeri, yeni değeri ile tutarlı en alt sınır olan 1 şilin 6 peniye değil de, 2 şilin 10 peniye ya da 2 şilin 6 peniye düşmüş olsa, bu düşen fiyat gene de, artan bir zorunlu maddeler kitlesini temsil eder. Bu şekilde, emeğin üretkenliğindeki artışla birlikte, iş gücünün fiyatı sürekli olarak düşebilir ve bu düşüşün yanı sıra, işçinin geçim araçları kitlesinde sürekli bir büyüme olur. **I/17/551-552**.

[35] Artık-Değerin ve iş Gücü Fiyatının Belirleyenleri

1) Metaların değerleri üzerinden satıldıklarını; 2) iş gücünün fiyatının zaman zaman değerinin üzerine yükseldiğini, ama hiçbir zaman bunun altına düşmediğini varsayıyorum.

Bu varsayımlara dayanılarak, artık-değer ile iş gücü fiyatının nispî büyüklüklerinin, üç şey tarafından belirlendiğini görmüştük: 1) iş günü uzunluğuna, ya da emeğin büyüklüğünün genişliğine; 2) emeğin normal yoğunluğuna, yoğunluk yönünden büyüklüğüne, belli bir sürede belli bir miktarda emek harcanmasına, 3) emeğin üretkenliğine, üretim koşullarındaki gelişme derecesine bağlı olarak aynı miktarda emeğin belli bir sürede, daha çok ya da daha az ürün sağlamasına.

Bu varsayımlara göre, iş gücünün değeri ile artık-değerin büyüklüğü, üç yasa tarafından belirlenir.

Belli uzunluktaki bir iş günü, emeğin üretkenliği ve onunla birlikte ürünün kitlesi ve üretilen her metanın fiyatı ne denli değişirse değişsin, daima aynı miktarda değer yaratır.

Artık-değer ile, iş gücünün değeri, karşıt yönlerde değişirler. Emeğin üretkenliğindeki bir değişme, ondaki artma ya da eksilme, iş gücü değerinde karşıt yönde, artık-değerde aynı yönde bir değişmeye neden olur.

Artık-değerdeki artma ya da azalma daima iş gücünün değerinde buna tekabül eden azalma veya artmanın bir sonucu olup, asla nedeni değildir. **I/17/549-551**.

[36] Emeğin Değeri ve İş Gücünün Değeri

Pazarda, para sahibi ile doğrudan doğruya yüzyüze gelen emek değil, işçidir, işçinin sattığı, kendi iş gücüdür. İşe fiilen başlar başlamaz, artık, emeği onun olmaktan çıkmıştır ve bunun için de bu emeğin şimdi işçi tarafından satılması söz konusu olamaz. Emek, değerin tözü, değerin içkin ölçüsüdür, **ama bizzat kendisinin değeri yoktur**.

«Emeğin değeri» ifadesinde, değer fikri yalnız tamamen silinip gitmekle kalmaz üstelik tam tersine döner. Bu, yeryüzünün değeri gibi sanal bir ifadedir. Bununla birlikte, bu sanal ifadeler, üretim ilişkilerinin kendisinden doğmaktadır. Bunlar, temel ilişkilerin görünürdeki biçimleri için bulunmuş kategorilerdir. Şeylerin kendilerini çoğu zaman tersine çevrilmiş görüntüleri içinde açığa vurdukları, ekonomi politik dışında bütün bilimlerce gayet iyi bilinir. **I/19/569**.

[37] İktisatçılar Emeğin Değerini Nasıl Görürler?

İktisatçıların emeğin değeri diye adlandırdıkları şey, gerçekte işçinin kişiliğinde varolan, bir makinenin, yaptığı işten farklı olması gibi, işlevinden, yani emekten farklı olan iş gücünün değeriydi. Emeğin pazar fiyatı ile değeri dedikleri şey arasındaki fark, bu değerin kâr haddiyle ve emeğin ürettiği metaların değerleriyle ilişkisi vb. üzerinde dururlarken, yapılan tahlilin, yalnızca emeğin pazar fiyatından, onun varsayılan fiyatına ulaşacağını değil, emeğin bu değerinin de, sonunda iş gücünün değerine dayandığını gösteren doğrultuda olduğunu hiçbir zaman farketmemişlerdir. Klasik iktisat, kendi tahlillerinin verdiği sonuçların

bilincine asla varamamıştır; «emeğin değeri» ve «emeğin doğal fiyatı» gibi kategorileri, incelemekte olduğu değer ilişkileri için son ve yeterli ifadeler olarak hiç eleştirmeden kabul etmiş ve böylece, daha sonra göreceğimiz gibi, içinden çıkılmaz karışıklıklara ve çelişkilere düşmüş ve, ilke olarak yalnız görünüşlere tapan bayağı iktisatçılara, yüzeysel incelemeleri için güvenli bir hareket temeli sağlamıştır. **I/19/571**.

[38] Emeğin Değeri İş Gücünün Değerinden Büyüktür

Emeğin değeri, iş gücünün değerinin sadece akla uygun olmayan bir ifadesi olduğu için, emeğin değerinin daima ürettiği değerden daha küçük olması zorunluluğu kendiliğinden ortaya çıkar, çünkü kapitalist, daima iş gücünü, kendi değerini yeniden üretmesi için gerektiğinden daha uzun süre çalıştırır... Böylece, ilk bakışta saçma bir sonuca ulaşıyoruz -6 şilinlik bir değer yaratan emek, 3 şilinlik bir değere sahiptir. **I/19/571 - 572**.

[39] Ücret Biçimi

Demek oluyor ki, bu ücret-biçimi, iş gününün gerekli-emek ve artık-emek, karşılığı ödenmiş emek ve ödenmemiş emek diye bölünmesiyle ilgili bütün izleri silip yokediyor. Bütün emek, karşılığı ödenmiş emek olarak görünüyor. Angaryada işçinin kendisi için harcadığı emek ile, efendisi için harcadığı zorunlu emek, birbirinden yer ve zaman olarak en açık şekilde ayrıdır. Köle-emeğinde ise, iş gününün, kölenin kendi yaşaması için gerekli tüketim maddelerini yerine koyduğu kısmı, yani aslında yalnız kendisi için çalıştığı kısmı bile, efendisi için harcadığı emek olarak görünür. Kölenin bütün emeği, karşılığı ödenmemiş emek olarak görünür. Ücretli-emekte ise, tersine, artık-emek ya da karşılığı ödenmemiş emek bile, karşılığı ödenmiş emek gibi görünür. Birinde, kölenin kendisi için harcadığı emeği, mülkiyet ilişkisi gözlerden saklar, diğerinde, ücretli işçinin karşılığı ödenmeyen emeğini, para ilişkisi gözlerden gizler.

İş gücünün değeri ile fiyatının ücret şekline ya da emeğin kendisinin değeri ve fiyatı şekline dönüştürülmesinin taşıdığı büyük önemi böylece anlayabiliriz. Aslında varolan ilişkileri görünmez hale getirmesi bir yana, bir de bunları tepetaklak gösteren bir görünüm şekli, hem işçinin ve hem de kapitalistin her türlü yasal kavramlarının, kapitalist üretim tarzının her türlü şaşırtmacalarının, özgürlük adına bütün göz boyamalarının, bayağı iktisatçıların çeşitli mazur gösterme gevezeliklerinin temelidir. **I/19/572-573.**

[40] Sermayeci ve Emeğin Değeri

Kapitalist, elden geldiğince az parayla, elden geldiğince çok emek elde etmek isteyecektir. Bu yüzden, uygulamada onu ilgilendiren tek şey, iş gücü fiyatıyla, bunun işlevinin yarattığı değer arasındaki farktır. Bir de, ayrıca, her türlü metayı elden geldiğince ucuza almaya çalışır ve kârını her zaman düpedüz kandırmayla, bir şeyi değerinin altında alıp bu değerin üzerinde satmayla açıklar. Bu yüzden de, eğer emeğin değeri diye bir şey gerçekten varsa ve o bu değerin karşılığını gerçekten öderse, sermaye diye bir şeyin olamayacağını, parasının sermayeye dönüşemeyeceğini hiçbir zaman göremez. **I/19/574**.

[41] Ücret Biçimi ve Değer Tözü

Ayrıca, bütün görünümler ve bunların ardında gizli bulunan temel için geçerli olan ne varsa, kendilerinin içinde beliren asıl temel ilişkiye, yani iş gücünün değer ve fiyatına karşıt olarak ortaya çıkan, «emeğin değeri ve fiyatı,» ya da «ücret» gibi görünüm şekilleri için de geçerlidir. Bunlardan sonuncusu, günlük düşünce biçimleri olarak doğrudan doğruya ve kendiliklerinden ortaya çıkarlar; ilkinin ise önce bilim tarafından bulunup ortaya konulması gerekir. Klasik ekonomi politik, şeyler arasındaki gerçek ilişkiye neredeyse değinir gibidir, ama bunu bilinçli olarak formülleştirmez. Sırtındaki burjuva postuna sarıldıkça da bu işi zaten beceremez. **I/19/574.**

[42] Artık-Değerin Bölünüşü

Artık-değeri üreten, yani karşılığı ödenmemiş emeği doğrudan doğruya işçiden kopartıp alarak bunu metalarda somutlaştıran kapitalist, aslında, bu artık-değerin ilk sahibi olmakla birlikte, hiçbir zaman onun son sahibi değildir. O, bunu, toplumsal üretimin bütünü içinde başka görevleri yerine getiren başka kapitalistlerle, toprak sahipleriyle vb. paylaşmak durumundadır. Artık-değer bu nedenle, çeşitli kısımlara ayrılır. Bu parçalar, çeşitli kategorilere ayrılan kimselere gider ve, kâr, faiz, tüccar kârı, toprak rantı vb. gibi birbirinden bağımsız farklı şekiller alır. **I/23. Bölüme Giriş/602.**

[43] Paranın Sermayeye Dönüştürülmesi

Dördüncü ilâ Altıncı Bölümlerde gördüğümüz gibi, paranın sermayeye çevrilmesi için, metaların üretimi ile dolaşımından başka bir şey daha gereklidir. Bir yanda, para veya değere sahip olan kimsenin, öte yanda, değer yaratıcı cevhere sahip olan kimsenin; bir yanda üretim ve geçim araçlarına sahip olan kimsenin, öte yandan iş gücünden başka bir şeyi olmayan kimsenin, alıcı ve satıcı olarak karşı karşıya gelmeleri gerektiğini gördük. Emeğin üründen, öznel iş gücünün, nesnel emek koşullarından ayrılması, böylece, kapitalist üretimin gerçek temeli ve çıkış noktası oluyordu. **I/23/608.**

[44] Sermayenin Yaratılması ve Emekçinin Ebedîleştirilmesi

Ama, başlangıçta sadece hareket noktası olan bu şey, sırf sürecin devamlılığı, basit yeniden üretim ile, kapitalist üretimin durmadan yenilenen ve tazelenen, kendine özgü bir sonucu halini alıyor. Üretim süreci, bir yandan, ardı arası kesilmeden, maddi serveti sermayeye, kapitalist için daha fazla servet ve zevk yaratma aracına çeviriyor. Öte yandan, işçi, üretim sürecini girdiği gibi, bir servet kaynağı olarak ama bu serveti kendisine ait kılabilecek bütün araçlardan yoksun olarak terkediyor. Sürece girmeden önce kendi emeği, iş gücünün satışı ile kendisine ya-

bancılaştığı ve kapitalist tarafından el konularak sermaye ile birleştirildiği için, süreç sırasında da bu emek, kendisine ait olmayan bir üründe gerçekleşmek zorundadır. Üretim süreci aynı zamanda, kapitalistin iş gücünü tükettiği bir süreç olduğu için, işçinin ürünü devamlı şekilde yalnız metalara değil, sermayeye, değer yaratıcı gücü emen değere, işçinin kişiliğini satın alan geçim araçlarına, üreticilere kumanda eden üretim araçlarına da dönüşür. İşçi, bu nedenle, durup dinlenmeden, sermaye biçiminde, kendisine egemen olan ve onu sömüren yabancı bir kuvvet biçiminde, maddî nesnel zenginlik yaratır; ve kapitalist, sürekli iş gücü üretir, ama, bu üretim, içlerinde ve ancak onlarla gerçekleşebilen nesnelerden ayrı olarak, öznel bir zenginlik kaynağı biçimindedir; kısacası, o, işçi üretir, ama ücretli-işçi. Bu kesintisiz yeniden üretim, işçinin böylece ebedîleştirilmesi, kapitalist üretimin **sine qua non**'udur. **I/23/608-609.**

[45] Sermayeci ve Sermaye Birikimi

Ama, kişileşmiş sermaye olduğu sürece onu (sermayeciyi) harekete geçiren şey, kullanım değeri ve bunlardan yararlanmak değil, mübadele-değeri ve bunu çoğaltmaktır. Değerin kendisini genişletmesini sağlama işine kendisini büyük bir tutkuyla kaptıran kapitalist, insanoğlunu üretim için üretmeye insafsızca zorlar, böylelikle toplumun üretici güçlerini gelişmeye zorlar ve daha yüksek bir toplum şeklinin gerçek temelini atabilecek maddî koşulları yaratır; ve bu, toplumda, her bireyin kişiliğini tam ve özgürce geliştirmesi artık temel ve yön verici ilke olur. Kapitalist, sadece, kişileşmiş sermaye olarak saygıya değerdir. Bu haliyle, bir cimrinin, sırf servet olduğu için servete tapma tutkusunu paylaşır. Ama cimrideki sadece huy ve yaratılış halindeki bu tutku, kapitalistte, sadece çarklarından birisi olduğu toplumsal mekanizmanın sonucu ve eseridir. Ayrıca, kapitalist üretimin gelişmesi, belli bir sanayi girişimine yatırılan sermayenin sürekli bir şekilde artmasını zorunlu kılar ve rekabet, kapitalist üretimin içkin yasalarını, dışarıdan gelme zorlayıcı yasalar olarak tek tek her kapitaliste kabul ettirir. Sermayesini koruyabilmesi için, kapitalisti, durmadan sermayesini genişletmeye zorlar, oysa sermayesini artırması ancak ilerleyen bir birikimle olabilir. **I/24/630.**

[46] Artan Emek Verimi ve Artan Reel Ücret

Ama, daha önce de gördüğümüz gibi, emeğin üretkenliğinde artış, işçinin ucuzlaması ile elele gittiği için, gerçek ücretler yükselse bile artık-değer haddi büyür. Gerçek ücretler hiçbir zaman, emeğin üretici gücü ile aynı oranda yükselmez. **I/24/642**.

[47] Makinelerin İyileşmesi vb. («Cisimleşmiş» ve «Cisimleşmemiş» Teknik Değişme)

Emeğin üretici gücündeki gelişme, üretim sürecine daha önce girmiş bulunan başlangıç sermayesi üzerinde de tepki yapar. İşlemekte olan değişmez sermayenin bir kısmı, makine vb. gibi kısa sürede tüketilmeyen ve bunun için de yeniden üretilmeyen ya da yerine aynı türden yenileri konmayan iş araçlarından meydana gelir. Ama her yıl bu iş araçlarının bir kısmı yokolur ya da üretken işlevinin sınırına yaklaşır. O yıl, artık, yeniden üretimi için, aynı türden yenileriyle değiştirilmesi için zaman gelmiş demektir. Bu iş araçlarının kullanılıp tüketilmesi sırasında, eğer emeğin üretkenliğinde bir artış olmuş ise (bu üretkenlik bilim ve teknolojideki aralıksız ilerleme ile durmadan gelişir), daha yeterli ve (bu artan yeterliliğe göre) daha ucuz makineler, araçlar, gereçler vb., eskilerinin yerini alır. Kullanılmakta olan iş araçlarındaki devamlı ufak tefek iyileştirmeler dışında, eski sermaye daha üretken biçimde yeniden üretilmiş olur. Değişmez sermayenin diğer kısmı, hammadde ile yardımcı maddeler devamlı olarak bir yıldan daha az zamanda yeniden üretilir, tarımdaki yeniden üretim ise çoğunlukla bir yıl alır. Bunun için, uygulanan her geliştirilmiş yöntem, yeni sermaye ile kullanılmakta olan eski sermaye üzerinde hemen hemen aynı zamanda etki yapar ...Üretken güçteki bu gelişme, kuşkusuz, halen işlemekte bulunan sermayede kısmî bir değer kaybına yol açar. Bu değer kaybı, kendisini, rekabet nedeniyle şiddetle duyurduğu sürece, asıl yük, kapitalistin uğradığı zararı kendisini daha fazla sömürerek karşılamaya çalıştığı işçinin sırtına yüklenir. **I/24/642-643**

[48] Yükselen Reel Ücretler ve Birikim

Ücretler gördüğümüz gibi, niteliği gereği, işçi tarafından karşılığı ödenmemiş belli bir miktarda emeğin harcanmasını gerektirir. Emeğin fiyatı düşerken ücretlerin yükselmesi gibi durumları bir yana bıraktığımızda, böyle bir artış, olsa olsa, işçinin sağlamak zorunda olduğu karşılığı ödenmemiş emek miktarında bir azalma olması anlamını taşır. Bu azalma, hiçbir zaman sistemin kendisini tehdit edecek noktaya ulaşamaz. Ücret haddi konusunda şiddetli çatışmalar bir yana (Adam Smith, bize, bütünüyle alındığında bu gibi çatışmalarda patronun daima patron olarak kaldığını göstermiş bulunuyor) emeğin fiyatında sermaye birikimi sonucu ortaya çıkan bu artış şu seçenekleri akla getirir: Ya, emeğin fiyatındaki yükselme, bu yükselme, birikimin ilerlemesini etkilemediği için artmaya devam eder... Bu durumda, karşılığı ödenmeyen emek miktarındaki azalmanın, sermayenin egemenlik alanını genişletmesine hiçbir şekilde zararlı olmadığı açıktır. -Ya da, öte yandan, kazanç dürtüsü köreldiği için, emeğin fiyatındaki artış sonucu birikim yavaşlar. Birikim haddi azalır, ama bu azalma ile birlikte bu azalmanın temel nedeni, yani sermaye ile sömürülen iş gücü arasındaki oransızlık ortadan kalkar. Kapitalist üretim sürecine özgü mekanizma, geçici olarak kendisinin yaratmış olduğu engeli ortadan kaldırır. Emeğin fiyatı, tekrar, sermayenin kendisini genişletmesi gereksinmelerine uygun bir düzeye iner; bu düzey, ücretlerin yükselmesinden önce normal sayılan düzeyin altında, bu düzeyle aynı ya da bu düzeyin üzerinde olabilir. **I/25/657-658.**

[49] Birikim ve Bunalımlar

Matematik bir deyişle: Birikim haddi, bağımlı değil bağımsız değişkendir; ücret haddi, bağımsız değil bağımlı değişkendir. Böylece, sınaî çevrim bunalım aşamasında iken, meta fiyatlarındaki genel bir düşme, paranın değerinde bir yükselme olarak, refah evresinde ise, meta fiyatlarında genel bir yükselme, paranın değerinde bir düşme olarak dışa vurulur. Currency School [para okulu -ç.] denilen okul, bundan, paranın, dolaşımda, fiyatların yüksek olduğu zaman çok az, düşük olduğu

zaman çok fazla bulunduğu sonucunu çıkartır. Bunların cahillikleri ile olguları tamamen yanlış anlamaları, bu birikim olayını, bazen çok az, bazen da çok fazla ücretli işçi bulunuyor diyerek yorumlayan iktisatçılar ile tam bir paralellik gösterir. **I/25/658.**

[50] Ücretlerin Hareketi ve Sınaî Çevrim

Bütünü ile alındığında, genel ücret hareketleri, tamamıyla, yedek sanayi ordusunun genişleme ve daralmasıyla düzenlenir ve bu da, sınaî çevrimin dönemsel değişmelerine uygun olarak meydana gelir. Ücret hareketleri, bu nedenle, işçi nüfusun mutlak sayısındaki değişmeler ile belirlenmeyip, işçi sınıfının faal ve yedek işçi ordusu şeklinde bölünüşünü gösteren değişen oranlarla nispi aşırı nüfus miktarındaki artış ve azalmayla, bazen emilen bazen serbest bırakılan işçi miktarıyla belirlenir. **I/25/674.**

[51] İlk Birikim

Paranın sermayeye nasıl dönüştüğünü, sermaye aracılığı ile nasıl artık-değer üretildiğini ve artık-değerden nasıl daha fazla sermaye meydana getirildiğini görmüş bulunuyoruz. Ama, sermaye birikimi artık-değerin varlığını; artık-değer kapitalist üretimi; kapitalist üretim ise, meta üreticilerinin ellerinde daha önceden oldukça büyük bir sermaye ve iş gücü kitlesinin bulunmasını ön-gerektirir. Buradaki hareketin bütünü, bu yüzden bir kısır döngü gibi görünür ve bundan ancak kapitalist birikimden önce, bu üretim tarzının sonucu değil, çıkış noktasını teşkil eden bir ilk birikimin (Adam Smith'in deyimiyle, «daha önceki birikimin») bulunduğunu kabul etmekle kurtulmak mümkündür. **I/26/751.**

[52] İlk Birikim Yöntemleri

Ekonomi politiğin şefkatli sayfalarında sevimli bir saflık çok eskiden beri sürer gider. Hak ile «emek» her zaman için zenginliğin tek aracı

idiler, ama, içinde bulunulan yıl, her nedense hep bu kuralın dışında tutulur. Oysa, aslında, ilk birikim yöntemleri saf ve sevimli olmaktan çok uzaktır.

[53] İlk Birikim Süreci

Bu nedenle, kapitalist sistemin yolunu açan süreç, emekçinin elinden üretim araçlarının sahipliğini alan süreçten başkası olamaz; işte bu süreçle, bir yandan toplumsal üretim araçlarıyla geçim araçları sermayeye dönüşür, öte yandan da, doğrudan doğruya üretici olan kimse, ücretli emekçiye dönüşür. Bu duruma göre, ilk birikim denilen şey, üreticiyi üretim araçlarından ayıran tarihî süreçten başka bir şey değildir. **I/26/752 - 753.**

[54] İlk Birikimde ve Kapitalizmde Zorun Rolü

Ekonomik ilişkilerin kör baskısı, emekçinin, kapitalistin boyunduruğu altına girmesini zorunlu kılar. Ekonomik koşulların dışında doğrudan doğruya kuvvet kuşkusuz hâlâ kullanılır, ama ancak istisnaî hallerde. İşlerin olağan gittiği sıralarda, emekçi, «doğal üretim yasalarına» terkedilebilir; yani üretimin kendi koşullarının yarattığı, güvence altına aldığı ve sürdürdüğü bir bağımlılığa, sermayeye olan bağımlılığına bırakabilir. Oysa, kapitalist üretimin tarihî oluşumu sırasında, durum, başka türlüdür. Yükseliş halindeki burjuvazi, ücretleri «düzenlemek», yani bunu artık-değer yapımına uygun sınırlar içinde tutmak, iş gününü uzatmak ve işçinin kendisini normal bir bağımlılık durumunda tutmak için devletin gücünü arzular ve kullanır. Bu, ilk birikim denilen şeyin temel öğelerinden biridir. **I/28/776-777.**

[55] Zor

Zor, yeni bir topluma gebe her eski toplumun ebesidir. Zor, kendi başına ekonomik bir güçtür. **I/31/792.**

[56] Para ve Para-Sermaye

Para-sermaye biçimindeki sermaye, para işlevini görebilecek bir durumdadır, ve bu haliyle, evrensel satınalma ve evrensel ödeme araçlığı işlevlerini yerine getirir. ...Bu olanak, para-sermayenin sermaye oluşundan değil, para oluşundan ileri gelir.

Öte yandan, para biçimindeki sermaye-değer, para işlevleri dışında herhangi bir işlevi yerine getiremez. Para işlevini sermayenin işlevine çeviren şey, bunun sermaye hareketinde oynadığı belirli roldür, ve bu işlevlerin iş gördükleri aşama ile sermaye devresinin diğer aşamaları arasındaki bu iç bağıntı da bundan ötürüdür. Örneğin burada ele aldığımız durumda para, biraraya geldiklerinde üretken sermayenin maddî biçimini temsil eden metalara dönüşmüştür, ve bu biçim, zaten gizil ve potansiyel olarak kapitalist üretim sürecinin sonucunu içerir. **II/1/43.**

[57] P - L: İş-Gücü Satın Alınmasında Sermaye

P – L, para-sermayenin üretken sermayeye dönüşmesinde karakteristik bir andır, çünkü o, para biçiminde öndelenen değerin sermayeye, artık-değer üreten bir değere gerçekten dönüşmesi için temel koşuldur. **II/1/44.**

[58] P -L: Para Sisteminin Alâmeti Farikası

P – L'ye, para sistemi denilen şeyin ayırıcı özelliği, bu sistemin alâmeti farikası olarak bakılır; çünkü emek, burada, sahibine ait bir meta, para da alıcı -para ilişkisi (yani insan faaliyetinin satılması ve satın alınması) nedeniyle- olarak görünür. **II/1/44.**

[59] Bir Meta Olarak İş-Gücü

İş gücü bir defa, sahibine ait bir meta olarak pazara gelince, ve satışı emek karşılığı ödeme biçimini alarak ücret şekline bürününce, alımı ile

satımı artık herhangi bir metadan daha şaşırtıcı değildir. Burada karakteristik olan şey, iş gücü metasının satın alınabilir oluşu değil, iş gücünün bir meta olarak ortaya çıkışıdır. **II/1/45.**

[60] P – L: Mübadele ve Sınıf-İlişkisi

P – L hareketinde para sahibi ile iş gücü sahibinin sadece alıcı ve satıcı ilişkisi içerisine girdikleri, birbirlerinin karşısına, para sahibi ve meta sahibi olarak çıktıkları doğrudur. Bu bakımdan bunlar sırf bir para ilişkisi içerisine girerler. Ama aynı zamanda alıcı, daha başlangıçta, iş gücünün sahibi tarafından üretken bir şekilde harcanımı için maddî koşullar olan üretim araçlarının sahibi sıfatıyla da ortaya çıkar. Bir başka deyişle, bu üretim araçları, bir başkasının malı olması nedeniyle iş gücü sahibi ile karşıtlık halindedir. Öte yandan, emeğini satan kimse, gerçekten üretken sermaye olabilmesi için alıcının sermayesiyle bütünleştirmek zorunda olduğu, buyruğu altına sokmak zorunda olduğu bir başkasının iş gücü olarak alıcı ile yüzyüze gelir. Bu nedenle kapitalist ile ücretli emekçi arasındaki sınıf ilişkisi, P – L hareketinde (emekçi yönünden L – P hareketinde) yüzyüze geldikleri anda varolmuş, ön-gerektirilmiş, demektir. Bu, bir alım-satım, bir para ilişkisidir, ama alıcının kapitalist, satıcının ücretli emekçi olduğu kabul edilen bir alım-satımdır. Ve bu ilişki, iş gücünün gerçekleşmesi için gerekli koşullardan, yani geçim araçları ile üretim araçlarının bir başkasının malı olarak iş gücü sahibinden ayrılmış olması olgusundan doğar. **II/1/45-46**.

[61] Bir İlişki Olarak Sermaye

Üretim süreci sırasındaki sermaye ilişkisi, sadece bu ilişkinin dolaşım hareketinin, alıcı ile satıcının karşı karşıya geldikleri farklı temel ekonomik koşulların, bunların sınıf ilişkilerinin tabiatında varolmasından doğar. Bu ilişkiyi niteliği nedeniyle yaratan, para değildir; daha çok, sırf para-işlevinin sermaye-işlevine dönüşmesine yol açan bu ilişkinin varlığıdır. **II/1/46.**

[62] P- L: Tarihsel Koşullar

Bir insanın kendi iş gücünü (kendi emeğinin satışı biçiminde ya da ücret biçiminde) satmasının tek başına bir olgu teşkil etmeyip, meta üretimi için toplumsal olarak kararlaştırıcı bir koşul olabilmesi, ve bu nedenle para-sermayenin, toplumsal boyutta, yukarda tartışması yapılan $P - M \langle^{L}_{ÜA}$ işlevini yerine getirebilmesi için, üretim araçları ile iş gücü arasında başlangıçta bulunan bağın çözüldüğü tarihsel sürecin varlığı kabul edilir; bu süreç sonucudur ki, büyük halk kitlesi, yani üretim araçlarından yoksun emekçiler, bu üretim araçlarına sahip bulunan emekçi olmayanlar ile yüzyüze gelmişlerdir. **II/1/47.**

[63] Üretim Fonksiyonu Tarih dışıdır

Üretimin toplumsal biçimi ne olursa olsun, emekçiler ile üretim araçları daima onun etmenleri olarak kalırlar ...Üretimin devamı için bunların birleşmeleri zorunludur. Bu birleşmenin gerçekleştirildiği özgül biçim, toplum yapısının farklı ekonomik devirlerini birbirinden ayırır. **II/1/51.**

[64] Üretim Araçları ile İş-Gücünün Farklı Özellikleri

Öndelenen sermaye-değerin varlık biçimleri olduklarına göre, üretim araçları ve iş gücü, değer ve dolayısıyla artık-değer üretme süreci sırasında büründükleri farklı roller nedeniyle, değişmez ve değişir sermaye halinde birbirlerinden ayrılırlar. Üretken sermayenin farklı öğeleri olarak bunlar, ayrıca, kapitalistin tasarrufundaki üretim araçları, üretim süreci dışında bile kendi sermayesi olarak kaldığı halde, iş gücünün yalnız bu süreç içerisinde bireysel bir sermayenin varlık şeklini alması olgusu ile de birbirlerinden farklıdırlar. İş gücü sadece satıcısının, ücretli emekçinin elinde bir meta olduğu halde, ancak alıcısının, onun geçici

bir süre için kullanma hakkını satın alanın elinde sermaye halini alır.

[65] Sermaye Devresinde Kesintiler: Gömü, Aylak Kapasite, Arz Fazlası

Sermaye, devresini normal olarak, ancak, çeşitli evreleri kesintisiz birbirine geçtiği sürece çizmiş olur. Eğer sermaye, ilk P – M evresinde kalırsa, para-sermaye, iddiharın katı şeklini alır; eğer üretim evresinde durursa, üretim araçları bir yanda işlemeden öylece yatar, öte yanda da iş gücü kullanılmadan kalır; yok eğer sermaye, son evresi M′ – P′'nden öteye geçmezse, satılmamış metalar yığın halinde birikir ve dolaşımın akışı tıkanır. **II/1/65.**

[66] Meta-Çıktısı ve Hizmetler

Genel formülde Ü'nün ürünü, üretken sermayenin öğelerinden farklı maddî bir şey, üretim sürecinden ayrı bir varlığa ve üretim öğelerinden farklı bir kullanım-biçimine sahip bir nesne olarak görülür. Üretken sürecin sonucunun bir şey biçimine büründüğü zaman, ürünün bir kısmı, yinelenen üretime onun öğelerinden birisi olarak yeniden girse bile durum daima böyledir... Ama bazı öyle bağımsız sanayi kolları vardır ki, üretken sürecin ürünü, yeni bir maddî ürün, bir meta değildir. Bunlar arasında, mal ve yolcu taşınmasıyla ilgili olsun, sırf haberleşme, mektup, telgraf, vb. iletilmesiyle ilgili bulunsun, sadece ulaştırma sanayii ekonomik bakımdan önemlidir. **II/1/66-67.**

[67] Bayağı İktisat Süreci Nasıl Görür?

Ve böylece basit yeniden üretim, yani, p – m'nin P – M'den tamamen ayrıldığı öncülünü ileri sürmüş olduk. Her iki dolaşım da, hem m – p – m ve hem de M – P – M, genel biçimleri bakımından meta dolaşımına dahil oldukları için (ve bu nedenle, uçlarında herhangi bir değer farkı göstermezler), kapitalist üretim sürecini tıpkı bayağı iktisadın

yaptığı gibi, şu ya da bu biçimde tüketilmek üzere sırf bir meta ya da kullanım değeri üretimi olarak anlamak ve gene bayağı iktisadın yanılarak söylediği gibi, kapitalistin bunları sadece yerlerine farklı kullanım-değerleri almak ya da bu kullanım-değerleriyle mübadele etmek için ürettiğini söylemek çok kolaydır. **II/2/82.**

[68] Sürekli Olarak Değişen Değerler

Devrenin normal biçiminde tamamlanabilmesi için, M′'nün değeri üzerinden ve bütünüyle satılması gerekir. Ayrıca, M – P – M sırf bir metanın yerini diğerinin almasını içermekle kalmaz, bu sırada değer-bağıntılarının aynı kalmasını da içerir. Biz bunun burada böyle olduğunu varsayıyoruz. Ne var ki, aslında üretim araçlarının değerleri değişiklik gösterir. Sırf kapitalist üretim tarzını niteleyen emeğin üretkenliğinde sürekli değişiklik nedeniyle olsa bile, değer-bağıntılarının sürekli olarak değişmesi tam da kapitalist üretime özgü bir şeydir. **II/2/87.**

[69] Sermayenin Sürekli Genişlemesi

Kapitalist üretimin tüm niteliği, öndelenmiş bulunan sermaye-değerin kendisini genişletmesi ile belirlenir; yani, önce, elden geldiğince fazla artık-değer üretimiyle; sonra, (bkz: c. 1, böl. 24) sermaye üretimiyle, dolayısıyla artık-değerin sermayeye dönüşmesiyle belirlenir. Gittikçe genişleyen artık-değer üretiminin -dolayısıyla, kişisel amacı olarak kapitalistin zenginleşmesinin- aracı olarak görülen ve kapitalist üretimin genel eğiliminde bulunan birikim ya da genişleyen ölçekli üretim, ne var ki, sonraları, Birinci Cilt'te gösterildiği gibi, gelişmesi sayesinde, her bireysel kapitalist için bir zorunluluk halini alıyor. Sermayesindeki devamlı büyüme, bu sermayenin korunmasının koşulu haline geliyor. **II/2/93-94.**

[70] Üretken Sermaye Devresi ve Ekonomi Politik

Ü...Ü hareketinin genel biçimi, yeniden üretim biçimidir ve P... P'nün tersine, değerin kendisini genişletmesini sürecin amacı olarak göstermez. Bu nedenle bu biçim, klasik ekonomi politiğin, üretim sürecinin kesin kapitalist biçimini görmezlikten gelmesini ve kendi başına üretimi, bu sürecin amacı gibi göstermesini çok kolaylaştırır; yani buna göre, elden geldiğince fazla meta, elden geldiğince ucuza üretilmeli ve ürün olabildiğince değişik türde diğer ürünlerle kısmen üretimin yenilenmesi (P – M), kısmen de tüketim (p – m) için değiştirilmelidir. Böyle olunca, para ile para-sermayenin özelliklerini görmezlikten gelme olanağı vardır, çünkü P ile p burada sırf geçici dolaşım aracı gibi görünmektedir. Tüm süreç basit ve doğal görünmektedir; yani yüzeysel akılcılığın doğallığına sahiptir. **II/3/108.**

[71] Meta-Sermaye Devresi Neden Genel Biçim Olarak Görünür?

Ne var ki, bu M′...M′ devresinin kendi dolaşım alanı içerisinde, M şeklinde (L **artı** ÜA'ya eşit) diğer sanayi sermayesinin varlığını öngerektirmesi -ve ÜA'nın diğer çeşitli sermayeleri, bizim örneğimizde diyelim kömürü, yağı, vb. içermesi- nedeniyle, yalnız devrenin **genel** biçimi, yani yalnız her sanayi sermayesinin (ilk yatırıldığı zaman hariç) incelenebileceği toplumsal bir biçim olarak ve dolayısıyla sırf bütün bireysel sanayi sermayelerinde ortak olan bir biçim gibi kabul edilmesini bağıra bağıra istemekle kalmaz, aynı zamanda, bireysel sermayeler toplamının, dolayısıyla kapitalist sınıfın derneşik sermayesinin hareket biçimi -bu harekette her bireysel sanayi sermayesinin hareketi, yalnızca, diğer hareketlerle içice geçmiş ve bunlar tarafından gerekli kılınmış kısmî bir hareket olarak görünür- olarak da kabul edilmesini ister. **II/3/113.**

[72] Tek-Yanlı Bir Kavrayış olarak Meta-Sermaye Devresi

Formül III'te, (M′ – M′), piyasadaki metalar, üretim ve yeniden üretim sürecinin sürekli bir önkoşuludur. Dolayısıyla, eğer dikkatler yalnız bu formül üzerinde toplanırsa, üretim sürecinin bütün öğeleri, meta dolaşımından çıkıyormuş ve sadece metalardan oluşuyormuş gibi görünür. Bu tek yanlı anlayış, üretim sürecinin meta öğelerinden bağımsız diğer öğelerini görmezlikten gelir. **II/3/115.**

[73] Meta Devresi ve Quesnay

M′ – M′, Quesnay'in **Tableau économique**'nin temelidir, ve P...P′'ne karşılık (merkantil sistemden artakalan bu yalıtılmış ve katı biçim yerine) Ü...Ü'yü değil de, bu biçimi seçmesi, kendi payına büyük ve doğru bir seçimi gösterir. **II/3/116.**

[74] Dinamik Bir Süreç Olarak Sermaye

Kendisini genişleten bir değer olarak, sermaye, sadece sınıf ilişkilerini, emeğin ücretli emek biçiminde varolmasına dayanan belli nitelikte bir toplumu kapsamaz, O, bir hareket, çeşitli aşamalardan geçen, devre-çizen bir süreçtir ve kendisi de, devre-çizen sürecin üç farklı biçimini içerir. İşte bu yüzden o, duran bir şey olarak değil, ancak bir hareket olarak anlaşılabilir. **II/4/122.**

[75] Bireysel Sermaye ve Değerde Köklü Değişiklikler

Sermaye hareketleri, meta ve emek alıcısı, meta satıcısı ve üretken sermaye sahibi işlevlerini yerine getiren ve bu nedenle de devreyi kendi faaliyetleri ile teşvik eden bireysel bir sanayi kapitalistinin faaliyeti gibi görünür. Eğer toplumsal sermaye köklü değer değişikliği geçirirse, şimdi bağımsız hale gelen değerin otomatik hareketi, bireysel kapitalistin tedbir ve hesaplarına karşı, doğal bir sürecin o denli önüne geçilmez

kuvvetiyle işlemeye başlar, normal üretimin izlediği yol anormal spekülasyonlara o denli tâbi olur ve bireysel sermayelerin varlığını tehdit eden tehlike o denli büyük olur. Değerdeki bu dönemsel köklü değişiklikler bu nedenle, çürüttüğü kabul edilen şeyi, yani sermaye olarak değerin bağımsız bir varlık kazandığını ve bunu hareketleriyle sürdürüp güçlendirdiğini doğrulamış olur. **II/4/123.**

[76] Sanayi Kapitalizmi ve Dünya Pazarındaki Öteki Üretim Tarzları

Sanayi sermayesinin para ya da meta olarak işlev yaptığı dolaşım süreci içerisinde, para-sermaye ya da meta-sermaye biçimindeki sanayi sermayesinin devresi, toplumsal üretimin birbirinden en değişik tarzlarının -bunlar meta ürettikleri sürece- meta dolaşımları ile kesişir. Bu metaların, köylülerin köleliğine dayanan bir üretimin, (Çinli, Hintli rençberleri), komünlerin (Hollanda Doğu Hint Adaları), devlet girişimlerinin (Rus tarihinde eski çağlarda toprak köleliğine dayanan girişimler gibi) ya da yarı-vahşi avcı kabilelerin, vb., bir çıktısı olmasının önemi yoktur -metalar ve para olarak, sanayi sermayesinin kendisini gösterdiği para ve metalar ile yüzyüze gelirler ve onun devresine ne kadar giriyorlarsa, meta-sermayede doğan artık-değerin (bu artık-değer gelir olarak harcanmak koşuluyla) devresine de o kadar girerler; böylece, bunlar, meta-sermaye dolaşımının her iki koluna da girmiş olurlar. Bunların çıktıkları üretim sürecinin niteliği önemli değildir. Piyasada metalar olarak işlev yaparlar ve metalar olarak hem sanayi sermayesinin devresine ve hem de buna katılan artık-değerin dolaşımına girerler. Sanayi sermayesinin dolaşım sürecini diğerlerinden ayırt edecek şey, işte bunun için, piyasanın dünya piyasası olarak varolması, metaların kökeninin evrensel niteliğidir. **II/4/127-128.**

[77] Dolaşım Zamanının Görünürdeki Sonucu Olarak Kârlar

Demek oluyor ki, bir sermayenin dolaşım zamanı, genel bir söyleyişle, onun üretim zamanını ve dolayısıyla artık-değer üretme sürecini sınırlıyor. Ve bu süreci, o, kendi süresi ile orantılı olarak sınırlar. Bu

süre, sermayenin üretim zamanını, çok değişik ölçülerde artırabilir ya da azaltabilir ve dolayısıyla da sınırlandırabilir. Ne var ki Ekonomi Politik yalnız **görünürde** olanı görür, yani dolaşım zamanının, genellikle, sermayenin artık-değer yaratma süreci üzerindeki etkisini görür. Bu olumsuz etkiyi, sonucu olumlu olduğu için, olumlu bir etki gibi görür. Sermayenin kendi üretim sürecinden ve dolayısıyla dolaşım alanından kendisine bir dere gibi akan emeğin sömürülmesinden bağımsız gizemli bir kendi kendisini genişletme kaynağına sahip bulunduğuna bir kanıt sağlıyormuş izlenimini verdiği için bu görünüşe daha sıkı sıkıya sarılır. **II/5/143-144.**

MALİYET FİYATI, KÂRLAR VE ARTIK-DEĞER: SERMAYECİ DURUMU NASIL GÖRÜR?

[78] Maliyet Fiyatı Kategorisi

Buna karşılık, maliyet fiyatı kategorisinin meta-değerinin meydana gelmesi ya da sermayenin kendini genişletmesi süreci ile hiçbir ilişkisi yoktur... Bununla beraber, araştırmamız, kapitalist iktisatta, maliyet fiyatının bizzat sahte bir değer üretimi kategorisi kılığına büründüğünü ortaya koyacaktır. **III/1/43-44.**

[79] Tüm Sermayenin, Hem Emeğin Hem de Sabit Sermaye Stokunun Ürünü Olarak Artık-Değer

Daha önce görmüş olduğumuz gibi, m, artık-değer, ancak v'nin, değişen sermayenin, değerinde meydana gelen bir değişmeden doğuyor ve bundan dolayı doğuşu bakımından değişen sermayede görülen bir artışın niteliğini taşıyor olmakla beraber, üretim süreci tamamlandıktan sonra, aynı şekilde c + v'nin, harcanmış toplam sermayenin, değerinde de artış teşkil eder. m'nin iş gücü için öndelenmiş belli bir sermaye-

değerin, v, akıcı bir büyüklüğe, yani değişmez bir büyüklüğün değişir bir büyüklüğe dönüşmesiyle meydana geldiğini gösteren c + (v + m) formülü (c + v) + m şeklinde de ifade edilebilir. Şurası da var ki, artık-değer, öndelenmiş sermayenin, sadece kendini genişletme sürecine katılan kısmında değil, fakat bu sürece katılmayan kısmında da bir artış teşkil eder. Diğer bir deyişle, artık-değer, sadece metanın maliyet fiyatı ile ikame edilen tüketilmiş sermayede değil fakat üretim maksadıyla yatırılmış bulunan sermayenin tamamında bir artış demektir. Üretim sürecinden önce, elimizde 1200 sterlini üretim araçlarına yatırılmış sabit sermaye şeklinde, 480 sterlini üretim malzemesine ve ücretlere yatırılmış dolaşır sermaye şeklinde olan 1680 sterlinlik bir sermaye vardı. 1200 sterlinlik sabit sermayenin malın değerine katkısı, sadece aşınma ve yıpranma payını teşkil eden 20 sterlinden ibaretti. Üretim sürecinden sonra üretken sermayenin değerinin kurucu öğesi halindeki 1180 sterlin ile 600 sterlinlik bir meta-sermayeye sahip oluruz. Bu iki değer toplamını birbirine eklediğimizde, kapitalistin şimdi sahip bulunduğu değerin 1780 sterlin olduğunu görürüz. Kapitalist bundan, öndelenmiş olan 1680 sterlinlik toplam sermayeyi düştüğünde, geriye 100 sterlinlik bir değer artışı kalır. Demek oluyor ki, 100 sterlinlik artık-değer, 1680 sterlin tutarındaki yatırılmış sermayenin üretim sırasında harcanmış olan 500 sterlinlik kısmında olduğu kadar kendisinde de bir artış teşkil eder.

Şimdi kapitaliste açık olarak görünen şey şudur: Bu değer artışı, sermaye ile girişilen üretken süreçlerden yani bizzat sermayenin kendisinden doğmaktadır; çünkü, bu artış üretim sürecinden sonra ortaya çıkmış bulunuyor, üretim sürecinden önce böyle bir şey mevcut değildi. Üretim sırasında tüketilmiş olan sermayeye gelince, artık-değer, bunun üretim araçları ve emekten meydana gelen farklı değer unsurlarının hepsinden aynı şekilde doğar görünmektedir. Çünkü, bütün bu unsurlar maliyet fiyatının oluşumuna aynı şekilde katkıda bulunmaktadırlar. **III/1/52-53.**

Not: Marx burada %100'lük bîr artık-değer haddi varsaymaktadır.

[80] Artık-Değer Sermayenin Kârı Olarak Nasıl Görünür?

Artık-değer, öndelenmiş derneşik sermayenin bu şekilde tasarımlanan bir yaratığı olarak başkalaşıp **kâr** şeklini alır. Böylece, bir miktar değer bir kâr elde etmek amacıyla yatırıldığı için sermaye olmakta, ya da bir miktar değer sermaye olarak kullanıldığı için kâr meydana gelmektedir. Kârı p ile gösterirsek. M = c + v + m = k + m formülü M = k + p haline gelir, ya da metanın değeri = maliyet fiyatı + kâr olur.

Demek oluyor ki, kâr burada belirtilen niteliği ile, artık-değerle aynı şeydir, ancak kapitalist üretim tarzının ne de olsa zorunlu bir ürünü olan esrarengiz bir şekle bürünmüştür... Bir kutupta iş gücünün fiyatı başkalaşıp ücret şeklini aldığı için, karşı kutupta artık-değer başkalaşıp kâr şeklinde görünür. **III/1/55.**

[81] Bir Değer Ölçüsü Olarak Maliyet Fiyatı

Bir metanın satış fiyatının alt sınırı, onun maliyet fiyatıdır. Meta bu maliyet fiyatının altında satılacak olursa, üretken sermayenin harcanmış kurucu öğeleri satış fiyatı ile tamamen karşılanamazlar. Bu süreç devam edecek olursa, öndelenmiş sermayenin değeri yok olur. İşte sırf bu açıdan kapitalist, maliyet fiyatını metanın asıl öz fiyatı olarak görmek eğilimindedir; çünkü, bu fiyat sermayesinin kendi varlığını devam ettirebilmesi için gerekli olan fiyattır. Fakat burada şunun da belirtilmesi gerekir: Metanın maliyet fiyatı, kapitalistin kendisinin metanın üretimi için ödemiş bulunduğu, yani bizzat metanın üretim süreci ile belirlenen alış fiyatıdır. Bundan ötürü, metanın satışı ile gerçekleşen değer fazlası veya artık-değer kapitaliste, metanın değerinin maliyet fiyatını aşan kısmı olarak görünmek yerine, metanın satış fiyatının değerini aşan kısmı olarak görünür, ve böylece de metada saklı bulunan artık-değer, metanın satışıyla gerçekleşiyor (realize ediliyor) değil de bizzat satışın kendisinden doğuyor sanılır. **III/1/57.**

[82] Artık-Değerin Kâra Dönüşümü

Artık-değerin kâra dönüşmesi artık-değer haddinin kâr haddine dönüşmesinden çıkarılmalıdır, bunun tersi doğru değildir. Ve aslında tarih açısından hareket noktasını oluşturmuş olan, kâr haddi idi. Artık-değer ve artık-değer haddi, nispeten, görünmeyen ve araştırma gerektiren bilinmeyen esaslardır, buna karşılık kâr haddi ve dolayısıyla artık-değerin kâr şeklindeki görünüşü, kendilerini olayların yüzeyinde açığa vuran şeylerdir. **III/2/65.**

Bununla birlikte, artık-değerin kâr haddinin aracılığı yoluyla kâr şekline dönüşmesi, yalnız, daha üretim süreci sırasında meydana gelen özne ve nesne değişmesinin daha ileri bir gelişimidir. **III/2/68.**

[83] Sermaye Bileşimi: Teknik ve Değer Oranları

Sermayenin bileşimi dediğimiz zaman biz, Birinci Cilt'te belirtilmlş olduğu gibi, sermayenin aktif ve pasif kısımları, değişir ve değişmez sermayeler arasındaki oranı kastediyoruz. Burada, bazı belli koşullar altında aynı etkiyi oluşturabildikleri halde, aynı önemi taşımayan iki oran söz konusu olur.

Birinci oran, teknik bir temele dayanır ve üretici güçlerin belli bir gelişme aşamasında veri olarak alınabilir. Belli bir ürün kitlesini, örneğin bir günde, üretmek, ve o arada -bu burada açıkça ortadadır- belli bir üretim araçları, makine, hammadde, vb. kitlesini üretken şekilde tüketmek, yani harekete getirmek için, belli bir sayıda işçi tarafından temsil edilen belli bir iş gücü kitlesi gereklidir. Belli bir sayıda işçi belli bir miktardaki üretim araçlarına karşılık olur, ve dolayısıyla halen üretim araçlarında maddeleşmiş bulunan belli bir miktardaki emeğe belli bir miktarda canlı emek uygulanır. Bu oran, birbirlerinden tamamıyla ayrı endüstri kollarında tesadüfen tam tanıma ya da yaklaşık olarak aynı olabilmekle beraber, farklı üretim alanlarında, hatta bir ve aynı endüstrinin farklı kollarında çok kere büyük ölçüde farklı olur. Bu oran, sermayenin teknik bileşimini oluşturur. Ve organik bileşiminin gerçek temelidir.

Bununla beraber, değişir sermayenin iş gücü için, değişmez sermayenin bu iş gücü tarafından harekete getirilen üretim araçları kitlesi için sırf bir indeksten ibaret olması durumunda, bu ilk oranın farklı endüstri kollarında aynı olabilmesi de olanaklıdır, örneğin, bakır ve demir üretiminde ya da işlemeciliğinde bazı işler iş gücü ile üretim araçları kitlesi arasında aynı oranı gerektiriyor olabilirler. Ne var ki, bakır demirden daha pahalı olduğu için, değişir ve değişmez sermayeler arasındaki değer ilişkisi her iki durumda farklı olur, ve bunun için her iki toplam sermayenin değer bileşimi de farklı olur. **III/8/220-221.**

[84] Artık-Değer ile Kâr Arasındaki Iraksama

Belli bir üretim alanında fiilen üretilen artık-değerin ve dolayısıyla da kârın malın satış fiyatı içinde yer almış bulunan kâra eşit olması, şimdi ancak bir tesadüf olabilir. Kâr ve artık-değer, sırf bunların hadleri değil, artık, kural olarak, farklı büyüklükler olurlar. Şimdi, veri olan bir sömürü derecesi ile belli bir üretim alanında elde edilen artık-değer kitlesi toplumsal sermayenin derneşik kârı için ve dolayısıyla bütünü ile kapitalistler sınıfı için, bu belli üretim dalında faaliyet gösteren bireysel kapitalist için olduğundan daha önemlidir. Bu, bireysel kapitalist için, onun faaliyet gösterdiği alanda üretilen artık-değer miktarının ortalama kârın yönetilmesinde oynadığı rol ölçü ve süresince önem taşır. Ama bu, onun gerisinde cereyan eden, onun görmediği, anlamadığı ve aslında kendisini ilgilendirmeyen bir süreçtir. Çeşitli üretim alanlarındaki kârlar ile artık-değerler arasındaki -sadece kâr haddi ile artık-değer haddi arasındaki değil- fiilî büyüklük farkı, şimdi, kârın gerçek mahiyetini ve kaynağını yalnız burada yanılmakta özel bir çıkarları olan kapitalistler için tamamıyla görülmez bir şey haline getirmekle kalmaz, bunları işçilerin de görmesine engel olur. Değerlerin üretim fiyatlarına dönüşmesiyle birlikte, bizzat değerin tayininde temel olan şey gözlerden saklanmış olur. **III/9/255-256.**

YARARLANILAN KAYNAKLAR

1 Arrow, K.J. ve F.H. Hahn. *General Competitive Analysis* (London: Oliver Boyd, 1972).

2 Baran, P.A. ve P.M. Sweezy, *Monopoly Capital* (New York: Monthly Review Press, 1966). [*Tekelci Sermaye*, çev. Gülsüm Akalın, İstanbul, Kalkedon Yayınları, 2007.]

3 Blacburn, R. (der.). *Ideology in Social Science: Readings in Critical Social Theory* (London: Fontana-Collins, 1972).

4 Blaug, M. *Ricardian Economics* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1958).

5 Blaug, M. *Economic Theory in Retrospect* (2. B.) (London: Heinemann, 1968).

6 Bohm Bawerk. *Karl Marx and the Close of his System*. P. Sweezy (der.). (London: Augustus Kelley, 1948).

7 Bortkiewicz, L. «Value and Price in the Marxian System». J. Kahane (çev.) A. Peacock (der). *International Economic Papers No. 2* içinde.

8 Brown, Murray, O. *A Measure of the Change in Relative Exploitation of Capital and Labour: Review of Economics and Statistics*, May, 1966.

9 Carr, E.H. *Socialism in One Country*, 1924-26, c. I (London: Penguin, 1970).

10 Chambers, J.D. *Enclosure and Labour Supply in the Industrial Revolutio*n, *Economic History Review*, *c. V (1953)* içinde .

11 Colletti, L. «Marxism: Science or Revolution?», *Rousseau to Lenin* (London: New Left Books, 1973) içinde[«Marksizm: Bilim mi, Devrim mi?», *Birikim* No. 26, Nisan 1977].

12 Deutscher, I. *The Prophet Unarmed* (London: Oxford University Press, 1970). [*Troçki: Silâhsız Sosyalist*, Çev. Rasih Güran, c. II, İstanbul, Ağaoğlu Yayınevi, 1970.]

13 Dobb. M. H. *Theories of Value and Distribution* (London: Cambridge University Press, 1973).

14 Gillman, J. *The Falling Rate of Profit: Marx's Law and its Significance to Twentieth Century Capitalism* (London: Dobson, 1957).

15 Glyn, A. ve R. Sutcliffe. *British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze* (London: Penguin, 1972).

16 Godelier, M. «Structure and Contradiction in Capital», R. Miliband ve J. Saville (der.) *The Socialist Register* (London: Merlin Press, 1967).

17 Hobsbawm, E. *Labouring Men* (London: Weidenfeld and Nicholson, 1957).

18 Hyndman, H.M. «The Final Futility of Final Utility», *The Economics of Socialism* (London, 1896) içinde.

19 Jones, A. *The New Inflation* (London: Penguin, 1973).

20 Kautsky, K. *Die Agrarfrage*.

21 Keynes, J.M. *The General Theory of Employment, Interest and Money* (London: Macmillan, 1961). [*Genel Teori: İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi*, Çev. Uğur Selçuk Akalın, İstanbul, Kalkedon Yayınları, 2008.]

22 Klein, L.R. *The Keynesian Revolution* (2. B.) (London: Macmillan, 1966).

23 Lakatos, L ve A. Musgrave (der.). *Criticism and the Growth of Knowledge* (Cambridge University Press, 1970).

24 Lenin, V. I. *The Development of Capitalism in Russia* (Moscow: Foreign Language Publishing House, 1956). [*Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, Çev. Seyhan Erdoğdu, Ankara, Sol Yayınlan, 1975.]

25 Leontief, W.W. *Input-Output Economics* (London: Oxford University Press, 1966).

26 Leijonhufvud, A. *On Keynesian Economics and the Economics of Keynes* (London: Oxford University Press, 1968).

27 Lipsey, R.G. *An Introduction to Positive Economics* (3. B.) (London: Weidenfeld and Nicholson, 1971).

28 Luxemburg, R. *The Accumulation of Capital.* A. Schwarzschild (Çev.) (London: Routledge and Kegan Paul, 1951).[*Sermaye Birikimi,* çev. Tayfun Ertan, İstanbul, Belge Yayınevi, 2004]

29 Marx, K. *Class Struggle in France* (London: 1934). [*Fransa'da Sınıf Mücadeleleri: 1848-1850*, Çev. Tektaş Ağaoğlu, İstanbul, May Yayınları, 1976.]

30 Marx, K. *Civil War in France* (2. B.) (London: 1871). [*Fransa'da İç Savaş*, Çev. Zeynep Kafkas, 1. B., İstanbul, Köz Yayınları, 1970.]

31 Marx, K. *Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte* (New York 1898), [*Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i*, Çev. Sevim Belli, Ankara, Sol Yayınları, 1976.]

32 Marx, K. *Wage-Labour and Capital* (yeni bası) (London: 1885). [*Ücretli Emek ve Sermaye*, Çev. Orhan Suda, 2. B,, İstanbul, Suda Yayınları, 1974.]

33 Marx, K. *Wages, Price and Profit* (Peking: Foreign Language Press, 1965. [*Ücret, Fiyat ve Kâr*, Çev. Erdoğan Başar, 2. B., Ankara, Sol Yayınları, 1966.]

34 Mattick, P. *Marx and Keynes* (London: Merlin Press, 1971).

35 Meek, R. *Studies in the Labour Theory of Value* (2. B.) (London: Lawrence and Wishart, 1973).

36 Moore, B. *The Social Origins of Dictatorship and Democracy* (London: Penguin, 1971).

37 Morishima, M. *Marx's Economics* (Cambridge University Press, 1973).

38 Nicolaus, M. «The Unknown Marx», *New Left Review*, c. 48. (March - April, 1968).

39 Robinson, J. *An Essay on Marxian Economics* (London: Macmillan, 1942).

40 Robinson, J. *Economics, of Imperfect Competition* (London: Macmillan, 1933).

41 Samuelson, P. (1957). «Wages and Interest: A Modern Dissection of Marxian Economic Models», *American Economic Review*, c. 47 (December 1957). s. 884 - 912.

42 Samuelson, P. (1971). «Understanding the Marxian Notion of Exploitation: A Summary of the so-called Transformation Problem between Marxian Values, and Competitive Priées», J*ournal of Economic Literature*, c. IX, 2, (June 1971), s. 399-431.

43 Shackle, G.C.S. «Keynes and Today's Establishment in Economic Theory: A View», *Journal of Economic Literature*, c. XI, 2, (June 1973), s. 516-519.

44 Sraffa, P. *The Production of Commodities by Means of Commodities* (London: Cambridge University Press, 1960).[*Malların Mallarla Üretimi*, çev. Ümit Şenesen, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınları, 1980.]

45 Sweezy, P.M. *The Theory of Capitalist Development* (New York: Monthly Review Press, 1968). [*Kapitalist Gelişme Teorisi*, çev. Gülsüm Akalın, İstanbul, Kalkedon Yayınları, 2007.]

46 Sweezy, P.M. (der.) *Karl Marx and the Close of his System* (London: Augustus Kelley, 1948).

47 Sweezy, P.M. *Some Problems in the Theory of Capital Accumulation. Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, (Autumn 1973), s. 25 - 36.

48 Walker, A. «Karl Marx, the Declining Rate of Profit and British Political Economy», *Economica*, c. 38, 152, (November 1971), s. 362 - 377.

49 Weiszacker, C. «Morishima on Marx», *Economic Journal*, (yayımlanacak).

50 Wicksteed, P.H. *The Commonsense of Political Economy* (London: Routledge and Kegan Paul, 1944).